

Львівський національний університет імені Івана Франка
Юридичний факультет
Наукове товариство імені Шевченка
Правнича комісія

Мар'ян Бедрій

**КОПНІ СУДИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У XIV–XVIII СТ.:
ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Монографія

Львів
Галицький друкар
2014

УДК 347.9(477)(091)“13/17”
ББК Х2 (4УКР)4-62
Б 38

*Рекомендовано до друку кафедрою історії держави,
права та політико-правових учень
Львівського національного університету ім. Івана Франка
(Протокол №5 від 13 грудня 2013 р.)*

Рецензенти

Гавриленко Олександр Анатолійович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права Харківського національного університету внутрішніх справ

Усенко Ігор Борисович – кандидат юридичних наук, професор, заслужений юрист України, завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України

Шевченко Анатолій Євгенович – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, начальник кафедри теорії та історії держави і права Донецького юридичного інституту МВС України

Науковий консультант

Бойко Ігор Йосипович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка

Бедрій М. М.

Б 38 Копні суди на українських землях у XIV-XVIII ст.: історико-правове дослідження: монографія / Мар'ян Бедрій. – Львів : Галицький друкар, 2014. – 264 с.

У монографії досліджено особливості формування та функціонування копних судів на українських землях XIV–XVIII ст., а також порядок здійснення українського копного судочинства. Проаналізовано причини перетворення давньоруських вервних судів на копні суди в XIV ст. Висвітлено правовий статус копних судів на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства. З'ясовано організацію й діяльність копних судів українських воєводств Речі Посполитої. Розкрито компетенцію і статус копних судів Козацько-Гетьманської держави. Охарактеризовано процесуальні особливості здійснення копного судочинства.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, юристів-практиків і загалом усіх, кому не байдужі питання історії українського права.

ББК Х2 (4УКР)4-62

*Моїм батькам –
Оресті Миколаївні та Мирону Михайловичу
присвячую з любов'ю, повагою та вдячністю*

ISBN 978-966-970-444-3

© Бедрій М. М., 2014
© Галицький друкар, 2014

ВСТУП

Розбудова правової держави в сучасній Україні передбачає вдосконалення її правової системи у дусі демократизму, патріотичності та гуманності. Непослідовність у виборі векторів зовнішньої інтеграції вже стала звичним явищем для нас, що паралізує реальний правовий розвиток, зумовлюючи неефективність реформ суспільного життя. На жаль, національна правова система містить чимало пережитків радянського періоду і неапробованих запозичень з іноземних держав, які часто непридатні в українських реаліях. Це спричинює низький рівень її дієздатності як правової основи економічного зростання, захисту прав людини та культурно-освітнього прогресу. Окремим масштабним блоком у цих проблемах є діяльність судових і правоохоронних органів, які не тільки є малоефективними, а й інколи становлять реальну загрозу для демократії та формування правової держави в Україні.

Чимало фахівців пояснюють ці сумні тенденції «молодістю» та «недосвідченістю» Української держави, яка в перспективі має подолати описані труднощі в силу свого закономірного розвитку. Як видається, цей підхід є доволі оптимістичним, однак малоімовірним, адже глобальне реформування права сучасної України потребує конкретних продуманих заходів, заснованих на світоглядних особливостях і потребах українського народу. Тому юридична наука повинна сприяти в подоланні так зв. недосвідченості Української держави в тому числі шляхом вивчення історичних підвалин українського права, в яких, безперечно, можна віднайти досвід правових ідей і їх реалізації. Критичне опрацювання національного правового досвіду здатне відновити втрачену систему українських правових надбань і відтак подолати прірву між різними періодами національного державотворення, забезпечивши у такий спосіб еволюційний і ефективний розвиток правової системи у майбутньому.

Однією з важливих, цікавих і неординарних сторінок історії вітчизняного права є досвід функціонування копних судів на українських землях у XIV–XVIII ст. Актуальність цієї теми зумовлена зростанням в українському суспільстві уваги до ролі судової влади, завдання якої полягає в забезпеченні кожному права на справедливий судовий розгляд у незалежному та неупередженому суді. Відповідно до чинної Конституції України судова влада є самостійною, незалежною ланкою в системі поділу влади. Проте сьогодні маємо визнати, що система судової влади в Україні потребує комплексного реформування відповідно до вимог міжнародних стандартів і має забезпечити ефективний доступ громадян до суду, реальну незалежність суддів та гарантоване право людини на справедливий судовий захист.

Реформування судової системи сучасної України, удосконалення діяльності її судових органів вимагає, серед іншого, об'єктивного наукового вивчення та використання і національного, і міжнародного правового досвіду. Це дасть змогу створити модель демократичного судоустрою і судочинства, яка відповідатиме національній правовій культурі, правовим традиціям і характеру українського народу, зробить суд професійним тлумачем закону та справедливим правозастосувачем.

Значний інтерес у цьому аспекті викликає вивчення історії копного суду і копного судочинства на українських землях (XIV–XVIII ст.), що сприяє розумінню і висвітленню основ історичного розвитку правосуддя в Україні. Вивчення й узагальнення досвіду формування та функціонування копного суду і судочинства на українських землях (XIV–XVIII ст.) дасть змогу використати цей правовий досвід для з'ясування витоків демократичних традицій національної судової системи і судочинства, а також для кращого усвідомлення історії українського права зазначеного періоду.

Дослідження автором тематики українського копного судочинства розпочалося ще у студентські роки (2007 р.) та згодом переросло в дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, що виконувалася ним на кафедрі історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка. 25 січня 2013 р. відбувся її при-

людний захист у спеціалізованій вченій раді К 35.052.19 Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка». Враховуючи зауваження та пропозиції, висловлені на захисті, автор вважав доцільним по-новому представити результати свого дослідження у цій монографії, метою якої є з'ясувати історико-правові закономірності та особливості становлення й розвитку копних судів і копного судочинства на українських землях у складі Великого князівства Литовського, Польського королівства, Речі Посполитої та Української козацької держави («Війська Запорозького»).

Для досягнення цієї мети було опрацьовано чимало наукової літератури, зокрема, праці таких видатних вчених як М. Василенко, М. Іванішев, О. Єфименко, Р. Лашенко, Ф. Леонтович, М. Любавський, І. Черкаський, А. Яковлів та ін. Написання даної праці вимагало також залучення цінних першоджерел: нормативно-правових актів («Руської правди», Судебника Казимира IV Ягеллона 1468 р., Статутів Великого князівства Литовського тощо), інших опублікованих документів і неопублікованих джерел архівних фондів – зокрема 30 архівних справ Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, 20 архівних справ Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, 1 архівної справи Державного архіву Волинської області, 1 архівної справи Державного архіву Чернігівської області, 1 архівної справи Відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, 2 справ Відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника, 3 справ Відділу рукописних, стародруківаних і рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Автор завдячує появі цієї книги своїм батькам, дружині, рідним та друзям, які підтримували його на шляху її написання. Особливу вдячність автор висловлює своєму науковому керівнику професору І. Й. Бойку та всьому колективу кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка, очолюваної визначним істориком права професором Б. Й. Тищиком. Щира подяка адресується і

рецензентам цієї монографії – професору І. Б. Усенку, професору А. Є. Шевченку та професору О. А. Гавриленку за їх цінні поради, конструктивну критику та позитивну оцінку цього дослідження. І на останок, хотів би подякувати доценту А. В. Андрушку за цікаве товариство під час подорожей архівами Чернігівської області у пошуках документів про діяльність копних судів.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан розроблення проблеми в історико-правовій літературі

Процес становлення та розвитку наукових знань про копні суди був тривалим і складним, сповненим дискусій і суперечностей, тому доцільно поділити його на чотири основні етапи:

Перший етап (1857–1918) пов'язаний з науковою діяльністю видатних дослідників, які працювали у провідних університетах українських губерній Російської імперії (М. Іванішев, Ф. Леонтович, О. Єфименко та ін.). У своїх працях, зазвичай, вони аналізували організацію та діяльність копних судів на українських землях у складі Великого князівства Литовського. Значну увагу приділяли походженню копного суду.

Другий етап (1918–1930) розпочався розквітом української історико-правової науки завдяки плідній науковій діяльності М. Василенка, О. Малиновського, І. Черкаського, С. Борисенка та інших дослідників. Після сталінських репресій наприкінці 20-х років ХХ ст. розвиток історії права сповільнився та характеризувався політизованістю. На історію копного суду увагу звертали дотично і поверхово.

Третій етап (60–80-ті роки ХХ ст.) відбувався в умовах політизованої Радянським Союзом історико-правової науки, тому праць, спеціально присвячених історії копного суду, у цей час, по суті, не було. Однак у працях учених щодо інших історико-правових проблем наявні окремі положення щодо копних судів і копного судочинства.

Четвертий етап (1991 р. – поч. ХХІ ст.) розпочався з відродженням незалежної Української держави і триває досі. Сучасні науковці неодноразово згадують про копний суд у своїх підручниках, монографіях і наукових статтях, проте зазвичай у контексті інших історико-правових проблем.

Розгляньмо докладніше означені етапи.

I етап (1857–1918). Історико-правові дослідження копного суду та судочинства започаткував київський професор М. Іванішев (1811–1874), який 1857 р. опублікував у журналі «Русская беседа» свою статтю «О древних сельских общинах в Юго-Западной России», а в 1863 р. – окрему книгу з аналогічною назвою¹. У цьому творі тогочасний декан юридичного факультету Київського університету М. Іванішев проаналізував кілька судових актів Луцького та Володимирського повітів ХVІ–ХVІІ ст. На підставі виконаного дослідження він увів до наукового обігу термін «копний суд», звернув увагу на деякі складові елементи цього правового інституту: копні округи, коповища тощо. Книга «О древних сельских общинах в Юго-Западной России» мала надзвичайно велике значення для історико-правової науки та викликала гостре обговорення в тогочасних наукових колах Російської імперії.

У 1863 р. майже водночас із монографією М. Іванішева з'явилась своєрідна відповідь на сміливі заяви і відкриття київського професора про роль копних судів в історії українського права. Нею стала книга Ф. Леонтовича (1833–1910), який у минулому був його учнем, під назвою «Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву ХV и ХVІ столетий»². Він заперечив більшість висновків, проголошених М. Іванішевим. Тодішній викладач Київського університету, а згодом ректор Новоросійського (сьогодні – Одеського) університету, Ф. Леонтович на початку своєї наукової діяльності заявив, що копа з ХV ст. насправді не здій-

¹ Іванішев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России / Н. Иванишев. – Київ, 1863. – 72 с.

² Леонтович Ф. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву ХV и ХVІ столетий / Ф. Леонтович. – Київ, 1863. – 88 с.

снювала судових повноважень, а згодом змінив свою думку (про це докладніше йтиметься далі).

Наукова дискусія між М. Іванішевим і Ф. Леонтовичем щодо правової природи копного суду стала діалектичною боротьбою наукових позицій, яка зумовила розвиток нових знань про копний суд і копне судочинство в історико-правовій науці ХІХ ст. Знаний дослідник історії права Г. Демченко (1869–1958), згадуючи кількома словами про копні суди на сторінках своєї праці «Наказаніє по Литовскому статуту въ его трех редакціяхъ (1529, 1566, 1588 г.)», писав, що наукові знання про ці органи зводяться до двох протилежних думок, висловлених М. Іванішевим і Ф. Леонтовичем¹.

Ця дискусія була тривалою, оскільки бракувало документальних джерел, на підставі яких можна було б вирішити порушені питання. Наприкінці ХІХ ст. завдяки діяльності, насамперед, двох археографічних комісій – у Києві (Тимчасова комісія для розбору давніх актів, верховно установа при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі), та у Вільні² (Віленська археографічна комісія під керівництвом Ю. Крачковського), вдалося відшукали та опублікували значний обсяг архівних матеріалів, що висвітлювали діяльність копних судів. Цю справу продовжили дослідники М. Ясинський та І. Спрогіс³, які досліджували і публікували документальні джерела ХVІ–ХVІІІ ст. Ознайомившись із цими відомостями, наукова спільнота дійшла висновку, що ближчим до істини був М. Іванішев, а копні суди справді були дієвими судовими органами, які проводили попереднє слідство, здійснювали судовий розгляд і виконували прийняті рішення.

Вагомий внесок у дослідження історії копного суду та судочинства здійснила російський та український історик і етнограф О. Єфименко (1848–1918), статті якої «Копные суды в Левобережной Украине» та «Народный суд в Западной России» вийшли

¹ Демченко Г. В. Наказаніє по Литовскому статуту въ его трех редакціяхъ (1529, 1566, 1588 г.) / Г. В. Демченко. – Київ, 1894. – Ч. 1. – С. 134.

² У сучасності – м. Вільнюс, столиця Литви.

³ Спрогисъ И. Древній русскій документъ – декретъ граничнаго копнаго суда 1531 г., 15 ноября / И. Спрогисъ. – [Б. м.], [1896?]. – 14 с.

наприкінці XIX ст. в часописах «Киевская старина» і «Русская Мысль». Згодом вони увійшли до двотомника її наукових праць «Южная Русь»¹. Вона розвинула задекларовані М. Іванішевим положення про організацію та діяльність копних судів на українських землях, довела на основі документальних джерел, що вони діяли не тільки на Правобережжі, але й на Лівобережжі. О. Єфименко дійшла висновку, що влада Гетьманщини, яка підпорядковувалась Російській імперії, ставилась негативно до копних судів, а їх діяльність серед лівобережних українських земель була найактивнішою на Стародубщині.

Російський історик, академік М. Любавський (1860–1936), який наприкінці XIX – на початку XX ст. досліджував історію Великого князівства Литовського, у своїй книзі «Областное дѣление и мѣстное управление Литовско-Русскаго государства ко времени издания Перваго Литовскаго статута»² подав кілька нових і вдалих зауважень щодо копного судочинства, відзначивши його примірний характер, і походження копного суду, який, на його погляд, був подальшим розвитком верві та вервного суду, що діяли в Київській Русі.

Початок XX ст. був плідним і у сфері досліджень копного судочинства. Цю тему продовжував вивчати вже згаданий Ф. Леонтович, який на той час змінив своє бачення копного суду і судочинства, визнавши більшість висновків М. Іванішева правильними та відмовившись від деяких своїх попередніх думок. Відтак він створив одну з найкращих праць в історико-правовій науці – «Областные суды въ Великомъ княжествѣ Литовскомъ»³.

У 1912 р. вийшла друком книга білоруського історика О. Щербицького «Суды въ бывшемъ Великомъ княжестве Литовскомъ»,

¹Ефименко А. Я. Южная Русь / А. Я. Ефименко. – СПб., 1905. – Т. 1. – 439 с.

²Любавский М. Областное дѣление и мѣстное управление Литовско-Русскаго государства ко времени издания Перваго Литовскаго статута / М. Любавский. – М., 1892. – 884 с.

³Леонтович Ф. И. Областные суды въ Великомъ княжествѣ Литовскомъ (окончаніе) / Ф. И. Леонтович // Журналъ министерства юстиціи. – СПб., 1910. – № 10. – С. 85–128.

у якій автор проаналізував організацію та діяльність елементів судової системи Великого князівства Литовського, зокрема копних судів. Частина твору О. Щербицького, присвячена копним судам, ґрунтувалась на поглядах М. Іванішева, які автор розвинув. Особливу увагу вчений звернув на закріплення правового статусу копних судів у трьох Статутах Великого князівства Литовського¹.

II етап (1918–1930). Упродовж першої третини XX ст. плеяда українських істориків права зробила значний внесок у розвиток історико-правової науки. Поза їхньою увагою не залишилась історія копного суду та судочинства. У 1918 р. при Всеукраїнській Академії Наук були організовані дві науково-дослідні комісії, перед якими було поставлено завдання дослідити процес становлення і розвитку українського права.

Однією з вищезгаданих комісій була комісія для виучування історії західноруського та українського права. Її засновником і першим головою став академік Ф. Тарановський (1875–1936). Після його еміґрації комісію очолив видатний учений-правознавець, академік М. Василенко (1866–1935). Його твори «Матеріали до історії українського права» та «Як скасовано Литовського Статута»² містять важливу інформацію для дослідження історії копного суду та інших інститутів українського права. До складу комісії для виучування історії західноруського та українського права входили О. Добров, Л. Окиншевич, Г. Попов, М. Слабченко, М. Товстоліс та ін. Серед цих талановитих істориків права найбільшу лепту у вивчення історії копного суду та судочинства вніс І. Черкаський (1869–1841). Його монографія «Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в.» була розміщена у четвертому і п'ятому випусках праць комісії для виучування історії західноруського та українського права. Автор наводить вели-

¹Щербицькій О. В. Суды въ бывшемъ Великомъ княжестве Литовскомъ / О. В. Щербицькій. – Вильна, 1912. – 79 с.

²Василенко М. П. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права) // Микола Василенко. Вибрані твори : у 3 т. Т. 2 : Юридичні праці / Микола Василенко ; упоряд. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський. – К. : Юрид. думка, 2006. – С. 286–353.

ку кількість уривків судових актів, докладно аналізує їх. Окрім публікації документального матеріалу та вдосконалення вже відомих положень про копні суди, дослідник зробив ще кілька важливих відкриттів. Передусім, це стосується ідеї І. Черкаського про існування на українських землях окремого різновиду звичаєвого права, яке використовували копні суди. Він назвав цей різновид «копне право»¹. Цікаво, що монографія «Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в.», яка була видана 1928 р., є унікальною, адже навіть у сучасних умовах не здійснено настільки ж ґрунтовного дослідження історії копного суду. Водночас таке дослідження є необхідним для підтвердження наявності національного досвіду демократичних засад організації судової влади.

До того ж існує простір для новизни такого дослідження, адже академік М. Василенко зазначав щодо монографії І. Черкаського: «працю І. Черкаського присвячено вивченню окремих правових інститутів, що, на його думку, входили до складу копного суду. Автор дослідив їх виключно в статичному стані. Їх еволюції, історії він не торкається. Це цілком тепер зрозуміло, бо для цього в його розпорядженні не було матеріалів. З тих же причин, треба гадати, автор не міг поставити свою працю і в зв'язок з економічним і суспільним життям українських і білоруських земель XVI–XVIII віків»; «Були якісь спеціальні умови життя на Україні й Білорусі, які викликали копний суд і за яких він міг існувати. Цих умов не з'ясував І. Ю. Черкаський... Це завдання стоятиме перед майбутніми дослідниками, що мусять продовжувати працю нашого автора»²; «Їх вже діло використати його працю, перевірити її й далі посунути»³.

Водночас потрібно відзначити патріотизм і хоробрість І. Черкаського, адже його заклики до відродження українського звичаєвого права пролунали в умовах радянської влади. Його

¹ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 56.

² Василенко М. Передмова / М. Василенко // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4. – С. VI.

³ Там само. – С. IX.

патріотично спрямована наукова діяльність, сповнені історичної правди праці стали причиною арешту вченого в 1934 р. У 1941 р. І. Черкаського арештовано вдруге та відправлено етапом у м. Новосибірськ, проте він туди не прибув, а подальша його доля досі невідома.

Іншою комісією при Академії Наук Української РСР була комісія для виучування звичаєвого права України. Її першим головою став відомий український історик академік О. Левицький (1848–1922). Оскільки копний суд був українським звичаєво-правовим інститутом, тому праці членів цієї комісії (С. Борисенока, Є. Єзерського, В. Назимова та ін.) мали для його вивчення важливе значення. Згодом головою згаданої комісії став академік О. Малиновський (1868–1932), праця якого «Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни»¹ містить важливу інформацію про утвердження принципу демократизму в діяльності давньоукраїнської влади та общинних судів додержавного суспільства.

Протягом 20-х років ХХ ст. над історією копного суду і судочинства також працювали представники української наукової діаспори, зокрема Р. Лашенко й А. Яковлів. У своїй книзі «Лекції по історії українського права» історик права Р. Лашенко (1878–1929) помістив коротку довідку про організацію та діяльність копних судів на українських землях². Проте найґрунтовнішим дослідженням історії копного суду Р. Лашенка стала монографія «Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій», яка складає із двох частин, опублікованих у двох збірниках Правничої комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка³. Оскільки книги

¹ Малиновський О. Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни / О. Малиновський. – К., 1929. – 186 с.

² Лашенко Р. Лекції по історії українського права / Р. Лашенко. – К. : Україна, 1998. – С. 136.

³ Лашенко Р. Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій / Р. Лашенко // Зб. Правничої комісії Н.Т.Ш. – Львів, 1925. – Ч. 1. – С. 1–67; Лашенко Р. Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій / Р. Лашенко // Зб. Правничої комісії Н.Т.Ш. – Львів, 1927. – Ч. 2. – С. 1–87.

І. Черкаського та Р. Лашенка вийшли у світ майже одночасно, у деяких питаннях істотно суперечили одна одній, тому на сторінках тодішньої наукової преси між цими вченими тривала гостра наукова дискусія.

Український історик права, ректор Українського вільного університету в Празі А. Яковлів (1872–1955) на межі 20–30-х років ХХ ст. написав кілька наукових праць про українські копні суди. У статті «До питання про генезу копних судів на Україні»¹ дослідник вивчив походження копних судів, їхній генетичний зв'язок з додержавними общинними судами, довів, що їхня практика сформувала перші українські процесуально-правові норми. Наукова стаття А. Яковліва «Околиці (округи) копних судів XVI–XVIII в.в. на Україні»² дала відповідь на багато важливих питань, зокрема пов'язаних з організацією територіальної підсудності копних судів, місцем проведення їхніх засідань (коповища) та правовою природою копного округу. Своєрідним підсумком ученого з дослідження копного суду і судочинства стала праця «Про копні суди на Україні»³.

У тогочасній польській історіографії було небагато досліджень, присвячених копному судочинству, що й очевидно, оскільки копні суди ніколи не діяли на етнічних польських землях. Однак велику цінність у дослідженні цього правового інституту становить книга польського дослідника Ф. Гавронського (Відомий також як Францішек Равіта-Гавронський (1845–1930) – польський історик і літератор) «Sądy kupne vel kopne na Polesiu», у якій він логічно описав організаційні особливості копних судів та охарактеризував основні риси копного судочинства⁴. Науковець порівнює копний суд з давньогрецьким судом геліастів і середньо-

¹ Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1928. – Ч. 2. – С. 1–12.

² Яковлів А. Околиці (округи) копних судів XVI–XVIII в.в. на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1929. – Ч. 1. – С. 5–19.

³ Яковлів А. Про копні суди на Україні / А. Яковлів // Наук. зб. УВУ, присвячений Т. Г. Масарикові. – Прага, 1930. – Ч. 2. – С. 150–173.

⁴ Gawroński F. Sądy kupne vel kopne na Polesiu / Franciszek Gawronski. – [Б. м., 1899?]. – s. 177–190.

вічним сербським судом поротників. Ф. Гавронський вважав, що копний суд був не стільки судом селянства, скільки судом української дрібної шляхти. Інший польський дослідник В. Намисловський у своєму творі «Pozasądowe organy porządku prawnego w krajach południowo-słowiańskich i polsko-litewskich» описав спеціальну процедуру вирішення копними судами кримінальних справ про необхідну оборону¹.

У 20-х роках ХХ ст. у Львові, який входив до складу Польщі, деякі питання копного судочинства вивчав Я. Адамус – один з учнів тодішнього декана юридичного факультету Львівського університету П. Домбковського (1877–1950). Він розглядав копний суд у своїх творах «Zastaw w prawie litewskim XV i XVI wieku» і «Z zagadnień prawa litewskiego» у тісному взаємозв'язку з іншими правовими інститутами Великого князівства Литовського. Я. Адамус найбільшої уваги в історії копного суду надав копному судочинству в земельних спорах, а також порівнював його з польським органом місцевого самоврядування «ополе»².

III етап (60–80-ті роки ХХ ст.). У 60-х роках ХХ ст. відбулось відродження української історико-правової науки. Особливу роль у цьому процесі відіграли вчені Львівського університету В. Калинович, В. Кульчицький, А. Пашук, Б. Тищик, які досліджували широкий спектр історії держави і права України, зокрема вивченню історії копного суду та судочинства. Скажімо, у творах А. Пашука (1910–1978) «Організація судів на Україні в другій половині XVII ст.»³ і «Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст.»⁴ розглянуто проблеми розвитку судових

¹ Namysłowski W. Pozasądowe organy porządku prawnego w krajach południowo-słowiańskich i polsko-litewskich / Władysław Namysłowski // Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego statutu litewskiego. – Wilno, 1935. – s. 81–105.

² Adamus J. Z zagadnień prawa litewskiego / Jan Adamus. – Lwów, 1926. – S. 50.

³ Пашук А. Й. Організація судів на Україні в другій половині XVII ст. / А. Й. Пашук. – Х., 1961. – 47 с.

⁴ Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) / А. Й. Пашук. – Львів, 1967. – 180 с.

органів на українських землях, серед них і копних судів. Корисною для пізнання історії копного судочинства також є монографія професора юридичного факультету Київського університету А. Ткача (1921–1994) «Історія кодифікації дореволюційного права України»¹.

Представник української наукової діаспори, відомий дослідник історії права, член Наукового товариства імені Тараса Шевченка Я. Падох (1908–1998) розвивав дослідження копних судів. У його творах «Ґрунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII столітті» та «Суди й судовий процес старої України» були відображені важливі висновки щодо розвитку судової системи на українських землях. Вагому роль в цій системі відігравали копні суди².

У сфері вивчення історії права в цей період також активізувалась білоруська наукова еліта, серед представників якої найбільшого успіху в цьому питанні досягнув Й. Юхо. У 70-х роках ХХ ст. були написані його праці «Правовое положение населения Белоруссии в XVI в.» і «Основные черты судеустройства и судопроизводства по Статуту Великого княжества Литовского 1529 года», що стали основою наукових знань про діяльність копних судів на білоруських землях³.

IV етап (1991 р. – поч. ХХІ ст.). Якісно новий етап досліджень історії копних судів розпочався у зв'язку з відродженням 1991 р. Української держави. У цей час виникла потреба звернутися до правового досвіду для створення національного законодавства. Проблеми з ефективною організацією судової системи викликали інтерес правознавців та істориків до генезису й еволюції судових органів.

Серед представників сучасної історичної науки значну цінність становлять праці А. Гурбика «Копні суди на українських

¹Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 170 с.

²Падох Я. Суди й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто ; Львів : НТШ, 1990. – 128 с.

³Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / И. А. Юхо. – Минск, 1978. – 144 с.

землях у XIV–XVI ст.»¹, «Устроєві засади громадського судочинства й народна правосвідомість на українських землях у складі Великого князівства Литовського»² та «Трактування «судових околиць» в громадському судочинстві на українських землях Великого князівства Литовського»³, у яких український учений аналізує організацію та діяльність копних судів на українських землях у складі Великого князівства Литовського.

Після багаторічних досліджень історії сільського судочинства Галичини український історик В. Інкін дійшов висновку, що одним з видів галицьких сільських судів були копні суди. Це відкриття дослідник підтвердив документальним матеріалом. Відповідні міркування містяться у працях науковця «Інститут співприсяжництва та громадські сільські суди в галицькій звичаєвій практиці XVI–XVIII ст. порівняно з «Руською правдою» та «Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси»⁴. Згодом цю позицію розвивав Ю. Гошко, який навіть дійшов у своїх творах висновку про тотожність копних судів у селах руського права та зборових судів у селах волоського права⁵.

У сучасній білоруській історико-правовій науці копний суд також є предметом наукового інтересу. У контексті інших про-

¹Гурбик А. Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. / А. Гурбик // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 110–116.

²Гурбик А. Устроєві засади громадського судочинства й народна правосвідомість на українських землях у складі Великого князівства Литовського / А. Гурбик // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2007. – С. 102–123.

³Гурбик А. Трактування «судових околиць» в громадському судочинстві на українських землях Великого князівства Литовського / Андрій Гурбик // *Ukraina Lithuanica*. – К., 2009. – Т. I. – С. 11–33.

⁴Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси / В. Інкін. – Львів : Добра справа, 2004. – 420 с.

⁵Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. / Ю. Гошко. – Львів : Ін-т народозн. НАН України, 1999. – 336 с.

блем історії держави і права Білорусі діяльність копних судів розглядають у своїх працях Т. Довнар і В. Голубев¹.

Сучасні дослідники історії держави і права України висвітлюють деякі аспекти діяльності копних судів і державно-правові процеси, що з ними пов'язані. Ці проблеми вивчають, зокрема, І. Бойко, Т. Бондарук, О. Гавриленко, В. Гончаренко, П. Гураль, А. Гурбик, П. Захарченко, С. Ковальова, М. Кобилецький, А. Кольбенко, О. Копиленко, М. Костицький, О. Костюченко, Л. Кушинська, О. Мироненко, В. Молдован, Є. Ромінський, В. Рубаник, Н. Сиза, В. Сироткін, О. Сокальська, І. Терлюк, Б. Тищик, І. Усенко, А. Чайковський, Р. Шандра, О. Шевченко, Р. Шуст, О. Ярмиш та ін.

Деяка інформація про копні суди міститься в монографіях «Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст.» (за ред. І. Усенка)², «Суд і судочинство на українських землях в XIV–XVI ст.ст.» (за ред. П. Музиченка)³. Окремі аспекти історії копних судів розкрито в монографіях П. Гуралю «Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження»⁴, М. Кобилецького «Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження»⁵, І. Бойка «Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.)»⁶, «Джерела та характерні риси права в Галичині у складі Польського

¹Голубев В. Ф. Сельская абшчына у Беларусі XVI–XVIII ст.ст. / В. Ф. Голубев. – Минск : Беларуская наука, 2008. – 407 с.

²Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І. Б. Усенка. – К. : Наук. думка, 2006. – 280 с.

³Суд і судочинство на українських землях в XIV–XVI ст. / за ред. П. Музиченка. – Одеса : Астро Принт, 2000. – 180 с.

⁴Гураль П. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П. Гураль. – Львів : Край, 2008. – 468 с.

⁵Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження / М. Кобилецький. – Львів : ПАІС, 2008. – 406 с.

⁶Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – 628 с.

Королівства (1387–1569)»¹, С. Ковальової «Судоустрій і судочинство на Українських землях Великого князівства Литовського»² та О. Сокальської «Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.)»³.

Отже, в українській і зарубіжній літературі історію копних судів та судочинства на українських землях у XIV–XVIII ст. досліджували тривалий час, проте значна її частина і досі не з'ясована. З огляду на представлені міркування зростає потреба в сучасному системному історико-правовому аналізі правової природи, становлення й еволюції копних судів на українських землях, а також особливостей здійснення копного судочинства. Результати такого дослідження, як видається, матимуть значне теоретичне і практичне застосування і в науці, і в правовідносинах сучасної Української держави.

1.2 Джерельна база дослідження

Оскільки копне судочинство було, зазвичай, усним, копні суди організовувались неписьменними селянами, тому документів, що висвітлюють їхню діяльність, збереглося обмаль. Та все-таки деякі матеріали, необхідні для дослідження особливостей формування і функціонування копних судів на українських землях, збереглися, тож їх і розглянемо докладніше.

Традиційно історико-правові джерела поділяють на дві основні групи – офіційно-документальні (нормативно-правові акти, протоколи, звіти й інші юридичні документи) та наративні (описи).

¹Бойко І. Й. Джерела та характерні риси права в Галичині у складі Польського Королівства (1387–1569) / І. Й. Бойко. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 344 с.

²Ковальова С. Г. Судоустрій і судочинство на Українських землях Великого князівства Литовського / С. Г. Ковальова. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2008. – 200 с.

³Сокальська О. В. Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.) / О. В. Сокальська. – Одеса: Інтерпринт, 2010. – 210 с.

си, розповіді, спомини й інші суб'єктивні тексти). Для історико-правового дослідження копних судів і копного судочинства пріоритетне значення мають офіційно-документальні джерела, які також класифікують на опубліковані і неопубліковані.

Опубліковані джерела. Ця група документів неоднотипна, адже містить і нормативно-правові акти, й інші опубліковані документи. Особливо цінними для нашого дослідження є нормативно-правові акти, які визначали правовий статус копного суду та здійснювали правове регулювання копного судочинства:

– «Руська правда». У жодній з редакцій цього документа не міститься згадки про копний суд. Однак коли зіставити його норми з матеріалами судової практики копних судів, стає очевидним, що цей нормативно-правовий акт мав важливий вплив на становлення і розвиток українського копного судочинства;

– Галицька грамота М. Боучацького 1435 р. Цей нормативно-правовий акт 1435 р. прийняв староста Галицької землі Руського воєводства Польського королівства Михайло Боучацький¹. У ньому визначались особливості проведення гоніння сліду, тобто тогочасної форми кримінального розшуку. Цей документ сприяв діяльності копних судів у Галичині в складі Польського королівства та регулював порядок здійснення ними гоніння сліду;

– Судебник Казимира IV Ягеллона 1468 р. У цьому нормативно-правовому акті немає терміна «копний суд», але міститься поняття «околиця», під яким, на переконання А. Яковліва, потрібно розуміти жителів копного округу². Отже, названий нормативно-правовий акт важливий для вивчення організації та діяльності копних судів на українських землях у складі Великого князівства Литовського;

– Указ Сигізмунда I Старого 1529 р. про набуття чинності Статуту Великого князівства Литовського. У ньому є перша пряма законодавча згадка про копний суд;

¹Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji A. Stadnickiego. T. XII : Najdawniejsze zapiski sądów halickich 1435–1475. – Lwów, 1887. – S. 425–426.

²Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1928. – Ч. 2. – С. 10.

– Статут Великого князівства Литовського 1529 р. – мав вагомим значення для правового регулювання діяльності копних судів на українських землях. У ст. 6 розд. VIII феодалам заборонялось викликати у свідки під час копного судочинства осіб, котрі адміністративно чи феодално підпорядковувались їм¹;

– «Устава на волоки» 1557 р. Про копний суд у цьому документі згадується дотично: «якщо підданий один одному между переорає чи пошкодить, тоді врядунику на копу не їздити та проїзду не брати, але вїт между направить...»²;

– Статут Великого князівства Литовського 1566 р. Цей документ порівняно з попереднім Статутом містив ще три статті, які регулювали діяльність копних судів: про слідство та суд у справах, коли віднайдено труп приїжджої чи неприналежної до жодної громади людини, без родичів, за яку нікому отримати головщину (ст. 31 розд. XI)³; про слідство та суд у справах про випас худоби на чужій земельній ділянці (ст. 2 розд. XIII)⁴; про переслідування та викриття злочинця за його слідами (ст. 6 розд. XIV)⁵;

– Статут Великого князівства Литовського 1588 р. не лише підтвердив закріплені попередніми Статутами норми про копні суди, але й вводив цей правовий інститут на етнічних литовських землях⁶.

Окрім названих, корисними для дослідження є й інші нормативно-правові акти. Вони хоч і не регулювали копного судочинства.

¹Статут Великого князівства Литовського 1529 года / под ред. К. И. Яблонска. – Минск, 1960. – С. 187.

²Гурбик А. Устровеі засади громадського судочинства й народна правосвідомість на українських землях у складі Великого князівства Литовського / А. Гурбик // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2007. – С. 118.

³Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 2 : Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2003. – С. 383–384.

⁴Там само. – С. 391–393.

⁵Доўнар Т. І. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т. І. Доўнар, У. М. Сатолін, Я. А. Юхо. – Минск : Тэсей, 2003. – С. 204–205.

⁶Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 3 : Статут Великого князівства Литовського 1588 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2004. – Кн. 2. – С. 336–337.

чинства, але за їх допомогою можна відобразити загальний фон державно-правового розвитку на українських землях (наприклад, Вислицький статут 1347 р., Березневі статті 1654 р. тощо).

З-поміж опублікованих джерел значний інтерес становлять судові звіти, протоколи та інші юридичні документи, датовані XIV–XVIII ст. Перші документи про копні суди опублікував 1857 р. М. Іванішев як додатки до свого твору «О древнихъ сельскихъ общинахъ в Юго-Западной Россіи»¹. Згодом публікацію подібних актів проводили й інші дослідники, серед яких М. Ясинський та І. Спрогіс¹.

Велику роль в опублікуванні документів про копні суди відіграли археографічні комісії. Найактивніше в цьому напрямі працювали Київська археографічна комісія («Тимчасова комісія для розбору давніх актів, верховно установа при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі») й аналогічна Віленська археографічна комісія. Найбільш важливими виданнями Київської археографічної комісії з погляду дослідження копних судів були: перший том четвертої частини «Акти про походження шляхетських родів у Південно-Росії»², перший том шостої частини «Акти про економічні та юридичні відносини селян у XVI–XVIII ст. (1498–1795 рр.)»³, а також додаток до першого тому шостої частини⁴. Опубліковані в цих книгах документи відобража-

¹ Спрогіс І. Древній рускій документъ – декретъ граничнаго копнаго суда 1531 г., 15 ноября / И. Спрогіс. – [Б. м.], [1896?]. – 14 с.

² Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волинскомъ генераль-губернаторѣ. Часть четвертая : Акты о происхожденіи шляхетскихъ родовъ въ Юго-Западной Россіи. – Киевъ, 1867. – Т. 1. – 460 с.

³ Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волинскомъ генераль-губернаторѣ. Часть шестая : Акты объ экономическихъ и юридическихъ отношеніяхъ крестьянъ въ XVI–XVIII вѣкѣ (1498–1795). – Киевъ, 1876. – Т. 1. – 614 с.

⁴ Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волинскомъ генераль-губернаторѣ. Часть шестая : Акты

ють, серед іншого, особливості здійснення копного судочинства на українських землях у складі Речі Посполитої. Значний обсяг архівного матеріалу опублікувала Віленська археографічна комісія під керівництвом Ю. Крачковського. Серед її видань особливий інтерес становить вісімнадцятий том, спеціально присвячений копним судам. Щоправда, більшість документів, опублікованих у ньому, стосуються білоруських і литовських земель¹.

Усебічне наукове пізнання функціонування копних судів у Гетьманщині неможливе без опрацювання археографічного збірника «Актові книги полтавського міського уряду XVII ст.», виданого 1912 р. в Чернігові за редакцією В. Модзалевського². Вагоме значення для дослідження організації й діяльності копних судів у Галичині має також багатотомне видання «Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji A. Stadnickiego» (видавалось у Львові у II пол. XIX ст. – I пол. XX ст.).

Велику джерелознавчу цінність становлять видання так званих метрик епохи Середньовіччя. Для історико-правового дослідження копного суду і судочинства в Україні особливо корисні Руська³ та Литовська⁴ метрики.

Неопубліковані джерела. Для якомога повнішого історико-правового дослідження копного суду і копного судочинства в Україні важливо розглядати не лише опубліковані, а й невідомі,

объ экономическихъ и юридическихъ отношеніяхъ крестьянъ въ XVI–XVIII вѣкѣ (1498–1795). Томъ 1. Приложение. – Киевъ, 1876. – 626 с.

¹ Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссією. Томъ XVIII : Акты о копныхъ судахъ / председатель Ю. О. Крачковскій. – Вильна, 1891. – 577 с.

² Актовія книги полтавского городского уряда XVII-го вѣка. Вип. 1-й : Справы поточныя 1664–1671 годовъ / ред. и прим. В. Л. Модзалевского. – Черниговъ, 1912. – 216 с.

³ Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673 / упоряд. Геннадій Боряк, Губерт Вайс, Кирило Вислобоков та ін. – К., 2002. – 983 с.

⁴ Литовська метрика. Кн. 561 : Ревізії українських замків 1545 р. / підгот. В. Кравченко. – К. : НТШ, 2005. – 599 с.

маловідомі і відомі джерела архівних фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (далі – ЦДІАК), Центрального державного історичного архіву України в м. Львові (далі – ЦДІАЛ), Державного архіву Волинської області, Державного архіву Чернігівської області, Відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжин, Відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника, Відділу рукописних, стародрукованих і рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка. З-поміж цієї групи джерел можна виокремити три основні типи документів, у яких є інформація про копні суди:

1. Реляції (звіти) возних. Возні були державними судовими чиновниками, на яких покладалась, зокрема, функція нагляду за здійсненням копного судочинства. Державна влада усвідомлювала, що в копах бере участь значна кількість людей, тому делегувала своїх представників для забезпечення правопорядку. Згодом возні звітували у гродських судах про хід копного судочинства та зміст прийнятого рішення. Тому ці документи є визначальним для дослідження архівним джерелом.

2. Скарги на рішення копних судів. Рішення копних судів могли бути оскаржені в державних судах – гродському, земському чи каптуровому. Найчастіше вони оскаржувались у гродських судах. Викладаючи зміст скарги, особа розповідала суть справи та зміст рішення копного суду, який попередньо розглянув цю справу. Такі акти фіксувались у книгах державних судів. Тож дослідження цих документів сприяє зростанню можливості повно й об'єктивно відобразити функціонування копних судів на українських землях.

3. Кримінальні справи щодо учасників копних судів. У XVIII ст. розпочався процес переведення копних судів у нелегальне становище, що спричинило їхній занепад. Органи державної влади переслідували учасників копних судів і забороняли здійснювати копне судочинство всупереч чинному на той час законодавству. Однак населення українських земель і надалі організовувало копні суди. Проти таких осіб порушувались кримінальні справи, що розглядались державними судами. У мате-

ріалах справ розміщувались відомості про той чи інший факт здійснення копного судочинства на підставі свідчень його очевидців й учасників. Тому ці документальні матеріали також допомагають відобразити діяльність копних судів у XVIII ст.

Оскільки копні суди найактивніше співпрацювали із гродськими судами, особливий інтерес становлять архівні джерела, збережені у фондах гродських судів: Київського (ф. 2 ЦДІАК), Львівського (ф. 9 ЦДІАЛ), Перемишльського (ф. 13 ЦДІАЛ), Луцького (ф. 25 ЦДІАК), Галицького (ф. 5 ЦДІАЛ), Белзького (ф. 1 ЦДІАЛ), Житомирського (ф. 11 ЦДІАК), Володимирського (ф. 28 ЦДІАК), Терехівського (ф. 17 ЦДІАЛ), Сяноцького (ф. 15 ЦДІАЛ), Вінницького (ф. 44 ЦДІАК), Овруцького (ф. 15 ЦДІАК) та ін. Матеріали цих фондів допомагають розкрити особливості функціонування копних судів у Великому князівстві Литовському, Польському королівстві та Речі Посполитій. Для дослідження діяльності копних судів у Гетьманщині особливо корисними є ф. 51 (Генеральна військова канцелярія) та ф. 208 (Стародубський магістрат) ЦДІАК.

Отже, для історико-правового дослідження особливостей формування та функціонування копних судів на українських землях у XIV–XVIII ст. є достатня джерельна база, значна частина якої на сьогодні ще не вивчена. Тому здійснення такого дослідження – реальне і важливе завдання історико-правової науки в сучасних умовах.

1.3 Методологічна основа

Досліджувати копні суди і копне судочинство в Україні потрібно на основі методологічних можливостей історико-правової науки. Це передбачає оптимальних баланс традиційних і модерних принципів, підходів, методів, прийомів та засобів дослідження. Оскільки копні суди були не тільки суспільно-правовим, але й складним соціокультурним явищем, важливо брати до уваги не тільки класичну юридичну методологію, але й доповнювати її елементами методологічного апарату історич-

ної, філософської, етнографічної та інших наук. Тож докладніше розглянемо методологічну основу нашого дослідження.

Досліджуючи історію копних судів, слід дотримуватись основних принципів науки історії держави та права. На думку сучасного правознавця І. Заріцької, вони поділяються на загальнонаукові (історизм, плюралізм, об'єктивність, системність, комплексність і детермінізм) та спеціально-наукові (історико-правова періодизація, оптимальне поєднання історичних і юридичних методів, а також юридичне прогнозування) принципи¹.

Більшість із названих принципів прямо пов'язані з конкретними методами і прийомами дослідження (принцип історизму – з історичним методом, принцип системності – із системним методом тощо). Чи не найважливішим принципом кожного наукового дослідження є принцип об'єктивності. Тож слушною вважаємо пораду видатного французького вченого Е. Дюркгейма: «Не зі своїх забобонів, пристрастей і звичок ми повинні черпати елементи визначення, а з тієї дійсності, яку нам належить визначити»². Для того, щоб історик права був максимально об'єктивним, йому не варто беззастережно сприймати на віру положення та гіпотези попередників, а піддавати їх науковому сумніву, шукаючи тим самим нові аргументи та відкриваючи невідомі аспекти історико-правової реальності. Інакше кажучи, це той самий методологічний сумнів, якому навчав Р. Декарт³.

Історико-правове дослідження копних судів і копного судочинства має базуватись на трьох традиційних методологічних рівнях: емпіричному, теоретичному і практичному.

Емпіричний рівень передбачає безпосередній контакт дослідника з історичною реальністю шляхом аналізу першодже-

¹ Заріцька І. Питання принципів історії держави та права / І. Заріцька // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 12. – С. 135–137.

² Дюркгейм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії / Е. Дюркгейм ; пер з фр. Г. Філіпчука та З. Борисюк. – К. : Юніверс, 2002. – С. 26.

³ Бедрій М. М. Вчення про метод Рене Декарта і його значення для юридичної науки / М. М. Бедрій // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 2. – С. 377.

рел – опублікованих і неопублікованих. Звісно, для такого контакту дослідник повинен володіти базовими історико-правовими знаннями, ретельно ознайомившись з наявною літературою про історію копних судів і копного судочинства. Це визначає готовність автора осмислено аналізувати емпіричний матеріал – звіти возних про засідання копних судів, «копні декрети» (рішення копних судів), скарги на них тощо.

Зібравши відповідні дані через аналіз документального матеріалу, переходимо до нового рівня – теоретичного. Тут постають нові завдання: систематизувати матеріал за напрямками дослідження, подати інтерпретацію фактів, зіставити власні думки з уже висловленими іншими авторами, сформулювати гіпотези й обґрунтувати їх, наскільки це можливо. Безсумнівно, не може бути більш істинного знання, ніж те, що одержане емпірично. Проте, обмежившись лише такими знаннями, розвиток історико-правової науки ризикує істотно сповільнитись. Тож теоретичний рівень дає змогу кожному дослідникові не тільки констатувати й оцінювати факти, а й висувати власні припущення, які часто не мають і не можуть мати емпіричного підтвердження. Наприклад, донині не збереглося жодного документа, у якому було б зафіксовано засідання вервного суду Київської Русі чи Галицько-Волинської держави. Тим паче, до нас не могли дійти джерела додержавного періоду, коли функціонували общинні суди. Проте це аж ніяк не позбавляє дослідника права говорити про те, що вони функціонували, а з XIV ст. перейшли на новий щабель розвитку громадського судочинства – копні суди.

Теоретичний рівень дослідження передбачає не лише описові й аналітичні елементи дослідження, але й дискусійні. Дискусія про копні суди триває зі середини XIX ст.: спочатку між М. Іванішевим і Ф. Леонтовичем, потім – між І. Черкаським і Р. Лашенком, а також іншими науковцями – О. Єфименко, М. Любавським, А. Яковлівим та ін. Безперечно, ми не перетендуємо на істину в останній інстанції. Наше завдання – визначити й обґрунтувати свою позицію, насамперед, щодо головних питань: походження копного суду, його організації, природи копних округів, складу копного зібрання тощо.

Практичний рівень наукового дослідження у сфері юриспруденції, а особливо в її історико-правовій галузі, традиційно є найважчим. Між фахівцями тривають дискусії про його доцільність в історико-правових дослідженнях. Як видається, він є необхідним з огляду на заявлену актуальність теми і пошук оптимальної моделі правової системи, елементи якої можна знайти в правовому досвіді українського народу. Отож на практичному рівні, узагальнивши положення правового досвіду, потрібно запропонувати способи вирішення сучасних державно-правових завдань. Так, досвід функціонування копних судів на українських землях довів, що ефективність судової влади в Україні залежить від демократичності засад її здійснення, реалізувати які можна забезпечивши прозорість судового процесу, залучивши до нього представників громадськості, розширивши колегії присяжних, а також надавши територіальним громадам функції відновного правосуддя.

Велике значення в історико-правовому дослідженні має вибір підходу до періодизації історії держави і права України. Вибраний у цій роботі цивілізаційний підхід дав змогу розкрити період діяльності копних судів на українських землях, тобто в XIV–XVIII ст., через сукупність домінуючих на той час уявлень про зміст громадського життя, про цінності та мету діяльності кожного члена громади.

Загалом, у дослідженні використано систему філософських, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, а також комплекс логічних методів як прийомів дослідження.

Серед філософських методів (концептуальних підходів) перевагу надано діалектичному. Скажімо, І. Черкаський у ґрунтовному дослідженні копних судів «Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в.»¹ взяв за основу інший філософський метод – метафізичний, оскільки копні суди розглядав у статичному стані без зв'язку з тогочасними суспільними умовами й ідеалізував їх.

¹Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – 714 с.

Натомість діалектичний підхід дає змогу простежити динаміку змін у громадському судочинстві на різних етапах історії, виявити їх суспільно-правові детермінанти, розкрити єдність і конкуренцію норм українського звичаєвого права. Тобто діалектичний метод сприяє одержанню якісно нових знань про копні суди та копне судочинство в XIV–XVIII ст.

З-поміж загальнонаукових методів в дослідженні застосовано історичний, системно-структурний, функціональний, герменевтичний і соціологічний. Історичний метод використано для визначення закономірностей і тенденцій розвитку копного суду й судочинства відповідно до загального розвитку права на українських землях у XIV–XVIII ст. Системно-структурний метод дав змогу відобразити судову систему на українських землях у XIV–XVIII ст. та визначити місце в цій системі копних судів. Зауважимо, що копні суди мали різний правовий статус у Польському королівстві, Великому князівстві Литовському, Речі Посполитій та Українській козацькій державі, тому потрібно відтворити судові системи кожної із цих держав зокрема. Функціональний метод допоміг розкрити сутність копного суду через виявлення його функцій та їх реалізацію. Герменевтичний метод використано для тлумачення опублікованих документів і неопублікованих джерел архівних фондів.

Спеціально-науковими методами дослідження є порівняльно-правовий, історико-правовий, формально-юридичний, герменевтико-правовий і соціологічно-правовий. Значної уваги заслуговує порівняльно-правовий метод, адже за його використання було порівняно копні суди із самосудами, додержавними (общинними), вервними та волосними судами. У роботі застосовані і синхронні, і діахронні порівняння. Зокрема, синхронним було порівняння копних судів і самосудів, а діахронним – вервних і копних судів. Герменевтико-правовий метод дав змогу тлумачити тексти нормативно-правових актів, які регулювали діяльність копних судів. Соціологічно-правовий метод використано для пізнання причин громадського авторитету і суспільного визнання, якими були наділені копні суди серед українського селянства. Формулювання й переосмислення основних понять цього дослі-

дження (копний суд, копний округ, копне право тощо) відбувалось на основі формально-юридичного методу.

Особливої уваги заслуговує історико-правовий метод дослідження. Він відрізняється з історичним методом не тільки предметною спеціалізацією, але й способами дії на предмет дослідження. Історико-правовий метод дає змогу виокремити із сукупності історичних фактів саме елементи правової дійсності, відстежити взаємозв'язок між ними і спроектувати отриману модель на тогочасне суспільне життя. За допомогою історико-правового методу відбуваються збір, обробка й узагальнення інформації. Використання історико-правового методу в наукових дослідженнях передбачає здійснення певних процедур: встановлення достовірності джерела; критика повноти і точності даних, що містяться в джерелі; виявлення стадій, які пройшло державно-правове явище в процесі історичного розвитку, та генетичного зв'язку між ними; роз'яснення виявлених фактів історико-правової реальності; оформлення результатів дослідження¹.

Історико-правовий метод плідно застосовується разом з іншими спеціально-науковими методами. Завдяки комплексності застосування історико-правового та порівняльно-правового методів в історико-правовій науці існує своєрідний напрям досліджень – історико-правове порівняння. Безперечно, тлумачення історичного (герменевтичний метод) чи правового (герменевтико-правовий метод) джерела не може надати великого результату без його зіставлення із загальними тенденціями тогочасного права, тому історико-правовий метод необхідний загальній і правовій герменевтиці для дослідження історії права.

Формально-юридичний метод, за допомогою якого історик права формує, підтверджує й оспорує формулювання понять і категорій, їхнього змісту, також потребує історико-правового методу, який «вибудовує фундамент» того чи іншого формулювання за допомогою обробки інформації про його зміст. Формально-юридичний метод довершує цей процес і надає поняттю звичної

¹ Сырых В. М. История и методология юридической науки / В. М. Сырых. – М.: Норма, Инфра-М, 2013. – С. 375.

для юриста чікої форми. Наприклад, копне право – це історичний тип (вид) українського звичаєвого права, що виражався в підсистемі матеріальних і процесуальних норм, які застосовували копні суди у своїй діяльності, а також інститутів, котрі ці норми в собі об'єднували.

Історико-правовий метод структурно наповнений комплексом дослідницьких прийомів, основними з яких є хронологічний, генетичний і моделювання. Заслугою хронологічного прийому є визначення темпоральних рамок у протіканні правових процесів та існуванні суспільних явищ. Застосовувавши хронологічний прийом, виділено й обґрунтовано час функціонування копних судів на українських землях – XIV–XVIII ст.

У вивченні історії права генетичний прийом потребує технічного вміння проникнути в сутність самого права¹. Оскільки об'єктом дослідження є копні суди, то важливо зрозуміти насамперед сутність українського звичаєвого права. Генетичний прийом застосовано і для з'ясування переддержавних витоків громадського судочинства, генетичних й еволюційних зв'язків між додержавними судами родових общин, давньоруськими вервними судами й українськими копними судами. Тож генезис громадського судочинства на українських землях представлено у роботі поетапно: додержавні суди – вервні суди – копні суди.

Прийом моделювання дав змогу відтворити історико-правову дійсність у деталях. Наявний емпіричний матеріал, процесуальні норми копного права, знання про статус учасників процесу й особливості тогочасної судової риторики дають можливість моделювати окремі стадії, процесуальні дії та інші елементи копного судочинства.

Для історико-правового й інших методів дослідження велике значення мають логічні прийоми (або, як вважають деякі автори, логічні методи). Це, насамперед, аналіз, синтез, аналогія, дедукція, індукція тощо. Узгодженість застосування цих прийомів є вихідним завданням дослідника, оскільки всі інші методи

¹ Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології : монографія / М. С. Кельман. – Тернопіль: Терно-граф, 2011. – С. 332.

не можуть бути дієвими без правильного використання логічних прийомів. Наприклад, дослідження слідчої функції копного суду вимагало дедуктивного прийому (руху від загального до конкретного), на основі якого відбувалось проникнення крізь початкову стадію копного судочинства «гарячу копу» до конкретних розшукових заходів і слідчих дій.

Поняття й категорії виступають засобами дослідження історії українських копних судів. Їх можна поділити на загальні (характерні для широкого кола історико-правових праць) та спеціальні (властиві, насамперед, цьому дослідженню). Загальними елементами понятійно-категоріального апарату є поняття права, суду, етнічних українських земель, правового звичаю, Речі Посполитої та ін. Спеціальними поняттями виступають «завита копа», гоніння сліду, випробування водою, коповище, копний округ тощо.

Отже, на основі комплексу методологічних інструментів дослідження, розроблених сучасною юридичною наукою, можна по-новому розглянути основні проблеми формування і функціонування копних судів на українських землях.

РОЗДІЛ 2

КОПНИЙ СУД ЯК ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОГО ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА

2.1 Значення та застосування терміна «копа» в юридичній термінології середньовічної України

Перш ніж розпочати аналіз правової природи копного суду як інституту українського звичаєвого права потрібно усвідомити, чому його окреслено саме такою назвою. Чому суд сільської громади було названо «копним»? Щоб відповісти на це запитання, з'ясуємо особливості застосування терміна «копа» в юридичній термінології на українських землях у період Середньовіччя. Аналіз історико-правових джерел засвідчує, що цей термін мав декілька юридичних і побутових значень, які варто розглянути.

«Копа» як узагальнювальне поняття. Як відомо, слово «копити» в давньоруській мові означало «збирати», а «копитись» – «збиратись». Тому основою кожного значення терміна «копа» було те, що воно визначало поняття, пов'язані із збиранням, накопиченням й узагальненням будь-чого. Відтак «копою» часто називали не визначену кількісно сукупність предметів, осіб або явищ. Аналогічну роль виконували співзвучні терміни в інших слов'янських мовах – капа (у білоруській), купа (у болгарській), кора (у польській, чеській і словацькій) тощо¹.

«Копа» як одиниця виміру урожаю. «Копа» в українській та інших слов'янських мовах традиційно вживалась у розумінні згромадження снопів пшениці, жита, сіна тощо². Селяни склада-

¹Орел Л. М. Безеквівалентні та тотожні значення міжмовних омонімів – назв історичних реалій (на матеріалі слов'янських мов) / Л. М. Орел // Проблеми зіставної семантики. – 2009. – Вип. 9. – С. 153.

²Довідник з історії України (А–Я) / за ред. І. Підкови, Р. Шус-

ли снопи в купі по шістдесят штук і називали їх «копою», а купі по тридцять снопів – «полукіпками»¹. Так, 1766 р. Генеральний військовий суд Гетьманщини розглядав кримінальну справу про захоплення розкольниками 4000 кіп хліба в бунчукового товариша Міклашевського². Щоправда, величина копи також залежала від місцевих звичаїв і мала локальний характер. У різних регіонах кількість снопів у копі коливалась від 52 до 92 штук³. Правові норми, закріплені в додаткових статтях до Карамзинського списку «Руської правди», визначали урожай у копах з площі плуга (*Плуг – давньоруська одиниця виміру земельної площі, яка становила 8 десятин*). Так, середній урожай становив 50 кіп⁴. Оскільки в Середньовіччі урожай був одним з найпоширеніших об'єктів оподаткування, то суспільні відносини, пов'язані з його вирощенням, збиранням, збутом й оподаткуванням, регулювались правовими нормами тих держав, у складі яких перебували українські землі.

«Копа» як одиниця лічби. У східних слов'ян копа також була одиницею лічби, що означала число 60. Наприклад, копою називали 60 дощок, риб, яєць чи інших предметів⁵. В українській середньовічній юридичній термінології термін «копа» у цьому значенні використовували, насамперед, для обчислення податків. Так, 1667 р. громада с. Брошківичі Галицької землі Руського

та. – К. : Генеза, 2001. – С. 349.

¹ Масютко М. Загублені гроші / М. Масютко // Наука і суспільство. – 1988. – № 2. – С. 74.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51 (Генеральна військова канцелярія), оп. 2, спр. 43 (Виписка з рішення Генерального військового суду), арк. 2.

³ Ястремська З. Словацькі й українські фразеологізми з компонентами-назвами мір об'єму і місткості та їх варіантність / З. Ястремська // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 2000. – Вип. 51. – С. 184.

⁴ Гураль П. Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П. Ф. Гураль. – Львів : Край, 2008. – С. 27.

⁵ Довідник з історії України (А–Я) / за ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К. : Генеза, 2001. – С. 349.

воєводства Речі Посполитої сплачувала Освецимському замку від кожної копи зловлених риб по десять грошей податку¹.

Виходячи з наведеного застосування терміна «копа», авторитетні польські дослідники Р. Мелесюш і Т. Чацький дійшли висновку, що кількість учасників копного суду також повинна була становити 60 осіб². Проте з цим припущенням важко погодитись, оскільки документальні джерела свідчать про те, що кількість учасників копного суду ніколи не була чітко фіксованою, могла бути меншою чи більшою залежно від конкретних обставин справи. Наприклад, 1629 р. в с. Липляни Овруцького повіту на засіданні копного суду були присутні близько 100 осіб³. Цілком слушною видається думка відомого історика права П. Музиченка про те, що кількість учасників копного суду залежала, передусім, від величини копного округу⁴. Водночас вона могла бути більшою чи меншою відповідно до рівня складності справи, що розглядалась копним судом.

«Копа» як одиниця грошової лічби. Упродовж XIV–XVIII ст. термін «копа» вживали на українських землях також для грошової лічби, адже 60 празьких грошів дорівнювали празькій гривні срібла (253,0 г). На українських землях, які входили до складу Польського королівства, лічба монет у копах велася зрідка. Проте в інших українських регіонах, які перебували під владою Великого князівства Литовського, облік монет протягом XV–XVII ст. вівся переважно в копах. Литовська копа дорівнювала 60 литовським грошам, або 60 пенязям (динаріям)⁵. У Московському царстві копа дорівнювала 50 копійкам.

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 5 (Галицький гродський суд), оп. 1, спр. 163 (Чистова книга донесень 1667), арк. 65.

² Czacki T. O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku, i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy, 1529 roku wydany / Tadeusz Czacki. – Kraków, 1861. – Т. 1. – С. 148.

³ Gawroński F. Sądy kupne vel kopne na Polesiu / Franciszek Gawronski. – [Б. м., 1899?]. – С. 182.

⁴ Музиченко П. П. Історія держави і права України / П. П. Музиченко. – К. : Знання, 2007. – С. 87.

⁵ Довідник з історії України (А–Я) / за ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.

Термін «копа» як одиниця грошової лічби набув значного застосування в цивільно-правових відносинах. Так, 1555 р. волинський магнат О. Чарторийський зазначав у своєму заповіті: «взяв я за нею немало речей: золота і срібла, перл, коштовностей та інших речей так багато, як півтори тисячі кіп грошів»¹. Юридичне значення такого застосування терміна «копа» також полягало в тому, що його використовували для обчислення майнової шкоди, визначення суми штрафу чи кваліфікації злочину. До прикладу, у ст. 13 Судебника Казимира IV Ягеллона 1468 р. зазначалось: «А хто вкраде майно на суму більше півкопи грошей чи корову, того слід повісити»².

«Копа» як грошова одиниця. Існують гіпотези, що в Середньовіччі на українських землях копа також була окремою грошовою одиницею, що мала вигляд срібної монети, на якій, як і на багатьох інших монетах давніх часів, не було жодних написів. Можна здогадуватись, що розмінною грошовою одиницею копи була копійка, а копа дорівнювала 60 копійкам³. Термін «копійка», як відомо, застосовують і в сучасному товарно-грошовому обігу.

На південних землях Київської Русі значного застосування набули візантійські гроші, але основною розрахунковою одиницею була копа. Попри намагання князів впровадити на цій території свої гроші, це не вдавалось їм повною мірою, оскільки тоді не було державної монополії на випуск грошей. Їх виготовляв той, хто мав для цього здібності та можливості, адже ціна грошей вимірялась не позначенням на них, а вартістю вкладеного в них металу. На українських землях, які входили до складу Великого князівства Литовського, копа нарівні з карбованцем перебувала в товарно-грошовому обігу⁴.

: Генеза, 2001. – С. 349.

¹ Масютко М. Загублені гроші / М. Масютко // Наука і суспільство. – 1988. – № 2. – С. 75.

² Ковальова С. Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року / С. Г. Ковальова. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2009. – С. 50.

³ Масютко М. Загублені гроші / М. Масютко // Наука і суспільство. – 1988. – № 2. – С. 74–75.

⁴ Там само. – С. 75.

«Копа» як територіальна громада. Застосування терміна «копа» для визначення територіальної громади не було поширеним явищем. Однак порівнюючи правові норми, зафіксовані в «Руській правді» та Статутах Великого князівства Литовського (далі – Статути ВКЛ), неможливо оминати увагою той факт, що обов'язок здійснювати гоніння сліду «Руська правда» покладала на верв¹, яка була територіальною громадою, а Статути ВКЛ – на копу². Отже, таке застосування терміна «копа» було доволі логічним і виражало своєрідну наступність в українській юридичній термінології.

Цікаво, що у словацькій мові синонімом слова «копа» (копа) часто було слово «hromada» (громада)³. Варто також згадати, що в литовського народу терміном «куопа» називали родову общину⁴. Терміни «копа» і «куопа», безперечно, подібні за звучанням, проте за значенням їх важко беззастережно прирівняти.

Видатний український історик, письменник і громадський діяч П. Куліш (1819–1897) стверджував, що слова «громада» і «копа» означали одне й те саме поняття. Для аргументації цієї думки він зауважив: «громадити і копити, себто складати в копи, є одне й те саме»⁵. Тому можна припускати, що термін «копа» вживався і в цьому значенні.

«Копа» як орган місцевого самоврядування. На українських землях в епоху Середньовіччя схід сільської громади, на якому оби-

¹ Хрестоматія з історії держави і права України / упоряд. А. С. Чайковський, О. Л. Копиленко та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 32.

² Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юрид. л-ра, 2003. – С. 398–399.

³ Ястремська З. Словацькі й українські фразеологізми з компонентами-назвами мір об'єму і місткості та їх варіантність / З. Ястремська // Проблеми слов'язознавства. – Львів, 2000. – Вип. 51. – С. 184.

⁴ Ефименко А. Копные суды въ Лѣвобережной Украинѣ / А. Ефименко // Киевская старина. – Київ, 1885. – Т. XIII. – С. 201.

⁵ Падох Я. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII століття / Я. Падох // Антологія української юридичної думки / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К.: Юрид. кн., 2003. – Т. 3. – С. 538.

рали посадових осіб місцевого самоврядування та вирішували інші питання місцевого значення, називався «віче», «копа», чи «велика громада»¹. На вічах громада вирішувала широке коло питань внутрішнього життя, які не могли бути вирішені сільським старостою одноосібно. Важливу їх частину становили справи про розмежування земель та угідь і в середині громади, і між окремими селами². Так, 1619 р. виникла потреба встановити межі між мастками Яблонівських, Моквінських і Єнжийовських. Цей процес відбувався за активної участі громади (копи)³. Позначення зібрання жителів територіальної громади терміном «копа» було зумовлено тим, що слово «копитись» у давньоруській мові означало «збиратись».

«*Копа*» як судовий орган. Термін «копа» вживали в розумінні копного суду. Так, 10 березня 1601 р. в селищі Рожища Луцького повіту «ведлугъ права посполитого на копу людей добрыхъ, суседовъ околичныхъ слѣдом гонили»⁴. На означення копного суду термін «копа» вживається також у Статутах Великого князівства Литовського. Скажімо, у ст. (арт.) 2 розд. XIII Статуту Великого князівства Литовського 1566 р. було передбачено: «яку копа про потраву шкоду присудить, той пан, чия худоба захоплена, має заплатити»⁵.

¹ Бойко І. Органи державного управління Галичиною в складі Польського Королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – Львів, 2007. – Вип. 44. – С. 65.

² Гураль П. Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П. Ф. Гураль. – Львів : Край, 2008. – С. 106.

³ Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника. Відділ рукописів, ф. 103 (Сапєги), спр. 6310 (Матеріали в справі встановлення межі між мастками Яблонівських, Моквінських і Єнжийовських), арк. 8–9.

⁴ Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемъй временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Вольнскомъ генераль-губернаторѣ. Часть шестая : Акты объ экономическихъ и юридическихъ отношеніяхъ крестьянъ въ XVI–XVIII вѣкѣ (1498–1795). – Киевъ, 1876. – Т. 1. – С. 181.

⁵ Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 2 : Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2003. – С. 398–399.

«Копа» була найчастіше застосовуваним терміном на означення копного суду, проте не єдиним. Поряд із цим терміном викривали також «купа», «громада», «зібрання», «з'їхання», «поліччя», «віче», «сходка», «сойм», «сок», «слід» тощо. Відповідно до назви учасники копного суду називались копниками, коплянами, купниками чи коп'яками¹.

У Галичині XIV–XVIII ст. для визначення копних судів у більшості випадків вживали саме термін «громада». Цей термін («*gromada*») трапляється навіть в актах, що були складені лише латинською мовою². Згодом він поширився й на інших українських землях, що входили до складу Речі Посполитої. Так, 1769 р. в цьому значенні термін «*gromada*» вжито в житомирських гродських книгах³. Інколи також за зразком сіл волоського права, копні суди сіл руського права називали «зборовими», адже для населення Галичини більш характерне слово «збирати», а не «копити», тому й «збір», а не «копа». Також використовувались терміни «людство» та «*comunitas*» (у латиномовних джерелах). Так, в одному з архівних актів с. Добра Сяноцької землі йдеться про вирішення місцевою громадою (*comunitas*) судового спору між кількома селянами про право власності на земельні ділянки⁴. У 1653 р. справу між Іваном Дворським і Томою Рильовським вирішила сільська громада, яка зафіксована в галицьких гродських книгах під терміном «*villis comunitas*»⁵. Український

¹ Меденцев А. Копні суди в Україні XIV–XVI ст. / А. Меденцев // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2001. – № 2. – С. 142–143.

² Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 5 (Галицький гродський суд), оп. 1, спр. 107 (Донесення 1598–1600 рр.), арк. 132 зв.

³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 11 (Житомирський гродський суд), оп. 1, спр. 54 (Актова книга 2 січня – 27 червня 1769 р.), арк. 28.

⁴ Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – С. 283.

⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 5 (Галицький гродський суд), оп. 1, спр. 145. (Чистова книга доне-

науковець Ф. Леонтович вважав термін «testium» латиномовним варіантом «копи» як копного суду в документах і нормативно-правових актах Великого князівства Литовського¹.

«Копи» як стадія судового процесу. «Копами» називали стадії копного судочинства. Залежно від справи, яку вирішував копний суд, їх кількість могла бути різною, проте загалом можна згрупувати та виділити три основні стадії копного судочинства: гаряча копа, велика копа та завита копа. При виявленні злочину жителі копного округу повинні були вжити заходів, щоб знайти злочинця, тобто: робити обшуки, опитувати потерпілих й очевидців. Це була стадія попереднього розслідування, так звана «гаряча копа». Для судового розгляду збиралась «велика копа» – усі «мужі», тобто представники сіл копного округу. Її також називали «вальною копою». Завершальною стадією копного судочинства була «завита копа». Її назва походила від слова «завити», що означало «закінчити». Завитою копою вважалось будь-яке засідання копного суду, на якому він виносив остаточне рішення у справі. На стадії завитої копи копні суди, як правило, виконували прийняті ними рішення².

Як виняток із загальних правил копного судочинства допускалась додаткова стадія копного процесу – «обча копа» (загальна копа), у якій брали участь жителі кількох сусідніх копних округів. Завданням «обчої копи» був перегляд рішення, прийнятого копним судом³.

«Копи» як слідча дія. Коли після трьох колективних допитів учасники копного зібрання заявляли, що вони нічого у цій справі не знають, а в позивача не було необхідних доказів, скликалась «присяжна копа». Так, 16 червня 1666 р. відбулась «присяжна копа» в одному із сіл Летичівського повіту «wedlud starorzynego

сень 1653 р.), арк. 50 зв.

¹ Леонтович Ф. И. Областные суды въ Великомъ княжествѣ Литовскомъ (окончаніе) / Ф. И. Леонтович // Журналъ министерства юстиціи. – СПб., 1910. – № 10. – С. 95.

² Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К. : Ін Юре, 2008. – С. 119.

³ Яковлів А. Околиці (округи) копних судів XVI–XVIII в.в. на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1929. – Ч. 1. – С. 17–18.

zwyszaju»¹ («за стародавнім звичаєм». – М. Б.). Позивач вибирав кілька чоловік з кожного села та зобов'язував присягнути, що вони не вчиняли злочину та не знають злочинця. «Присяжна копа» відбувалась наступного дня після третього колективного допиту. Люди, які відмовлялись від присяги, визнавались винними у злочині². «Присяжна копа» була особливою слідчою дією, а не окремою стадією, проте також називалася «копа».

Отже, історико-правовий аналіз застосування та значення терміна «копа» в українській середньовічній юридичній термінології дозволяє стверджувати про його значне поширення в різних сферах суспільних і правових відносин. Багатозначність цього терміна зумовлювала спрощення правового регулювання і краще сприйняття тогочасного законодавства населенням українських земель.

2.2 Основні ознаки копного суду

Розгляньмо ознаки копного суду, а саме: звичаєвий характер, органічний зв'язок з територіальною громадою, поєднання слідчих, судових і виконавчих повноважень, вагомий вплив громадського чинника, сільська юрисдикція, сусідсько-територіальний характер, юридичний зв'язок з державною владою, національний характер, християнство як світоглядна основа його функціонування, а також примирний характер.

1. Звичаєвий характер

Звичаєвий характер копного суду був зумовлений його архаїчним походженням. Чимало елементів цього правового інституту (гоніння сліду, лице, поволання тощо) зародились у додержавний період, активно застосовувались общинними судами східних

¹Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 40 (Летичівський гродський суд), оп. 1, спр. 2 (Актова книга 1665–1672 рр.), арк. 108 зв.–109.

²Иванишев Н. О древнихъ сельскихъ общинахъ в Юго-Западной Россіи / Н. Иванишев. – Кіевъ, 1863. – С. 18–19.

слов'ян, а потім вервними судами Київської Русі та Галицько-Волинської держави.

Копний суд учені визначають по-різному: як правовий звичай, як звичаєво-правовий інститут тощо. За твердженням французького дослідника М. Блока, копне судочинство було яскравим прикладом «юридичного самоусвідомлення» звичаю, що став правом¹. Можна розвинути цю думку і додати, що копний суд був результатом народної правотворчості, а його діяльність була прикладом народного правозастосування.

Роз'єднати поняття «копний суд» і «правовий звичай» без зазначення надзвичайно стійкого і функціонального зв'язку між ними було б неправильно, а тому звичаєвий характер копного суду потрібно вважати однією з найвизначальніших і найважливіших його ознак.

2. Органічний зв'язок з територіальною громадою

І. Франко висловив слушну думку, що дослідження таких відомих науковців, як М. Іванишева, І. Новицького, В. Антоновича та інших вказують на те, що українська громада відрізняється від російської общини, адже вона була наділена незвичайно широкою автономією і судовою компетенцією (так звана «копа»)². Справді, сільські територіальні громади на українських і російських землях проходили різні шляхи історичного розвитку.

Керівником сільської громади був «старець», «отаман», або «староста», а при ньому громадська рада, «добрі люди», або «мужі». У латиномовних джерелах їх називали «patriog»³ (з латин. – охоронець давніх звичаїв). Старосту та раду населення обирало строком на 1 рік. Громада відповідала за сплату подат-

¹ Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І. Б. Усенка. – К. : Наук. думка, 2006. – С. 193.

² Франко І. «Громада» і «задруга» серед українського народу в Галичині і на Буковині / Іван Франко // Іван Франко. Збір. тв. : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 44, кн. 1. – С. 488.

³ Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 5 (Галицький гродський суд), оп. 1, спр. 107 (Донесення 1598–1600 рр.), арк. 30.

ків і видання державі злочинців. Старець (староста) із «добрими людьми» здійснювали копне судочинство. Як зазначалось, інколи щодо визначення копного суду навіть вживали термін «громада». Наприклад, так був названий копний суд 1672 р. в Тереховлянському повіті¹. Траплялись випадки, коли деякі громади на підставі привілеїв були навіть вилучені з-під влади феодалних і державних службовців². Це сприяло самоврядності сільських громад і розвитку традицій копного судочинства.

Копний суд був судовим органом територіальної громади, а точніше об'єднання сільських громад, які були розташовані в копному окрузі. Його склад обирало населення цього округу з числа найавторитетніших членів громади. Усе це дає підстави стверджувати, що копний суд був важливим елементом гарантування українського місцевого самоврядування, а органічний зв'язок з територіальною громадою був однією з найістотніших ознак цього органу.

3. Поєднання слідчих, судових і виконавчих повноважень

Характерною рисою копного суду було те, що він був водночас і слідчим, і судовим, і виконавчим органом³. Можна припустити, що поєднання такого широкого спектра повноважень копний суд успадкував від вервного суду. Копний процес (судочинство) розпочинався з попереднього розслідування, так званої «гарячої копи». Опісля слідства починався судовий розгляд та прийняття рішення. Прийняті копним судом акти цей орган, як правило, виконував самостійно, зокрема вироки про смертну кару. Отже,

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 17 (Тереховлянський гродський суд), оп. 1, спр. 336. (Чистова книга декретів 1661–1672 рр.), арк. 1088.

² Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2 т. Т. 1 : До середини XVII століття / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – С. 357.

³ Юхо И. А. Основные черты судеоустройства и судеопроизводства по Статуту Великого княжества Литовского 1529 года / И. А. Юхо // Первый Литовский статут 1529 года : (матер. республ. науч. конф., посвященной 450-летию Первого Статута). – Вильнюс, 1982. – С. 50.

копний суд був органом досудового розслідування, власне судовим органом і органом, який виконував рішення, що ним приймалися. Окрім того, копні суди виконували правоохоронні функції, здійснювали нагляд за додержанням правопорядку в територіальній громаді, забезпечували її громадський спокій. Із Статутів ВКЛ впливає, що копний суд карав за шкоди, завдані громаді, вбивства на її території, інші злочини, проте найпоширенішими були справи про різні форми розкрадання. У Середньовіччі не існувало ефективних державних правоохоронних органів; державні суди були розміщені на великій відстані від більшості українських сіл, діяли повільно, розглядали кримінальні справи роками. На думку польського вченого Ф. Гавронського, саме для боротьби з корисливою злочинністю утворилися і діяли копні суди, судили згідно з українськими правовими звичаями, щоб «усунути шкідників, які не поважали власність і працю інших людей»¹. Універсальний характер копного суду забезпечував повну реалізацію цим інститутом усього спектра функцій охорони правопорядку, захисту прав людей і застосовування права щодо кола підсудних йому справ.

4. Вагомий вплив громадського чинника

Наведена ознака копного суду виявлялась в утвердженні принципів гласності та демократизму копного судочинства, обранні копних суддів населенням копного округу, присутності громади на засіданнях копних судів тощо.

Склад копного суду становили копники, тобто копні судді (судні мужі) та присутня на судовому розгляді громада. Кількість копних суддів не була сталою, хоча здебільшого вона становила приблизно 10-20 осіб. Цих суддів обирало населення копного округу на засіданні віча з-поміж членів територіальної громади². До особи, яка обиралась копним суддею, висувались такі вимоги:

¹Gawroński F. Sądy kupne vel kopne na Polesiu / Franciszek Gawronski. – [Б. м., 1899?]. – S. 190.

² Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Украинском Советском социалистическом государстве. – Львов, 1955. – С. 32.

обізнаність у звичасвому праві, наявність до неї поваги і довіри членів громади. Перед тим як заступити на посаду копні судді приймали присягу¹.

Окрім копних суддів і возного, у засіданнях копних судів брали участь представники громадськості. Кількість цих осіб була чималою. Так, 1629 р. в с. Липляни Овруцького повіту Київського воєводства відбулось засідання копного суду у справі викрадення меду, в якому взяли участь близько ста осіб². Присутність громади на засіданнях копних судів забезпечувала гласність і демократизм судового процесу, а також засвідчувала таку ознаку копного суду, як вагомий вплив громадського чинника.

5. Сільська юрисдикція

Копні суди були сільськими судами. У рідкісних випадках вони могли функціонувати також у містах і невеликих містечках, хоча це були виняткові ситуації, до яких державна влада ставилась негативно. І. Новицький виявив цікавий факт, коли деякі міщани «змагалися іноді судитися самі по старому звичаю копним судом, але держава не визнавала законності подібних рішень, бо вони порушували права його власної юрисдикції»³.

В епоху Середньовіччя державний апарат на українських землях досяг помірного рівня розвитку. У містах його діяльність була чіткою та організованою, проте в селах його вплив був значно слабшим. Міста і села навколо них потрапляли у сферу строгого адміністративного управління за польським, литовським або магдебурзьким правом. Натомість більш віддалені села стали охоронцями давніх українських правових звичаїв, жили за прин-

¹ Костицький М. Відновне правосуддя в контексті правової політики в Україні [Електронний ресурс] / М. Костицький. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/F597C9FC08117043C3256FC5049FEF4?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=F597C9FC08117043C3256FC50049FEF4&Count=500&>.

²Gawroński F. Sądy kupne vel kopne na Polesiu / Franciszek Gawronski. – [Б. м., 1899?]. – S. 182.

³ Лашенко Р. Лекції по історії українського права / Р. Лашенко. – К. : Україна, 1998. – С. 225.

ципами громадського інтересу. Деякі з них потрапили у сваволю феодалів, тому розвиток місцевого самоврядування в них був істотно сповільненим.

У середньовічних українських селах проживали два досить різні суспільні стани: селяни і шляхта. Близько 80% населення України становило селянство. До середини XVII ст. воно не творило однорідної верстви, а складалось із різних груп з різними обов'язками, які тільки згодом зблизились і злилися в єдину селянську верству¹. За рівнем юридичної свободи вони поділялись на вільних, напіввільних (закупів) і невільних (холопів). Серед вільних селян найпоширенішим різновидом були данники (чиншові селяни)². Ці селяни були найактивнішими учасниками копних судів, що особливо виражалось у Великому князівстві Литовському.

Ф. Гавронський назвав копний суд судом української околичної (дрібної) шляхти³. Більшість осіб, що належали до цього суспільного стану, проживали в селах. «Ходачкова шляхта» – це дрібні землевласники, які сформувались в єдину суспільну групу в XIV–XV ст. на українських землях. У неї зазвичай не було підданих селян, вона сама обробляла землю або взагалі її не мала. Ходачкова шляхта відіграла роль проміжної ланки між шляхтою і селянством⁴. Представники цього суспільного стану поряд із селянами організовували та проводили копні суди. У ті часи, коли більшість селян втратили свої права та стали кріпаками, ці шляхтичі стали опорою для подальшого функціонування копних судів.

¹ Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К. : Ін Юре, 2008. – С. 105.

² Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2 т. Т. 1 : До середини XVII століття / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – С. 358–359.

³ Gawroński F. Sądy kupne vel kopne na Polesiu / Franciszek Gawronski. – [Б. м., 1899?]. – S. 179.

⁴ Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – С. 146.

6. Сусідсько-територіальний характер

В інституті сусідства, у спільності сусідських інтересів полягала групова солідарність, у якій зародився копний суд. Сусідство було однією з тих основ, на яких виникли і розвивались копні суди. Термін «сусідство» А. Яковлів тлумачив як близькість у просторі, тобто територіальну близькість двох чи більше суб'єктів права і разом з тим їхню деяку відокремленість з погляду майнових прав і родинного зв'язку. Тому не могли вважатись сусідами особи, які жили в одному домі (хаті) чи дворі, що належав їм на праві спільної власності. Члени однієї родини чи групи людей зі спільним майном не вважались сусідами, хоча вони й були територіально близькими. До таких співвласників могли належати і родичі, і особи, не пов'язані між собою родинним зв'язком¹. Кожен житель околиці (копного округу) вживав потрібних заходів, щоб допомогти своєму сусідові відновити порушені права, адже в разі порушення його прав він мав змогу одержати аналогічну допомогу від своїх сусідів.

7. Юридичний зв'язок з державною владою

Копний суд був громадським органом, а не державним. Його формувала територіальна громада, а не держава. Він керувався переважно правом, що визначали українські народні звичаї, ніж правом, встановленим державою. Проте копні суди перебували в юридичному зв'язку з державною владою, що виявлялось, передусім, у нагляді держави за його діяльністю, можливості оскарження його рішень у державних судах, а також у частковому правовому регулюванні з боку держави копного судочинства. Ця ознака не була властива общинним судам додержавного суспільства та мала інший зміст у вервних судах. Так, за вервним судочинством держаний нагляд не здійснювався.

Державна влада не лише стежила за тим, щоб копні суди розглядали справи, але й прагнула контролювати хід кожної копи,

¹ Яковлів А. Околиці (округи) копних судів XVI–XVIII в.в. на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1929. – Ч. 1. – С. 10.

делегує на засідання копних судів своїх представників. До 1566 р. такими представниками були вижі, а після прийняття Другого Литовського статуту ними стали возні¹. Возний складав протокол засідання копного суду і передавав його до гродського суду для запису рішення в актові книги. Рішення копних судів могли бути оскаржені в державних судах (гродському, земському, каптуровому, сотенному тощо).

Безперечно, основою правового статусу копного суду та судочинства був правовий звичай. Держава аж ніяк не могла стояти осторонь правового інституту громадського суду, тому на деяких етапах історії санкціонувала окремі звичаєві норми. Цей процес було започатковано ще в Київській Русі, адже «Руська правда» містила правові норми про верв, вервний суд, заклик, гоніння сліду, звід тощо. Правові звичаї копного судочинства активно застосовувались у Великому князівстві Литовському, яке продовжило санкціонування звичаєво-правових норм та визнало копний суд легальним інститутом в усіх трьох Статутах ВКЛ.

8. Національний характер

Відомо, що копні суди діяли в Україні, Білорусі та Литві². На литовських землях вони були організовані штучно, адміністративним шляхом, відповідно до ст. 9 розд. XIV Статуту ВКЛ 1588 р.³ Натомість на українських і білоруських землях копні суди виникли природним шляхом на основі вервних судів. Вони були носіями споконвічних правових звичаїв цих народів. І. Черкаський зробив висновок, що український і білоруський народи, будучи близькими сусідами, пройшли подібні шляхи історичного розви-

¹Гурбик А. Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. / А. Гурбик // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 114.

²Шекера И. М. Литовские статуы и правовое положение крестьян Украины в XVI веке / И. М. Шекера // Первый Литовский статут 1529 года : (матер. республ. науч. конф., посвященной 450-летию Первого Статута). – Вильнюс, 1982. – С. 114.

³Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 3 : Статут Великого князівства Литовського 1588 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2004. – Кн. 2. – С. 336–337.

тку, жили в подібних соціально-економічних умовах під спільною владою Київської Русі, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, спільно утворили громадський (копний) суд, і жоден з цих народів не має права вважати себе єдиним творцем копного права¹. Отже, копний суд і копне право були детерміновані, серед іншого, психологічними особливостями менталітету згаданих народів.

На початках діяльності копних судів на українських і білоруських землях між ними не було істотних відмінностей, проте згодом вони почали формуватись. Оскільки на українських землях внаслідок Люблінської унії 1569 р. домінуючим став вплив польської влади, сфера діяльності копних судів звужувалась, послаблювався їхній зв'язок з державною владою, а на білоруських землях умови для функціонування цих органів були кращими. Наприклад, у 1607 р. копний суд в Мінському повіті розглядав кримінальну справу про вбивство С. Карловича. По-перше, в його засіданні брав участь мінський староста А. Станкевич «водле порядку статутного». По-друге, оголошення про злочин здійснював возний, а не потерпілий «тройка воланья через возного порядком права посполитого». По-третє, слідство проводилося спільно державою та громадою «людей зацних ославши листами урядовими, яко самих панов, так урядников їх і всіх сусідів околичних, тому місцю прилеглих»².

Тож простежується більш активна співпраця копних судів з державними органами на білоруських землях (зокрема в ініціативі держави у відкритті копного провадження), а на українських землях копні суди поступово віддалялись від органів державної влади, були альтернативою щодо свавілля державних судів і, зрештою, їх стали забороняти. Водночас треба зазначити, що за таких умов в українських копних судах вплив звичаєвого права

¹Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 64.

²Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссією. Томъ XVIII : Акты о копныхъ судахъ / председатель Ю. О. Крачковскій. – Вильна, 1891. – С. 201–203.

був сильнішим, адже в їхніх рішеннях значно менше посилань на законодавство, ніж у копних декретах білоруських земель. Так, у 1622 р. в с. Курковичі Слонімського повіту копний суд виніс вирок про смертну кару Бориса Слоковича за чаклунство. Цей копний декрет підтвердив Петро Тишкевич (воєвода і староста Слонімський), який брав участь у цьому копному суді: «прихилиючиися до артикулу двадцять шостого з розділу одинадцятого і артикулу девятого з розділу чотирнадцятого, декрет копний у всьому стверджую»¹.

9. Християнство як світоглядна основа функціонування

Ця ознака не була властива общинним судам державного періоду, у судочинстві яких наскрізь відчувався вплив міфологічних уявлень і язичництва. Цей вплив також не був переважальним у діяльності вервних судів, адже населення українських земель тривалий час адаптувалось до християнської ідеології. У 988 р. князь Володимир Великий провів хрещення киян, але процес християнізації староукраїнського суспільства тривав сторіччями. Проникнення християнства на українські землі почалось із приходом у регіон Римської імперії в I ст. до н. е. і, як засвідчують археологічні джерела, тривало до XII ст., а подекуди – до XIII ст.²

Отже, християнство стало світоглядною основою більшості українців, а особливо селян, рівень моралі яких визначав напрям діяльності копних судів. Сільські громадські суди мали на меті боротися зі злом, яке асоціювалось у них передусім із порушенням Божих заповідей (не вбий, не вкради, не свідчи неправдиво тощо). На думку П. Музиченка, наявність елементів слідчого процесу в копному судочинстві зумовлена формуванням у народній свідомості погляду на злочин як на гріх, що стосувався всієї громади, на відміну від цивільних правопорушень, які не вважались гріхом. Тому щодо них розслідування і не проводилось³. Водночас

¹ Там само. – С. 263–265.

² Ідзьо В. Українська держава в IX–XIII століттях / В. Ідзьо. – Львів : Сполом, 2004. – С. 98.

³ Суд і судочинство на українських землях в XIV–XVI ст. / за ред. П. Музиченка. – Одеса : Астро Принт, 2000. – С. 123.

копні суди боролись не лише з кривдою соціальною, але й з містичними силами та слугами диявола, тобто відьмами, чаклунами, упирями тощо. Причому ця категорія злочинців каралась значно суворіше, ніж інші (як правило, їх засуджували до страти). Так, у 1720 р. в селищі Красиліві (Південна Волинь) відбувся копний суд над відьмою, яка обвинувачувалася у спричиненні епідемії морової виразки. Громада звинуватила 120-річну жінку за результатом показань місцевого знахаря. На підставі вироку копного суду жінку закопали в землю до плечей і спалили¹.

На різних стадіях копного судочинства використовувалась присяга (як доказ або як процесуальна дія). Селяни присягались Святою Трійцею, щоб запевнити інших у своїй чесності. Щира віра українського селянства у християнські цінності була своєрідним гарантом правдивості їхніх слів, яку треба було встановити під час розгляду судової справи. Заступаючи на посаду копні судді також складали присягу з християнським змістом. Оскільки милосердя є однією з основних християнських цінностей, то саме завдяки цій ідеології у практиці копного суду зародились умовне відбування покарання та примирення винного з потерпілим.

10. Примирний характер

Ця ознака копного суду і судочинства є актуальною для сьогодення. Вона стосувалась, передусім, розгляду і вирішення копними судами цивільних справ щодо деліктів між сусідами². Існували вимоги до процедури примирення учасників копного судового процесу. Українське звичаєве право категорично забороняло потерпілому самому, без відома громади, миритися з тими людьми, які завдали йому збитків чи травми. У таких випадках карали обох. Заборонено було і самоуправство, помста, тобто самовільне, без громади і копного суду покарання винного. Потерпілий мав право віддати винного до суду або помиритися з ним навіть

¹ Ефименко П. Судь надь відьмами / П. Ефименко // Киевская старина. – Годь второй. – Томь VII. – 1883. – С. 388.

² Любавский М. Областное дѣление и мѣстное управление Литовско-Русскаго государства ко времени издания Перваго Литовскаго статута / М. Любавский. – М., 1892. – С. 661.

коли його мали засудити до смертної кари. Головне завдання копного суду полягало в досягненні миру і злагоди в копному окрузі, у відновленні порядку, недопущенні кровної помсти, тож йому був властивий примирний характер¹. Оскільки примирення сторін було одним із завдань копних судів, то діяльність цих органів позитивно впливала на суспільство, внаслідок чого вони наділялись громадським авторитетом.

Отже, виокремивши основні ознаки копного суду, можна спробувати на їхній основі сформулювати дефініцію копного суду:

Копний суд – це громадський юрисдикційний орган сусідського об'єднання сільських територіальних громад, який здійснював судочинство у цивільних і кримінальних справах, розслідування злочинів, примирення винного з потерпілим та виконував свої рішення на українських і білоруських землях у XIV–XVIII ст. на підставі норм звичаєвого права, що ґрунтувались на національних і релігійних особливостях цих народів і визнавались органами державної влади Польського королівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та «Війська Запорозького».

2.3 Джерела правового регулювання діяльності копних судів

Оскільки копний суд лише наприкінці його існування, тобто у XVIII ст., противники почали називали «неправовим», а до того він був цілком легальним державно-правовим інститутом, то важливо з'ясувати правові основи його діяльності, що виражались у деяких джерелах (формах) права. До них належали правові звичаї та нормативно-правові акти.

¹ Костицький М. Відновне правосуддя в контексті правової політики в Україні [Електронний ресурс] / М. Костицький. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/F597C9FC08117043C3256FC50049FEF4?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=F597C9FC08117043C3256FC50049FEF4&Count=500&>

Правові звичаї. Звичаєве право визначається як форма права, сукупність правових звичаїв (звичаєво-правових норм) – загальних правил поведінки, що діють у межах тієї чи іншої спільноти стосовно всіх її членів, які об'єднані змістом цих правил, таких, що усвідомлюються як правомірні й обов'язкові, відповідають і безпосередньо ґрунтуються на принципах природного права, виступають як результат тривалої, однакової і постійної практики вирішення правових ситуацій, що виникають на основі типових відносин у практичному житті людей, забезпечуються соціальною санкцією, а також можуть мати захист з боку державних органів влади та суду¹. Ця форма права набула значного розвитку на українських землях, що було зумовлено високим рівнем правової культури українського народу.

Оскільки право заведено поділяти на загальносоціальне і спеціально-соціальне, то і звичаєво-правові норми мали аналогічну подвійну сутність. У спеціально-юридичному значенні звичаєво-правова норма – це загальнообов'язкове правило поведінки, сформоване суспільною практикою та санкціоноване чи забезпечене державою для регулювання, охорони і захисту суспільних відносин. Натомість у загальносоціальному значенні вона є загальнообов'язковим правилом поведінки, яке виникає і розвивається незалежно від згоди і санкції держави, набуває чинності в суспільному житті внаслідок переконання народу в його необхідності та справедливості².

В епоху Середньовіччя на українських землях державно-правовий розвиток гальмувався внутрішніми і зовнішніми чинниками (занепад Київської Русі, навала татар, втрата політичної незалежності Галицько-Волинської держави), тому правові звичаї були визначальним джерелом права, незмінними упродовж довгого проміжку часу. Варто погодитися з українським вченим

¹ Жовтобрюх М. М. Звичаєве право: сутність, генеза, чинність : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / М. М. Жовтобрюх. – К., 2002. – С. 14.

² Бедрій М. Система українського звичаєвого права: історико-правовий аспект / М. Бедрій // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Львів, 2011. – Вип. 54. – С. 46-47.

А. Яковлівим, який писав: «Правотворчість стала справою не стільки державною, скільки народною. Український народ творив право самостійно, проте в неписаних джерелах»¹. Ця правотворчість виражалась у формі правових звичаїв.

У середині XIV ст. на українських землях виникла потреба у функціонуванні органу, який забезпечив би юридичну дію українських звичаєво-правових норм. Такими органами стали копні суди. Причому вони утворились і на тих українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського, і на тих, які перебували під владою Польського королівства. Окрім того, копні суди в XIV ст. сформувались ще й на білоруських землях. Основним джерелом їх виникнення було давньоруське звичаєве право, яке також стало правовою основою діяльності копних судів. Так, у реляції (звіті) від 1 квітня 1568 р. возного Володимирського повіту Хацька Туличовського про засвідчення збитків, завданих Яну Фалічевському та його підданам із с. Чернича глушецькими та кам'янецькими підданими князя Льва Сангушка Коширського, міститься згадка про суд «ведле копного обычаю»² («на підставі копного звичаю». – М. Б.).

У XIV–XVIII ст. українські звичаєво-правові норми:

1) визнавались загальнообов'язковими, причому ця обов'язковість ґрунтувалась і на внутрішніх чинниках (загальному переконанні суб'єктів у їх правильності), і на зовнішніх факторах (зовнішній авторитет);

2) мали загальний характер, який полягав у тому, що ці вимоги діяли постійно при всіх однорідних умовах, вимагаючи дотримання визначених обов'язків, вони передбачали і надання визначених прав;

3) вирізнялись стабільністю з уваги на свій консерватизм, що надавало їм авторитетності серед українського народу.

¹ Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1928. – Ч. 2. – С. 9.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 28 (Володимирський гродський суд), оп. 1, спр. 3 (Актова книга 2 січня – 29 грудня 1568 р), арк. 36–37.

Отже, звичаєве право можна визначити як систему прав та обов'язків соціальних суб'єктів, що формувались у процесі спільної життєдіяльності, закріплених у свідомості як правові норми, обов'язковість дотримання яких ґрунтувалась на загальному переконанні в їх правильності та забезпечувалась впливом зовнішнього авторитету¹. Безперечно, українське суспільство в XIV–XVIII ст. визнавало важливість і необхідність цього джерела права.

Український вчений першої половини ХХ ст. А. Кристер у своїх працях відображав таке бачення звичаєвого права: «Правотвілення у цій формі нагадує свіжу й повну сили народну пісню невідомого автора. Абстрактних виразів ще немає. Правила подаються часто в конкретних прикладах, що викликають у пам'яті життєві явища, яких ці правила стосуються. Щоб відзначити межі між дозволеним і початком забороненого, користуються з випадків, що їх дає життєвий досвід»². Розвиваючи цю думку, можна сверджувати, що казуїстичний (прикладний) характер звичаєво-правових норм зумовлював їх чітке сприйняття та загальне визнання серед більшості населення українських земель в XIV–XVIII ст.

Український історик права А. Яковлів, вказуючи на роль звичаєвого права у практиці копних судів, називав слідчі дії копного судочинства різновидом українських народних обрядів. Документи, що зберегли до наших часів відомості про діяльність українських копних судів, свідчать, що не тільки судді (що само собою зрозуміло), але й сторони та громада під час здійснення копного судочинства виявляли досконале знання українського звичаєвого права; сторони у процесі часто цитували звичаєво-правові норми, переказуючи їхній зміст у стислих реченнях. Завдяки постійному вживанню упродовж довгого часу ці речення перетворилися на стислі, але змістовні та красномовні формулювання, в яких викристалізували-

¹ Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І. Б. Усенка. – К. : Наук. думка, 2006. – С. 32.

² Кристер А. Три ступені правоутворення / А. Кристер // Праці комісії для виучування звичаєвого права України. – К., 1925. – С. 56.

ся основні принципи звичаєвого права й народної правосвідомості. Ці юридичні формулювання увійшли згодом до загального вжитку українського народу та стали народними наказами¹. Тому на засіданні копного суду кожен житель українських земель мав змогу захистити свої права, вступаючи в судові дебати за допомогою цих загальновідомих на той час формулювань.

Порядок здійснення слідчих та інших процесуальних дій, які проводились у межах копного судочинства, визначався, передусім, правовими звичаями. Так, 28 жовтня 1629 р. в с. Липляни Овруцького повіту копний суд у своєму рішенні постановив: «будучи нам... всім визваним і зібраним, водлуг стародавнього права, звичаю копного од підданих... Липлянських на поліччю, тобто на суд копний». На підставі аналізу цих та інших матеріалів судових справ І. Черкаський зробив висновок, що копний суд і судочинство формувались і функціонували згідно з українськими правовими (копними) звичаями, тому в епоху Середньовіччя на українських землях діяло сформоване шляхом тривалого застосування копне право, яке містило матеріальні і процесуальні юридичні норми, а також деякі правові засади судоустрою². Очевидно, копне право було одним з різновидів українського звичаєвого права.

Нормативно-правові акти. Хоча основним джерелом правового регулювання діяльності копних судів на українських землях був правовий звичай, держава інколи також безпосередньо впливала на визначення ролі копних судів у суспільстві. Це відбувалось шляхом прийняття державною владою відповідних нормативно-правових актів.

Серед нормативно-правових актів, якими керувались копні суди у своїй діяльності, потрібно виділити, насамперед, «Руську правду», Галицьку грамоту М. Боучацького 1435 р., Судебник

¹ Яковлів А. Українське право / А. Яковлів // Українська культура : лекції / за ред. Д. Антоновича ; упоряд. С. В. Ульяновська. – К. : Либідь, 1993. – С. 235.

² Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 55.

Казимира IV Ягеллона 1468 р. та Статути Великого князівства Литовського (1529, 1566, 1588).

У сьогоднішні відомо 106 списків «Руської правди», складених у XII–XVII ст., які заведено поділяти на три редакції – Коротку, Розширену та Скорочену¹. Зауважимо, що жодна з редакцій «Руської правди» не містить терміна «копний суд», проте якщо зіставити її правові норми з архівними матеріалами судової практики копних судів на українських землях, стає очевидно, що між ними існував сталий і системний юридичний зв'язок. Це можна пояснити тим, що «Руська правда» формувалась на основі давньоукраїнського звичаєвого права, а копні суди були українським звичаєво-правовим інститутом.

У Короткій редакції «Руської правди» вплив давньоукраїнського звичаєвого права є більш відчутним, ніж у Розширеній редакції, в якій спостерігається посилення державного впливу на справи членів громади. Проте в Розширеній редакції було збільшено кількість норм звичаєвого походження, що діяли за часів Короткої редакції, але не були письмово зафіксовані в цьому акті². Отже, поступово держава вносила свої корективи у громадське судочинство.

Про верв (сільську громаду) «Руська правда» згадує у двох випадках: коли знайдено труп, а вбивці не вдалось викрити, адже тоді голову чи віру платила верв, на території якої було знайдено труп; коли злодія треба було шукати по слідах у межах верви, до котрої привели ці сліди. В обох випадках брати участь у розшуку злочинця повинна була верв (спілка сіл). Цей обов'язок територіальної громади і щодо розшуку злочинця, і щодо відповідальності за невивід сліду дає деякі підстави вбачати в цих нормах зародження копного процесу, а саме вервне судочинство в період XI–XIV ст.³ «Руська правда» містила також низку інших

¹ Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тишик. – К.: Ін Юре, 2008. – С. 41.

² Кушинська Л. Елементи звичаєвого права в «Руській Правді» / Л. Кушинська // Історія України. – 1999. – № 38. – С. 5.

³ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 67–68.

норм, які регулювали копне судочинство: про «заклич або заповідь на торгу», про челядина, який «сховався», про ізвод перед 12 чоловіками (вервний суд), про «свод в город», «свод по землях-конах», «гоненіє слідом з чужими людьми» і «послухи»¹. Згадані норми великою мірою зберегли свою чинність і застосовувались копними судами в XIV–XVIII ст.

Особливо відчутним був вплив «Руської правди» на порядок здійснення копними судами попереднього розслідування у кримінальних справах. Окрім того, варто зазначити, що доказова система, закріплена в процесуально-правових нормах «Руської правди», майже повністю застосовувалась у копному судочинстві XIV–XVIII ст.

Отже, «Руська правда» здійснила важливий вплив на розвиток копних судів на українських землях. Чимало її норм було покладено в основу правового регулювання процесуального порядку здійснення копного судочинства. Копні суди, які виникли на українських землях у XIV ст., були правонаступниками вервних судів давньоруської епохи, тому на новому етапі розвитку громадське судочинство продовжувало базуватись, зокрема, на процесуально-правових нормах «Руської правди».

В умовах втрати української державності, яка відбулась у XIV ст., громадське судочинство розвивалося й надалі. На українських землях у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства функціонували копні суди, які продовжували застосовувати норми українського звичаєвого права. Посадові особи державної влади Великого князівства Литовського та Польського королівства не могли оминати увагою цей звичаєво-правовий інститут, тому здійснювали правове регулювання його окремих елементів. Принципова відмінність нормативно-правового регулювання діяльності копних судів на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства полягала в тому, що у Великому князівстві Литовському цей інститут був санкціонований у загальнодержавних норматив-

¹ Лашенко Р. Лекції по історії українського права / Р. Лашенко. – К. : Україна, 1998. – С. 136.

но-правових актах, прийнятих органами центральної влади, а в Польському королівстві нормативно-правове регулювання копного судочинства відбувалось, передусім, на локальному рівні шляхом прийняття місцевих підзаконних актів. До таких документів потрібно зарахувати Галицьку грамоту М. Боучацького 1435 р.

У листопаді 1435 р. староста Галицької землі Руського воєводства Польського королівства Михайло Боучацький прийняв спільно зі шляхтою нормативно-правовий акт такого змісту: «Коли хтось гнав слід за своїм злодієм і прийшов у село, в якому звинуватив певну людину в злочині, то в цей день у тому селі повинен був суд у цій справі відбутись. Якщо власник, отаман чи райця того села заявляв, що в селі немає тої людини, то потерпілий повинен був чекати три дні. На третій день мав відбутись суд. Якщо винного й до тих пір не було і його не можна було знайти, то власник сам повинен був компенсувати потерпілому шкоду. Коли ж такий феодал відмовлявся платити чи не бажав сприяти судочинству, то на нього покладался штраф у розмірі трьох гривень»¹. Як бачимо, зміст цього документа відображає порядок здійснення гоніння сліду в Галицькій землі Руського воєводства Польського королівства. Цю процесуальну дію активно застосовували копні суди, тому наведений нормативно-правовий акт мав значний вплив на їхню діяльність у цьому регіоні.

Першою спробою кодифікації права у Великому князівстві Литовському став Судебник Казимира IV Ягеллона, складений урядовцями-правниками його канцелярії та затверджений на провінційному сеймі у Вільнюсі 29 лютого 1468 р.² У цьому нормативно-правовому акті не згадувався копний суд, проте появився термін «околиця», частково було врегульовано судові та слідчі

¹ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji A. Stadnickiego. T. XII : Najdawniejsze zapiski sądów halickich 1435–1475. – Lwów, 1887. – S. 425–426.

² Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К.: Ін Юре, 2008. – С. 120–121.

повноваження громад¹. На думку видатного українського науковця Ф. Леонтовича, термін «testium», який містився в латинськомовній версії Судебника 1468 р., означав саме копний суд². Термін «околиця» містився у ст. 16, 17 і 18 Судебника Казимира 1468 р. Під «околицею» треба розуміти жителів тієї чи іншої території, тобто копного округу. Так, у ст. 17 зазначалось: «А пак ли сок усочить на кого, а лица не будеть, а перво будеть украл, и околица будеть перво злодейства на нього не ведала, а будеть никому не плачивал, ино ему тятьбу истьцю и вину, а смертною раною его не казнити»³. Отже, Судебник Казимира IV Ягеллона 1468 р. вагомо вплинув на розвиток українського копного судочинства під владою Великого князівства Литовського.

У XVI ст. влада Великого князівства Литовського тричі провела кодифікацію права, результатом якої стали три Литовські статuti, прийняті 1529 р. («Старий»), 1566 р. («Волинський») і 1588 р. («Новий»)⁴. Кожен з них визначав місце і роль у механізмі Литовсько-Руської держави сільських громадських (копних) судів, а також санкціонував окремі норми українського звичаєвого права щодо порядку здійснення копного судочинства.

Перша пряма законодавча звітка про копний суд датована 29 вересня 1529 р. та містилася в указі короля польського і великого князя литовського Сигізмунда I про термін, з якого мав бути введений у дію Перший Литовський статут. У цьому нормативно-правовому акті зазначалось: «Деякі панове чекали його милості Господаря, що ті речі, які раніше почались, про землі, про копи та інші речі, щоб за тим старим правом відбувались... Господар вирішив сказати, що як і раніше... від св. Михайла дня, всі речі

¹ Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1928. – Ч. 2. – С. 10.

² Леонтович Ф. И. Областные суды въ Великомъ княжествѣ Литовскомъ (окончаніе) / Ф. И. Леонтович // Журналъ министерства юстиціи. – СПб., 1910. – № 10. – С. 95.

³ Ковальова С. Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року / С. Г. Ковальова. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2009. – С. 51.

⁴ Чубатий М. Українське право / М. Чубатий. – Львів, 1921. – С. 93.

ім про землі та копи, так і про інші речі, нічого не виключаючи, суджені були»¹.

Статут ВКЛ 1529 р. був одним із перших нормативно-правових актів, який законодавчо визнав копний суд легальним правовим інститутом. Тогочасний законодавець не вважав за доцільне заносити до Статуту ВКЛ всю систему руського звичаєвого права, оскільки воно було більш відомим українському народу, ніж писані закони. Статут ВКЛ 1529 р. встановив, що всі судові справи треба було вирішувати згідно з давніми правовими звичаями, крім випадків, коли відповідні норми містив писаний закон². У ст. (арт.) 1 розд. VI Статуту ВКЛ 1529 р. передбачалось, що в разі обвинувачення члена пани-ради, воєводи чи старости, він повинен був з'явитись на найближче засідання сейму чи в суд «на року земском». Відкладення судового розгляду такої справи допускалось тільки, якщо обвинувачений був хворим, зайнятим на службі великому князю чи брав участь у засіданні копного суду. Ця правова норма дає змогу стверджувати, що навіть радні пани Великого князівства Литовського періодично були учасниками засідань копних судів, що доводить незалежність копного судочинства від феодално-станового поділу суспільства³. До того ж це підтверджує значний авторитет копних судів у Великому князівстві Литовському.

Ст. 6 розд. VIII цього кодифікованого акта заборонила сторонам земельного спору, що розглядався в копному суді, викликати у свідки людей, які були їм адміністративно чи феодално підпорядковані⁴. Статут ВКЛ 1529 р. засвідчив, що копні суди

¹ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 64.

² Щербицькій О. В. Суды въ бывшемъ Великомъ княжестве Литовскомъ / О. В. Щербицькій. – Вильна, 1912. – С. 29.

³ Музиченко П. Звичай як джерело права в українських землях у XIV–XVI століттях / П. Музиченко // Вісн. Одес. ін-ту внутр. справ. – 1998. – № 1. – С. 13.

⁴ Статут Великого княжества Литовского 1529 года / под ред. К. И. Яблонска. – Минск, 1960. – С. 187.

на українських землях діяли, визнавались державою, до їхньої юрисдикції належали всі стани населення, а держава спеціально копним судочинством не займалась¹.

Про копний суд дотично згадано також в «Уставі на волоки» (1557), що була чинною на українських землях, котрі перебували у складі Великого князівства Литовського. Потрібно зазначити, що ця згадка була короткою та не здійснювала істотного правового регулювання діяльності копних судів: «якщо підданий один одному межу переорає чи пошкодить, тоді вряднику на копу не їздити та проїзду не брати, але війт межу направить...»². Ця правова норма спрощувала провадження у справах про пошкодження меж земельних ділянок.

Статут ВКЛ 1566 р. не тільки підтвердив зафіксовані в Статуті ВКЛ правові норми про копні суди, але й санкціонував ще декілька правових звичаїв, які регулювали копне судочинство: про слідство та суд у справах, коли віднайдено труп приїжджкої чи не належної до жодної громади людини, без родичів, за яку нікому отримати головщину (ст. 31 розд. XI); про слідство та суд у справах про випас худоби на чужій земельній ділянці (ст. 2 розд. XIII); про переслідування та викриття злочинця за його слідами (ст. 6 розд. XIV)³. Отже, інтерес держави до громадського судочинства в XVI ст. поступово зростає.

Видатний український історик права Р. Лащенко писав: «Коли засади копного права, незважаючи на всі зусилля шляхти знищити копний суд, увійшли частиною в Литовський статут, то це лише доводить думку про могутність, про силу дійсного живого права. Як той весняний струмочок, воно перескочило через усі перепони, через цілу низку штучно утворених загат і

¹ Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І. Б. Усенка. – К. : Наук. думка, 2006. – С. 195.

² Гурбик А. Устроєві засади громадського судочинства й народна правосвідомість на українських землях у складі Великого князівства Литовського / А. Гурбик // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2007. – С. 118.

³ Щербицькій О. В. Суды въ бывшемъ Великомъ княжествѣ Литовскомъ / О. В. Щербицькій. – Вильна, 1912. – С. 29.

влило в сухі артикули права писаного живі й свіжі ідеї»¹. Із цією позицією можна погодитись, оскільки влада Великого князівства Литовського прихильно ставилась до копного суду, тому що цей правовий інститут був демократично організованим та оптимально забезпечував правопорядок і законність у тогочасному суспільстві.

Статут ВКЛ 1588 р. містив у своєму складі правові норми про копні суди, передбачені двома попередніми статутами. Регламентуючи порядок переслідування злочинців, Третій Литовський статут встановив вимогу збирати копу там, де її не було. Підкоморії, які займались розмежуванням земель, повинні були призначити та встановити коповища (місця зібрань і засідань копних судів) у тих місцях, де раніше копних судів не було (передусім це стосувалось литовських земель)². Для виконання цієї правової норми Троцький підкоморій Богдан Огинський 1590 р. призначив коповища в селах і селищах Кривани, Попоротське, Вев'я, Красне Село, Старі Торки, Сорок Татар, Рудники, Полукня, Лепуни, Волькинки, Гануське, Сомилишки, Бірулишки і Новосади³.

Серед найважливіших виявів впливу Статутів Великого князівства Литовського на діяльність копних судів на українських землях потрібно виділити той факт, що за допомогою цих нормативно-правових актів значною мірою було окреслено компетенцію копного суду. Так, Статути Великого князівства Литовського уповноважили копні суди щодо вирішення справ про лісові та польові шкоди, присвоєння чужої борти, земельних спорів, здійснення розслідування та судочинства у справах про розкрадання⁴.

¹ Лащенко Р. Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій / Р. Лащенко // Зб. Правничої комісії Н.Т.Ш. – Львів, 1927. – Ч. 2. – С. 41.

² Щербицькій О. В. Суды въ бывшемъ Великомъ княжествѣ Литовскомъ / О. В. Щербицькій. – Вильна, 1912. – С. 29.

³ Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссією. Томъ XVIII : Акты о копныхъ судахъ / председатель Ю. О. Крачковскій. – Вильна, 1891. – С. 82–89.

⁴ Лащенко Р. Литовський статут, яко пам'ятник українського права / Р. Лащенко. – Прага, 1923. – С. 21.

Безперечно, у цих нормативно-правових актах не було подано вичерпного переліку категорій справ, які були підсудні копним судам, оскільки їх визначало українське звичаєве право.

У законодавстві Української козацької держави не було здійснено законодавчого регулювання діяльності копних судів. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. також не містили правових норм про копні суди. 8 серпня 1734 р. російська цариця Анна Іванівна видала указ, яким підтвердила правові підстави функціонування третейський судів у Гетьманщині¹. Щодо копних судів російські царі не приймали подібних нормативно-правових актів, що можна пояснити несприйняттям цього інституту українського права.

Тож відзначимо, що основним джерелом правового регулювання діяльності копних судів на українських землях у XIV–XVIII ст. був правовий звичай, проте поряд з ним важливого значення набули інші форми права, зокрема нормативно-правові акти. Їхнє значення для еволюції копного судочинства полягало в тому, що держава за їх допомогою не тільки визнавала легальність копних судів, але й вносила свої корективи в діяльність цих органів.

Отже, джерелами правового регулювання діяльності копних судів на українських землях у XIV–XVIII ст. були правові звичаї та нормативно-правові акти. Тому копний суд був інститутом українського звичаєвого права, що одержав юридичне визнання у законодавстві. Оскільки серед учасників та організаторів копних судів домінували селяни, то пріоритетне значення в діяльності цих органів належало правовому звичаю. Названі джерела права становили правову основу діяльності копних судів у XIV–XVIII ст., а тому всі звинувачення деяких тогочасних чиновників у нелегальності копних зібрань були юридично безпідставними.

¹Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51 (Генеральна військова канцелярія), оп. 3, спр. 8826. (Справа про суперечки Чернігівського монастиря), арк. 195.

2.4 Місце інституту копного суду в системі українського звичаєвого права

Деякі дослідники історії копних судів і копного судочинства, вивчаючи цю складну наукову проблему, приходили до висновку, що звичаєво-правові норми про копні суди не вичерпуються регулюванням їх устрою й особливостей судового провадження. Вони були зовнішнім виразом розгалуженої системи правових норм, яка мала назву «копне право». Цей термін увів до наукового обігу М. Іванишев¹.

Своєю чергою І. Черкаський писав про існування окремої галузі, а точніше системи, яку назвав «копне право», адже вона поєднувала в собі не лише процесуальні, а й матеріальні правові норми. Копне право було звичаєвим правом, що не перебувало в абсолютній статистиці, а проходило процес еволюції шляхом його застосування копними судами, тобто у зв'язку із впливом судової практики цих органів. І. Черкаський зробив висновок, що не тільки копний суд був органом звичаєвого права, але і його устрій, організація, процесуальне провадження, а також матеріальне право були витвором звичаєвого права, що з давніх часів переросло в деяку систему, яку можна назвати «копний статут», або «копне право», і вважалось ознакою народної свободи².

Копне право не є і не може бути фікцією, придуманою науковцями, адже з ним стикаємось безпосередньо в документах архівного походження. Так, на засіданні копного суду 1629 р. в Овруцькому повіті зазначалось: «...чиним явно і ознаємоємо тим нашим згодним купним судовим листом до кожного суду і права... всім візванім і зібраним згідно стародавнього права, звичаю копного»³.

¹Иванишев Н. О древнихъ сельскихъ общинахъ в Юго-Западной Россіи / Н. Иванишев. – Киевъ, 1863. – 72 с.

²Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 56.

³Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією

Водночас сутність цього явища в історико-правовій науці інтерпретують по-різному, зокрема:

- 1) копне право як копний суд;
- 2) копне право як слово-синонім звичаєвого права;
- 3) копне право як вид звичаєвого права українського і білоруського народів.

У Середньовічній Європі склалась практика, за якою терміни «суд» і «право» інколи паралельно вживали на означення судових органів і засідань. Суд називали «правом», оскільки він був місцем, де право застосовувалось. Особливо поширеною ця практика була в Польському королівстві, у законодавчих актах якого вживано словосполучення «стати на право» (тобто прибути на судове засідання), «чинити право» (тобто здійснювати судочинство) тощо.

Ця традиція була поширеною і в інших державах, до складу яких входили українські землі. Передусім, ідеться про Велике князівство Литовське та Річ Посполиту. Так, 1624 р. позивач звернувся до Кременецького земського суду з вимогою «право чинити»¹. Тому в документах трапляються випадки, коли «копним правом» названо копний суд.

Однак таке означення копного суду зовсім не дає підстав засумніватись в існуванні копного права як виду звичаєвого права, адже синонімічне використання цих термінів було ситуативним. Тому копним правом називали копний суд, проте це не було його основним значенням.

Копне право також неодноразово ототожнюють із звичаєвим правом. Особливо поширеною ця помилка є в російській літературі, у якій копне право часто називають споконвічним правом російського народу². Для аргументації своєї позиції вони покли-

для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденноу при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть четвертая : Акты о происхожденіи шляхетскихъ родовъ въ Юго-Западной Россіи. – Кіевъ, 1867. – Т. 1. – С. 77.

¹Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 22 (Кременецький земський суд), оп. 1, спр. 34(Актова книга 1624 р.), арк. 121

²Захаров И. Копа (общины древней Руси) [Електронний ресурс]

каються на працю М. Іванішева «О древних сельских общинах в Юго-Западной Россіи». По-перше, Південно-Західною Росією в XIX ст. називали Україну. По-друге, М. Іванішев у своїй праці аналізував акти двох повітів – Луцького і Володимирського, які перебувають далеко за межами російських етнічних кордонів. Тому ці аргументи не мають жодних підстав. До того ж немає жодного документа, який вказував би на діяльність копних судів на етнічних російських землях.

Варто погодитись із І. Черкаським, що копне право було спільним творінням українського і білоруського народів¹. Згодом його також рецептувало Велике князівство Литовське. Натомість ні Московське царство, ні інші державні утворення російського народу не мали ні копних судів, ні копного права.

Копне право не варто ототожнювати і з українським звичаєвим правом, адже, окрім нього, були ще й козацьке, карпатське та інші історичні типи звичаєвого права українського народу. Тож поняття «копне право» та «звичаєве право» співвідносяться як частина і ціле.

На наш погляд, копне право потрібно розуміти, передусім, як історичний тип звичаєвого права українського і білоруського народів, який сформувався в XIV ст.

Систему українського звичаєвого права становили його підсистеми. Точну кількість таких підсистем (видів або історичних типів) українського звичаєвого права неможливо визначити, проте деякі з них особливо чітко вирізняються: додержавне право,

/ И. Захаров. – Режим доступу: <http://www.newparadigma.ru/engines/NPforum/read.aspx?m=183767>; Платошин Г. Копное право. Русь без христиан, мусульман и иудеев [Електронний ресурс] / Г. Платошин. – Режим доступу: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:cQrT2IowAMJ:doz270.livejournal.com/27743.html+%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D0%BD%D0%BE%D0%B5+%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE+%D1%80%D1%83%D1%81%D0%B8&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua&source=www.google.com.ua>.

¹Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 64.

вервне право, копне право, козацьке право, карпатське право тощо¹.

Вони не завжди діяли одночасно, інколи змінювали одне одного (вервне право в XIV ст. трансформувалось у копне) чи навіть конкурували одне з одним. Так, у Гетьманщині козацьке право взаємодіяло з копним правом і конкурувало з ним. Кожен з видів українського звичаєвого права становив його підсистему та складався з окремих інститутів. Наприклад, додержавне право охоплювало правові інститути кровної помсти, колективної власності, общинного суду тощо.

Копне право, що було одним з видів (типів) українського звичаєвого права, сформувалось у XIV ст. внаслідок еволюції вервного права. Під «копним правом» потрібно розуміти історичний тип (вид) українського звичаєвого права, що виражався в підсистемі матеріальних і процесуальних норм, які застосовували копні суди у своїй діяльності, а також інститутів, котрі ці норми об'єднували. До системи копного права входили інститути юридичної відповідальності, права власності, копного суду, копного округу, гоніння сліду та ін.

Правовий інститут копного суду був центральним у копному праві, оскільки діяльність копних судів не лише забезпечувала його дотримання та застосування, але й зумовлювала його еволюцію. Рішення копних судів не мали прецедентного характеру, однак їх судова практика могла і формувати нові правові звичаї, і спричиняти відмирання неактуальних юридичних норм.

Враховуючи існуючі в теоретичній юриспруденції визначення поняття інституту права, звичаєво-правовий інститут копного суду можна визначити як підсистему норм звичаєвого права, які регулювали однорідну групу суспільних відносин щодо організації, діяльності та устрою копних судів, а також порядку здійс-

¹ Більш детально це питання розкрито у публікації - Бедрій М. М. Поняття та властивості історичного типу українського звичаєвого права / М. М. Бедрій // *Держава, право і юридична думка у Балточорноморському регіоні: історія і сучасність* : матеріали XXVI Міжнародної історико-правової конференції 27–29 квітня 2012 р., м. Одеса. – Одеса, 2012. – С. 521–525.

снення копного судочинства. Водночас потрібно зауважити, що копний суд як звичаєво-правовий інститут і правовий інститут не є одним і тим самим, оскільки правовий інститут копного суду становили не лише норми звичаєвого права, але й законодавства.

Звичаєво-правовий інститут копного суду складався з норм українського звичаєвого права. Кожна із цих норм формувалась природним шляхом, виходячи з потреб суспільних відносин, будучи суспільним правилом, що пройшло тривалу апробацію соціальними суб'єктами.

Норми звичаєвого права, які становили інститут копного суду та систему копного права, можна поділити на три групи: успадковані від інституту вервного суду; запозичені з християнської ідеології внаслідок юридизації релігійних норм; сформовані практикою копних судів.

Перша група, очевидно, була найбільшою, оскільки еволюція звичаєвого права відбувалась відносно повільно, що дозволило зберегтись таким правовим звичаям, як гоніння сліду, звід, личкування, поволання тощо. Є підстави припустити, що вони були властиві і додержавному періоду (застосовувались общинними судами), епохам Київської Русі та Галицько-Волинської держави (реалізовувались вервними судами), і мали застосування у практиці копних судів у XIV–XVIII ст. Щоправда, ці правові звичаї зазнали деяких змін у зв'язку з адаптацією до нових суспільних умов. Значна частина правових звичаїв, що регулювали додержавне і вервне судочинство, припинили своє існування та не перейшли у спадок копним судам. Наприклад, у документах, що висвітлюють діяльність цих органів, не міститься інформації про судовий поєдинок та інші правові звичаї, які застосовувались вервними й общинними судами. Давні правові звичаї «редагували» не лише суспільство і копні суди, а й держава. Так, у Статутах ВКЛ відчувалось намагання державної влади змінити принципи формування копних округів¹ і поширити станова нерів-

¹ Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 3 : Статут Великого князівства Литовського 1588 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2004. – Кн. 2. – С. 282.

ноправність на копне судочинство¹. Однак, як засвідчує архівний матеріал, ці спроби не дали очікуваних результатів. Отже, правові звичаї, успадковані копними судами від вервних й обцинних, становили домінуючу групу, яка здійснювала ефективне правове регулювання діяльності копних судів на українських землях.

Друга група була найменшою з названих, оскільки християнські принципи в копному судочинстві тісно перепліталися з язичницькими. Наприклад, застосовувались присяги і Святою Трійцею, і силами природи (найчастіше землею). Християнські принципи в копному судочинстві були відображені також в інститутах примирення й умовного засудження. Як зазначає І. Міма, релігійні норми – це обов'язкові релігійні правила поведінки людей у суспільстві, тому до осіб, котрі порушили вимоги релігійних норм, залежно від типу правової системи, до якої належить та чи інша країна, та характеру порушення, можуть бути застосовані різні заходи впливу². Однак окремі релігійні норми мають здатність набувати юридичного характеру. Так, 1663 р. в с. Річичі Берестейського повіту відбувся розгляд справи копним судом про святотацтво³. Тому внаслідок застосування деяких християнських релігійних норм у копному судочинстві вони трансформувались у правові звичаї та стали частиною копного права.

Третя група правових звичаїв формувалась практикою копних судів. Джерелами правового регулювання діяльності копних судів на українських землях не були ні судові прецеденти, ні судова практика, оскільки цим формам права характерні свої властивості⁴, яких немає в рішеннях копних судів. Однак ці органи здійснювали деяку правотворчість.

¹ Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 2 : Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2003. – С. 396–397.

² Міма І. В. Характеристика релігійних норм як різновиду соціальних норм / І. В. Міма // Держава і право. – 2009. – Вип. 43. – С. 137.

³ Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссією. Томъ XVIII : Акты о копныхъ судахъ / председатель Ю. О. Крачковскій. – Вильна, 1891. – С. 433.

⁴ Стрельцова О. Співвідношення понять судового прецеденту та

Звичаєву правотворчість копного суду, як видається, більш доцільно розглядати, керуючись настановами австрійського правознавця-нормативіста Г. Кельзена. Зокрема, він наголошував на тому, що питання про факт існування правового звичаю може вирішити тільки правозастосовчий орган, на який покладається завдання підтвердити чи спростувати факт узвичаєності в певній сфері правовідносин¹. Саме таким правозастосовчим органом і був копний суд.

Перетворення вервних судів у копні суди супроводжувалось еволюцією звичаєво-правових норм. Ці обидва процеси були складними та тривалими. В умовах політичного, соціального та правового розвитку змінювались норми українського звичаєвого права. Їх еволюція відбувалась у тому числі під впливом судової практики копних судів. Коли копні суди виносили за аналогічними справами подібні рішення, то існувала можливість, що зміст цих рішень стане загальним правилом та отримає чинність у формі правового звичаю. Серед звичаєво-правових норм, що становили систему копного права, вагоме місце посідали норми утворені саме таким способом. Існують підстави припускати, що деякі формулювання копних декретів вказують на це. Наприклад, на засіданні копного суду, яке відбулось у 1583 р. в Луцькому повіті зазначалось: «Здавна між нами злочинця нічим, тільки копою шукають»².

Відомо, що вервні суди чітко дотримувались місць своїх засідань. Подібно було і в копному судочинстві, адже копні суди засідали на традиційних коповищах. Однак І. Черкаський зазначав: «копська стародавні в XVI–XVIII ст. повинні були вже поступитися перед вимогами життя й дати можливість новим факторам утворювати нові норми щодо місця зібрання копи»³. Звідси мож-

судової практики (теоретичний аспект) / О. Стрельцова // Право України. – 2004. – № 10. – С. 140.

¹ Кельзен Г. Чисте правознавство. 3 дод. (Проблема справедливості) / Кельзен Ганс; Пер. з нім. О. Мокровольського. – К. Юніверс, 2004. – С. 254.

² Гурбик А. Копні суди на українських землях в XIV - XVI ст. / А. Гурбик // Український історичний журнал. – 1990. - № 10. – С. 113.

³ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–

на зробити висновок, що судова практика копних судів виробила звичаєво-правові норми, які дозволяли за певних обставин проводити розгляд справ не тільки на традиційних коповищах.

Крім того, слід пам'ятати, що один із способів перетворення звичаю у правовий звичай є дотримання його правил у судах¹. Тому практика копних судів здійснила значний вплив на еволюцію українського звичаєвого права у XIV-XVIII ст. (зокрема копного права як історичного типу українського звичаєвого права), яке в свою чергу було основним джерелом правового регулювання їх діяльності.

Серед судових органів, що діяли на українських землях у XIV-XVIII ст., копні суди належали до таких, які активно застосовували норми українського звичаєвого права. Отже, через інститут копного суду відбувалась реалізація норм звичаєвого права і забезпечувалась їх юридична дія. За допомогою копного судочинства здійснювалось застосування і матеріальних, і процесуальних норм звичаєвого права.

Під час здійснення копного судочинства копні суди застосовували складну систему процесуальних дій, більшість яких мали звичаєве походження. Їх регулювали звичаєво-правові норми про відкриття провадження (позов, обрання копних суддів тощо), здійснення попереднього розслідування (гоніння сліду, звід, поволання, сок, «давання вина» тощо), судовий розгляд (заклад, судові дебати, примирення тощо), докази та доказування («лице», свідки, присяга, ордалії та ін.), оскарження рішення («обча копа» та ін.), а також його виконання («оговор копний», звільнення злочинця дівчиною тощо). Рішення копних судів приймались, передусім, на основі матеріальних норм українського звичаєвого права. У рішеннях копних судів застосовувались і цивільні (про власність, про земельні межі, про делікти тощо), і кримінальні (про злочини, про покарання та ін.) норми українського звичаєвого права.

XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 189.

¹Правовий звичай як джерело українського права IX-XIX ст. / За редакцією І.Б. Усенка. – К.: Наук. думка, 2006. – С. 54.

Тож копне право увібрало в себе створені народом й апробовані громадськими судами норми, що регулювали різні сфери суспільних відносин. У цьому контексті варто згадати випадок, який трапився 1631 р. в Самбірській економії, коли громада с. Яблонька Дубова під час спору з війтом про межі їхніх землеволодінь аргументувала свою позицію нормами копного права: «do tego czasu kupnym obuczajem przu wolnikach zostaly»¹ («до того часу купним звичаєм при вільних землях залишились»). – М. Б.). З наведеного факту можна зробити висновок, що копне право містило норми щодо права власності на землю. Очевидно, у ньому були й інші цивільно-правові норми.

Положення, закріплені в рішеннях копних судів, дають підстави говорити і про окремі риси кримінальної відповідальності за копним правом. Так, 1568 р. копний суд в с. Любча Луцького повіту зазначив у своєму рішенні: «з тих причин при тих речах, з якими перед нас приведені, казуємо вас обох на шибеницю згідно права нашого копного»².

Отже, інститут копного суду посідав важливе місце в українському звичаєвому праві, оскільки він був ефективним і санкціонованим державою. За його допомогою відбувався не тільки захист прав усіх суспільних груп, але й забезпечувались застосування та юридична чинність інших звичаєво-правових норм й інститутів. Він також був центральним інститутом копного права – історичного типу українського звичаєвого права.

¹Відділ рукописних, стародрукованих і рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка, ф. (Ekonomia Samborska), Zbiór rękopisów № 518-III (Судові акти 1614-1632), арк. 615 зв.

²Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 25 (Луцький гродський суд), оп. 1, спр. 10 (Актова книга січень – 30 грудня 1568 р.), арк. 68

РОЗДІЛ 3

ГЕНЕЗИС ТА ЕВОЛЮЦІЯ КОПНИХ СУДІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

3.1 Суспільно-політичні та правові передумови й особливості становлення копних судів на українських землях

3.1.1 Додержавні та вервні суди як попередники копних судів.

На території України первісні люди вперше появились у ранньому палеоліті (пратоліті). В епоху пізнього палеоліту (міоліту) виник родовий лад. Потім палеоліт змінився мезолітом, коли суспільною організацією людей стали племена – об'єднання родових общин. Щодо епохи мезоліту більшість істориків переконані, що родовий лад мав патріархальний характер, сім'я була моногамною, а спорідненість і спадковість велись за батьківською лінією. Господарською основою патріархальних родових общин стала велика патріархальна сім'я. Вона складалася з кількох поколінь родичів за батьківською лінією, що здійснювали спільне виробництво і споживання¹.

У додержавний період разом з родовою спільнотою почали виникати перші соціальні норми, які регулювали тогочасні суспільні відносини. Родова община – це перша соціальна форма виробничого і громадського об'єднання людей, що характеризується спільною власністю на засоби виробництва і повним або частковим самоврядуванням². У її основі лежить єдність родинних зв'язків і культурних норм. Це суспільне об'єднання, в якому

¹ Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К. : Ін Юре, 2008. – С. 14–15.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2004. – С. 657.

формувався баланс біологічних і соціальних інтересів. Община зосереджувала в собі всю систему суспільних відносин – виробничих, сімейно-побутових, культурних.

Оскільки писемності тоді ще не було, а соціальний досвід генетично не передається, зберегти його можна було тільки у формі звичаїв і традицій. Звичаї і традиції були святими, а їх порушення вважалось найважчим злочином. Право, що походить від звичаю, називається звичаєвим правом. Точно датувати його утворення неможливо, тому що в первісному суспільстві існував синкретизм (неподільність усіх сфер людської діяльності: релігії, моралі, звичаїв, права, політики). Правові норми тісно переплітались з іншими соціальними нормами. Звичаєве право додержавного періоду не є правом у традиційному змісті слова, але саме завдяки йому було забезпечено суспільний розвиток, формування держави та її системи права¹. Його також називають «протоправом».

Судові органи формувались у зв'язку з необхідністю забезпечувати правові звичаї. Влада старійшин-правителів родових общин була дуже широкою, охоплювала судові функції. Так виникли додержавні суди на українських землях, тобто у формі судових повноважень колегії старшин родових общин. На засіданнях додержавних судів був присутнім весь рід, що свідчить про громадський характер додержавного судочинства, який зберігся протягом багатьох століть на українських землях, став частиною національного менталітету українців. Коли роди були ізольованими одне від одного, старшини родових общин могли судити тільки членів цих общин. Щодо членів інших родів застосовувались інші заходи, засновані на принципі таліону, зокрема кровна помста. Із припиненням ізоляції родів юрисдикція додержавних судів розширювалась. Родові общини почали співпрацювати одна з одною у сфері судочинства для того, щоб забезпечити спокій, справедливість та мирне співжиття.

Общинні суди були історично першими судовими органами на українських землях. У додержавний період і в епоху ста-

¹ Лекції з історії держави і права України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tigp.jurlugansk.org>

новлення української державності це були єдині суди. Родовим общинам належало монопольне право здійснювати судочинство, оскільки вони були визначальними структурними одиницями додержавного суспільства. До складу общинного суду входили найповажніші члени общини, яких називали «судними мужами», або «добрими людьми». До їхньої юрисдикції потрапляли всі справи (і цивільні, і кримінальні) щодо тих правовідносин, які відбувались на території общини. Общинному суду фактично належала роль посередника між сторонами судового процесу. Засідання відбувались публічно (у присутності всієї родової общини) та проводились усно. Судовий процес мав обвинувально-змагальний характер, відбувався у присутності свідків. Сторони змагались у словесній баталії за формулою «слово проти слова», підтверджуючи свої заяви і клопотання доказами¹. Отже, у східних слов'ян формувались основи судової влади та судового процесу.

На генетичному зв'язку копних й общинних судів наголошував М. Іванішев: «Сільська община південно-західної Росії² з її правовими звичаями та самостійним складом копних судів має ознаки глибокої давнини. Про початок і походження цієї установи ми не знаходимо жодних відомостей ні в літописах, ні в законодавчих пам'ятках. Із великою ймовірністю можна припускати, що сільські общини виникли за тих часів, коли слов'янські племена, що залюднювали теперішню південно-західну Росію, ще не були об'єднані в державну спілку під зверхньою владою господарів»³. «Кожне село окремо та вся община разом відповідали за вчинки своїх членів. У межах своєї округи община відповідала за безпеку життя та майна як своїх членів, так і прихожих»⁴. Отже, деякі принципи організації копних судів і судочинства були закладені

¹ Захарченко П. Історія держави і права України / П. Захарченко. – К. : Атіка, 2004. – С. 24–25.

² Південно-західною Росією інколи називали ту частину України, яка перебувала у складі Російської імперії.

³ Іванишев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России / Н. Иванишев. – Київ, 1863. – С. 23.

⁴ Там само. – С. 7.

діяльністю додержавних общинних судів. З часом вони зазнали еволюції та були успадковані спершу вервними, а потім копними судами.

Оскільки общинні суди були першими українськими судами, то звичаї, які регламентували порядок здійснення общинного судочинства, були першими українськими процесуально-правовими нормами. Український історик права А. Яковлів вважав, що визначальна роль в общинному судочинстві належала потерпілому. З розвитком культури ізольованість родин поступово зникла. Почали виникати нові форми родин, що будувались на основі доброзичливих відносин між сусідами. Кровний зв'язок поступово почали змінювати інші зв'язки: сусідські, територіальні, племінні. У цей історичний період необмежені акти помсти, які раніше приводили до постійної боротьби та знищення цілих родин, стали вважатись шкідливими для спокою й порядку. Тому виникали перші правові норми у формі звичаїв, що поставили акти помсти під контроль з боку суспільства, обмежили можливість застосування помсти, пізніше замінили грошовою карою і, зрештою, з організацією держави зовсім заборонили. Ці нормативні правила й обмеження стали першими українськими процесуально-правовими нормами. Як і при кровній помсті, головна активна роль в общинному судочинстві належала потерпілому, яким спочатку була родина, а потім окрема особа. Обмежувальні та контролюючі помсту норми регламентували дії потерпілого, який шукав свого кривдника і мстився йому. Тому давні пам'ятки права приділяли велику увагу встановленню правил розшуку злочинця та компенсації шкоди потерпілому¹. Отже, в общинному судочинстві переважали приватно-правові засади.

Академік О. Левицький, обґрунтовуючи свою теорію походження правового звичаю поволаання, писав: «се має бути пережиток звичаєвого права дуже давньої доби, коли публічне оголошення ймення вбивці над трупом забитого мало силу громадського присуду, що обрікав злочинця на жертву родинної

¹ Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1928. – Ч. 2. – С. 7.

помсти»¹. У наступних історичних епохах поволання змінило свій характер, трансформувались із своєрідного оголошення вироку обшчинного суду у звичаєву процесуальну дію копного судочинства, що застосовувалась на стадії розслідування кримінальної справи.

Звичаєві процесуально-правові норми визначали статус потерпілого та його провадження. «Звід», «гоніння сліду», «сочіння» – це засоби, за допомогою яких потерпілий шукав злочинця, крадену річ, «лице». Проте цими слідчими діями процесуальні повноваження потерпілого не завершувались. Спіймавши злочинця, знайшовши при тому й «лице» і свідків, потерпілий повинен був не тільки надати обшчинному суду всі докази, але також привести на засідання обшчинного суду свого кривдника. Для виконання цього завдання він міг навіть застосовувати силу². Подібний підхід використовував також давньоримський правовий акт «Закони XII таблиць»³. Тому широкий обсяг повноважень потерпілого не був надзвичайним явищем, а також відповідав правовим стандартам тогочасної Європи.

У VII–VIII ст. було створено об'єднання племінних союзів полян у середньому Подніпров'ї з центром у Києві. На цих землях у VIII–IX ст. виникла перша держава східних слов'ян з назвою «Руська земля». Із кінця IX ст. Руська земля стала центром, політичним і територіальним ядром утворення могутньої держави, яка закріпила за собою назву «Київська Русь». У процесі формування соціально неоднорідного суспільства східні слов'яни перейшли від первісно-обшчинного ладу до феодального, оминувши рабовласницький. Така своєрідність історичного розвитку пояснюється, зокрема, організацією територіальних громад (вервей), члени яких були рівноправними. Верв (сільська громада) затримала й

¹ Черкаський І. Поволання над трупом забитого / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1925 – Вип. 1. – С. 105.

² Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1928. – Ч. 2. – С. 8.

³ Федущак-Паславська Г. М. Практикум з римського приватного права / Г. М. Федущак-Паславська. – Львів: ПАІС, 2012. – С. 221.

унеможливила рабоволодіння у східнослов'янському суспільстві¹. Це свідчить про одвічну прихильність українського народу до демократичних принципів управління суспільством.

У судовій системі Київської Русі відбувся поділ судочинства на дві сфери: світське і церковне. Зауважимо, що суд не був відокремленим від адміністрації. Судову систему Київської Русі склали державні (князівські), церковні, вотчинні (боярські) та громадські (вервні). Громадські суди діяли з найдавніших часів, спершу як єдині судові органи, згодом поряд з державними (князівськими) судами. Судові органи територіальних громад називались «вервними судами»². У ст. 15 Короткої редакції «Руської правди» згадано «суд 12 мужів»³, який, імовірно, був вервним судом.

Відсутність достатньої кількості джерел давньоруського періоду про діяльність вервних судів лає підстави окремим представникам історико-правової науки засумніватися в їх існуванні. Сучасний дослідник державно-правової системи Київської Русі Є. Ромінський висловив погляд, що вервні суди є виключно науковою гіпотезою, яка не має документального підтвердження, а отже є необґрунтованою⁴. Водночас існування вервних судів як судових органів громад було необхідним на той час із огляду на недостатню розвиненість державного апарату. Тим паче, що вервний суд виступає потрібною ланкою в схемі розвитку громадського судочинства на українських землях, з'єднуючи додержавний період судочинства родових обшчин із періодом діяльності копних судів (XIV–XVIII ст.).

¹ Бойко І. Й. Державний лад і право Київської Русі / І. Й. Бойко. – Львів : Вид-во юрид. фак. ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – С. 8–10.

² Падох Я. Суди й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк ; Париж ; Сидней ; Торонто ; Львів : НТШ, 1990. – С. 12.

³ Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 2000. – Т. 1. – С. 27.

⁴ Ромінський Є. В. Особливості судової влади у Київській Русі / Є. В. Ромінський // Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку : матер. XXV Міжнар. істор.-правової конф. (м. Саки, 16–18 вересня 2011 р.) / ред. кол. : І. Б. Усенко (голова) та ін. – К. ; Сімферополь, 2011. – Ч. 1. – С. 350.

Вервні суди прийшли на зміну додержавним судам родових общин, які мали дуже широку компетенцію, оскільки в період до становлення держави вони були єдиними судовими органами. З появою князівських, вічевих, церковних і вотчинних судів компетенція общинних судів звужувалась. Верви досить часто здобували в князя право на вервну судову автономію за постійну грошову оплату, що була своєрідною компенсацією для князя за втрачені ним внаслідок діяльності вервних судів судові стягнення та грошові покарання¹. Тому вервні суди могли безперешкодно функціонувати і бути найпоширенішим видом судових органів у Київській Русі.

Розбудова державної судової системи Київської Русі призвела не лише до звуження компетенції общинного суду, але й до його реформування. Його діяльність було приведено у формальні рамки, оскільки вона вже базувалась не лише на звичаях, а й на законі, тобто «Руській правді». Штрафи, які суд присуджував, йшли не тільки на користь громади, а й князю. Водночас збереглись демократичні засади громадського судочинства. Общинний суд перестав бути тим самим юрисдикційним органом, яким був у додержавний період, перейшовши на якісно новий рівень розвитку – вервний суд.

Доки рід-община був невеликим і займав незначний територіальний простір, справи вирішувались за участі всіх його членів. Але з плином часу роди розростались і стали займати великі за обсягом території. Цей процес супроводжувало створення своєрідних середовищ, у яких вирішувались адміністративні потреби громади. Польський учений Ф. Гавронський назвав такі середовища «центрами комунікації». Общинні суди також були перенесені в ці центри. У зв'язку з розширенням роду й території, на якій він проживав, виникли великі труднощі із забезпеченням участі всіх членів общини в судовому процесі, згодом це стало взагалі неможливим. Тому кожне село й осіла група почали делегувати своїх суддів у центри комунікації, де здійснювалось судоч-

¹ Падох Я. Суди й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто ; Львів : НТШ, 1990. – С. 12–13.

чинство¹. Так общинні суди еволюціонували і стали вервними судами.

Назва «вервні суди» виникла від давньоруського слова «верв». Своєю чергою, термін «верв» походить від шнурка – «вірвовки», яким вимірювали ділянку землі, зайняту членами верви². Верв була сільською територіальною громадою, яка наділялась правом місцевого самоврядування та судовими функціями. Цей орган був характерним не лише для населення Київської Русі, але й хорватського народу, оскільки про нього згадано і в «Руській правді», і в Полицькому статуті, який діяв у Далмації (прибережна частина Хорватії)³. Члени верви в Київській Русі мали перед князівською владою фінансові, поліцейські та інші зобов'язання. Верв була колективним власником неподільних земель, здійснювала реалізацію норм звичаєвого права, організацію захисту своїх членів і їхньої власності в конфліктах з державним апаратом, феодалами та сусідніми громадами. Органом самоврядування верви було віче. Її члени були взаємно відповідальні за сплату князеві податків і штрафів за злочини, вчинені на її території, що охоплювала кілька населених пунктів, розташованих неподалік одне від одного⁴. Очевидно, у додержавну епоху на цій території проживала родова община.

На думку В. Лешкова, верв була союзом осіб, пов'язаних землею, майновим союзом, у деякому сенсі географічною общиною, тобто в сучасному розумінні – територіальною громадою⁵. А. Яковлів висловив свій погляд щодо перетворення родової общини на територіальну громаду (верв). Він зазначав, що згодом економічний розвиток суспільства, зокрема хліборобства,

¹ Gawroński F. Sądy kupne vel kopne na Polesiu / Franciszek Gawronski. – [Б. м., 1899?]. – S. 178–179.

² Бойко І. Й. Державний лад і право Київської Русі / І. Й. Бойко. – Львів : Вид-во юрид. фак. ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – С. 27.

³ Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. – М. : ИНФРА-М, 1998. – С. 76.

⁴ Бойко І. Й. Державний лад і право Київської Русі / І. Й. Бойко. – Львів : Вид-во юрид. фак. ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – С. 27–28.

⁵ Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І. Б. Усенка. – К. : Наук. думка, 2006. – С. 154.

послабив родинний зв'язок і зумовив створення нових форм громадського співжиття: родину змішаного типу, яка складалася з родичів і чужинців, наділених спільною власністю; потім громаду зі спільним майном; громаду з правом індивідуальної власності її членів на двір і поле та зі спільною власністю на луки, випаси, ліси, озера, лови тощо. Завершальною стадією цього процесу еволюції стало виникнення села – спілки малих громад і дворич. Водночас формувалася громадська форма управління через виборну старшину всіма справами громади, зокрема охороною правопорядку та безпеки, здійсненням судочинства і боротьбою зі злочинністю¹. Тому верв була наділена значною самоврядністю і помітно впливала на суспільний розвиток Київської Русі.

Верв була водночас і давньоруською громадою, і судово-адміністративною одиницею. Судові функції від імені громади виконував вервний суд, який у період існування Київської Русі розглядав усі категорії справ стосовно членів громади та злочини, що були скоєні на її території. Вервний суд складався із «судних мужів» – найавторитетніших членів територіальної громади. Його очолював виборний голова (староста)². Оскільки в «Руській правді» вервний суд названо «ізвод 12 мужів», тому логічно припустити, що його склад дорівнював приблизно 12 суддям.

Отже, суддів вервного суду в Київській Русі називали термінами «мужі», «добрі люди», «обчі старці». Їх обирала на цю посаду територіальна громада-верв. Щоправда, інколи траплялись випадки, коли їх обирали лише для вирішення однієї судової справи самими сторонами спору. У таких ситуаціях кожна сторона процесу обирала рівну кількість суддів, тобто по шість. Вервні судді у своїй діяльності були незалежними від стороннього впливу, оскільки вирішували судові справи та карали винних без втручання посадових осіб державної влади³. Юридичною основою їхньої діяльності були правові звичаї.

¹ Яковлів А. Околиці (округи) копних судів XVI–XVIII в.в. на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1929. – Ч. 1. – С. 12.

² Падох Я. Суди й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто ; Львів : НТШ, 1990. – С. 12.

³ Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут в видах насто-

Вервні суди розглядали більшість судових справ із правовідносин, які відбувалися у Київській Русі. Навіть коли справа за участю селянина (а селянський стан був кількісно переважаючим у тогочасному суспільстві) згодом розглядалася державним судом, то в першій інстанції її все ж таки розглядав громадський суд¹.

До компетенції вервного суду входив захист права власності, зокрема недоторканності земельних меж. Також вервні суди розглядали справи про злочини й проступки селян-смердів. За «Руською правдою», на громаду покладався й обов'язок дотримуватися її процесуальних норм. Їй слід було додержуватись вказівок про те, що вважати караним і який штраф призначити². Отже, держава намагалась впливати на діяльність вервних судів шляхом прийняття нормативно-правових актів.

До вервного суду люди звертались за допомогою шляхом заклику або заповіді на торгу про челядина-втікача чи вкрадену річ. На вервний суд вказують статті «Руської правди»: про представлення боржника на торг, про вивід послухів на торг, про звід перед 12 мужами (якщо боржник відмовлявся повертати борг), про гоніння сліду з чужими людьми та послухами, про пошуки «тятя» (злочинця) по верві та про видачу товару опікунові перед людьми³. Отже, практика вервних судів мала вагомий вплив на законодавство Київської Русі.

Більшість дослідників підтримують позицію, що «звід 12 мужів», про який ідеться у ст. 15 Короткої редакції «Руської

ятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права / Ф. Леонтович // Антологія української юридичної думки. Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Юрид. кн., 2002. – С. 188.

¹ Рубаник В. Е. Государство, право и суд в Киевской Руси: историко-юридический очерк / В. Е. Рубаник. – М.: Юрлитинформ, 2013. – С. 249.

² Терлюк І. Історія держави і права України (Доновітній час) / І. Терлюк. – К. : Атіка, 2006. – С. 36.

³ Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут в видах настоящей необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права / Ф. Леонтович // Антологія української юридичної думки. Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Юрид. кн., 2002. – С. 186–187.

Правди», є вервним судом, проте дехто з науковців вважає цих «мужів» послухами, тобто свідками. На думку російського історика М. Карамзіна, у ст. 15 Короткої редакції «Руської Правди» мова йде про випадок, коли внаслідок зводу було знайдено злодія, але, крім знайденої речі, він вкрав й інші, повернути які вимагав позивач. Тож є підстави вважати «звід 12 мужів» вервним судом. Цей орган вирішував, серед іншого, справи про крадіжки, у яких застосовувався звід як процесуальна дія¹.

Верв мала на меті захищати права власності її членів. Для здійснення цієї мети громада використовувала правотворчі, виконавчі і судові повноваження. Вервні суди досить часто розглядали земельні спори між селянами. Щоб запобігти хаосу у визначенні прав власників, розподіл земель у межах верві відбувався за загальною згодою усіх її членів. У разі виникнення спірних питань розподіл землі міг проводитись за допомогою жереба. У тих випадках, коли одні селяни пасли худобу там, де інші орали землю, сіяли зерно й очікували посівів, перші завдали збитків другим, тому їхні дії могли бути оскаржені у вервному суді². Отже, вервний суд виступав гарантом права власності селян у Київській Русі.

Російський історик М. Любавський зазначав: «Верви, бачимо, були першим природним об'єднанням, що постало з вузьких рамок кровної спілки... Вони залишилися, як місцеві громади, зобов'язані круговою порукою за злочини, заподіяні в їхніх межах, з владою розшукувати злочинця й ухвалювати вироки про винність свого співчлена»³. Ці звичаї згодом, у XIV–XVIII ст.,

¹ Российское законодательство X–XX веков / под ред. О. И. Чистякова. – М., 1984. – Т. 1. – С. 56–57.

² Лешков В. М. Русский народ и русское государство. История русского общественного права до XVIII в. / В. М. Лешков // Антологія української юридичної думки. Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Юрид. кн., 2002. – С. 72–73.

³ Любавский М. Областное дѣление и мѣстное управление Литовско-Русскаго государства ко времени издания Перваго Литовскаго статута / М. Любавский. – М., 1892. – С. 659.

реалізували українські територіальні громади в порядку копного судочинства.

Спосіб здійснення вервного судочинства не є очевидним для сучасної історико-правової науки, оскільки майже не збереглось документальних джерел того періоду, які відображали б особливості вервного судового процесу. Безперечно, вервний суд діяв на основі звичаєвого права. Оскільки втіленням давньоукраїнського звичаєвого права була «Руська правда», можна припустити, що судовий процес у вервних судах був дуже близьким до вимог процесуальних норм «Руської правди» або навіть ґрунтувався на них. Ф. Леонтович наголошував на тому, що суд по верві перед 12 мужами або з чужими людьми та послухами істотно відрізнявся від князівського суду¹. Порівняно з державним (князівським) судочинством громадське (вервне) було менш формалізованим і більш динамічним.

На думку Я. Падох, рішення вервних судів могли бути оскаржені в князівських судах. Також сторони процесу могли погодитись, щоб передати спір від вервного до державного суду². Водночас М. Чубатий висловив погляд про те, що рішення вервних судів у земельних справах не могли бути оскаржені, бо тільки верв могла максимально точно встановити межі земельної ділянки³. Отже, рішення вервних судів підлягали перегляду, однак ця практика не була поширеною.

Після занепаду Київської Русі українські традиції громадського судочинства розвивалися на території Галицько-Волинської держави. У 1199 р. князь Роман заволодів Галичем і всім Галицьким князівством, об'єднавши його з Волинським князів-

¹ Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права / Ф. Леонтович // Антологія української юридичної думки. Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Юрид. кн., 2002. – С. 187.

² Падох Я. Суды й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк ; Париж ; Сидней. ; Торонто. ; Львів. : НТШ, 1990. – С. 13.

³ Чубатий М. Українське право / М. Чубатий. – Львів, 1921. – С. 60.

ством. Так була заснована Галицько-Волинська держава¹, яка стала продовженням українських традицій державно-правового розвитку, започаткованого ще в Київській Русі.

Суд у Галицько-Волинській державі не був відокремлений від адміністрації. Верховна судова влада належала галицько-волинським князям, проте, зазвичай, судові функції від імені князя виконував двірський. Місцеві бояри були наділені не лише політичною, але й судовою владою, яка реалізовувалась у боярських судах. У містах судочинство здійснювали призначені князем посадники, а міста з магдебурзьким правом мали окремий суд. Церква мала своє церковне право і суд². У сільських громадах (вервах) дрібні судові справи вирішували старости, а для більш важливих – скликався вервний суд.

Український історик права Р. Лашенко зазначав: «Суд князя та його тивунів не являв собою організацію, яка охоплювала під свою юрисдикцію усе тогочасне населення. Являючи собою цілком автономні одиниці, окремі громади з давніх-давен діяли на підставі стародавніх звичаїв народних, незалежно від суду князя та його урядовців»³. Розвиваючи представлену позицію авторитетного науковця, можна припустити, що вервні суди на тогочасних українських землях були найпоширенішим видом судів, які й вирішували більшість судових справ, що виникали з правовідносин у Галицько-Волинській державі.

Вервні суди були судовими органами сільських громад Галицько-Волинської держави, які, як і в Київській Русі, називались «вервами». Це не випадковий збіг, адже на галицьких і волинських землях верви сформувались як територіальні громади в час, коли ці території перебували у складі Київської Русі⁴.

¹Кульчицький В. Галицько-Волинська держава (1199–1349) / В. Кульчицький, Б. Тищик, І. Бойко. – Львів : Бібльос, 2005. – С. 65.

²Кульчицький В. Галицько-Волинська держава (1199–1349) / В. Кульчицький, Б. Тищик, І. Бойко. – Львів : Бібльос, 2005. – С. 224–225.

³Лашенко Р. Лекції по історії українського права / Р. Лашенко. – К. : Україна, 1998. – С. 135–136.

⁴Бойко І. Особливості вервних судів Галицько-Волинської держави (1199–1349 рр.) / І. Бойко, М. Бедрій // Часоп. Київс. ун-ту права. – 2008.

У Галицько-Волинській державі поряд з приватною власністю членів територіальної громади існувала і громадська власність вервей. Ліси, води, сіножаті довго були власністю всієї громади. Верв обирала своїх стрійшин (їх також називали старостами, чи старцями), які управляли нею, дбали про правопорядок, вирішували дрібні справи і спори¹. Важливі судові справи, які стосувались інтересів громади, розглядав вервний суд. Водночас верв була колективною відповідальна за своїх членів.

З утворенням 1199 р. Галицько-Волинської держави розпочався процес формування системи державного управління й адміністративно-територіального устрою. Князі використовували до формування цієї системи підхід, який не цілком відповідав правовим звичаям, а ґрунтувався здебільшого на волі вищої державної влади, тобто князя і бояр. Територія Галицько-Волинської держави поділялась на волості. Назва «волость» з'являється в джерелах середини XIV ст. Відомо, що були волості: Галицька, Перемишльська, Теребовельська, Белзька, Ярославська, Сяноцька, Самбірська, Городоцька, Львівська, Жидачівська, Коломийська та ін.² Свою діяльність продовжували і громадські суди.

Чимало дослідників вважає, що з появою письмових джерел права чинність правових звичаїв нівелювалась. Цю думку вважаємо помилковою. Адже правові звичаї міцно вкоренились у суспільні відносини, продовжуючи їх регулювати. Яскравим прикладом незмінності їхньої юридичної сили було те, що вони лежали в основі вервного судочинства. Звичаєве право відіграло позитивну роль у Галицько-Волинській державі, оскільки отожднювалося з правом, що мало загальну підтримку населення³. Водночас вервний суд був органом, який мав великий авторитет

– № 1. – С. 32.

¹Кульчицький В. Галицько-Волинська держава (1199–1349) / В. Кульчицький, Б. Тищик, І. Бойко. – Львів : Бібльос, 2005. – С. 15.

²Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич ; відп. ред. Я. Ісаєвич. – Львів : Інс-т українозн. НАН України, 1999. – С. 164.

³Кульчицький В. Галицько-Волинська держава (1199–1349) / В. Кульчицький, Б. Тищик, І. Бойко. – Львів : Бібльос, 2005. – С. 232.

серед сільського населення, а його діяльність забезпечувалась не стільки державою, скільки цим суспільним визнанням.

Тож можна виділити три етапи розвитку громадського судочинства, що передували становленню українських копних судів: общинні суди додержавного суспільства східних слов'ян (до IX ст.); вервні суди Київської Русі (IX–XII ст.); вервні суди Галицько-Волинської держави (XII–XIV ст.). Для кожного з цих етапів характерні свої особливості, які відображали складний процес історичного розвитку народного судочинства на українських землях. Цей розвиток зумовив формування в XIV ст. самостійного українського звичаєво-правового інституту копного суду, який забезпечував існування українських правових традицій навіть в умовах відсутності Української держави.

3.1.2 Причини й умови формування копних судів на українських землях у XIV ст.

Вісторико-правовій науці досі дискутують про час, причини й умови формування правового інституту копного суду на українських землях. М. Іванішев вважав, що періодом його становлення були додержавні часи¹. П. Музиченко припускав, що це відбулось у Київській Русі². Існує також погляд, що копні суди утворились у XIII ст. Я. Падох висловився, що їх формування завершилось у період входження українських земель до складу Великого князівства Литовського³, тобто в XIV ст. Водночас І. Черкаський часом остаточного формування копного суду називав XV ст.⁴ Натомість перша пряма законодавча згадка про копний суд датована XVI ст.

¹ Іванішев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России / Н. Иванишев. – Киевъ, 1863. – С. 23.

² Музиченко П. Звичай як джерело права в українських землях у XIV–XVI століттях / П. Музиченко // Вісн. Одес. ін-ту внутр. справ. – 1998. – № 1. – С. 13.

³ Падох Я. Суды й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто ; Львів : НТШ, 1990. – С. 20.

⁴ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-

З огляду на ці розбіжності важливо точно визначити час утворення копних судів. Найдоцільніше цим часом вважати XIV ст., що згодом буде обгруновано детальніше.

М. Іванішев висловив погляд, що копні суди були органами копних організацій, тобто сільських громад¹. Окрім старост і копних судів, в адміністративній структурі територіальної громади важливе місце посідало віче – громадські збори місцевого населення, які вирішували організаційні питання внутрішнього життя громади, встановлювали правила поведінки її членів, визначали засади взаємовідносин з іншими громадами, феодалами й державною владою². Кілька сусідніх сіл об'єднувались у волості. Волосну громаду очолював волосний староста. Його обирали жителі волості на загальних зборах щорічно навесні з-поміж тих волощан, які були б «люди добрые а годные, кого волость усхочет, и которые б за людьми стояли, и правду чинили»³.

Патріарх української державності М. Грушевський визначав копний суд як залишки давньої громадської організації, зазначивши, що він сформувався на основі сусідства, діяв відповідно до традицій. Ф. Леонтович прирівнював копні суди до вервних, а копи і верви до чеських осад⁴. О. Єфименко заперечувала тотожність копного і вервного суду. І. Черкаський доводив, що громадський (копний) суд постав з єдності сусідських інтересів, які полягали в тому, щоб спільними силами виявляти, судити і карати

руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 68.

¹ Іванішев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России / Н. Иванишев. – Киевъ, 1863. – С. 23.

² Гураль П. Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П. Ф. Гураль. – Львів : Край, 2008. – С. 104.

³ Гураль П. Волосна громада в період входження українських земель до Великого князівства Литовського / П. Гураль // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – Львів, 2002. – Вип. 37. – С. 88.

⁴ Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права / Ф. Леонтович // Антологія української юридичної думки. Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Юрид. кн., 2002. – С. 164.

злочинців, бо «кожному шкода немила»¹. А. Яковлів стверджував, що не кругова порука і юридична відповідальність громади, села чи околиці перед потерпілим за шкоду були основою, на якій утворились копні суди, а роль і діяльність потерпілого, позивача об'єднала сусідів, жителів околиці у спільному сусідському інтересі та зумовила виникнення окремих сусідських організацій, тобто копних судів². На думку українського правознавця М. Костицького, причиною створення цих органів була віддаленість сіл від адміністративних центрів³. П. Гураль вважає, що копний суд був судовим органом волості, а в окремих випадках – кількох волостей⁴.

Отже, хоч науковці і висловились одноголосно стосовно того, що початки копного судочинства потрібно шукати у глибокій давнині українського народу, але в них немає спільної позиції щодо питання, як виникли копні суди на українських землях і за яких умов. Загалом, дослідники розділились на дві групи, які обстоювали два різні погляди щодо цього питання:

1) одні вважали копні організації територіальними громадами з деякою околицею (копним округом), круговою порукою і відповідальністю за своїх членів;

2) інші визнавали, що копи були лише вільними спілками сусідів для боротьби зі злочинністю, для кримінального розшуку, покарання злочинців і допомоги потерпілим⁵.

¹Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 48.

²Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1928. – Ч. 2. – С. 12.

³Костицький М. Відновне правосуддя в контексті правової політики в Україні [Електронний ресурс] / М. Костицький. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/F597C9FC08117043C3256FC50049FEF4?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=F597C9FC08117043C3256FC50049FEF4&Count=500&>.

⁴Гураль П. Волосна громада в період входження українських земель до Великого князівства Литовського / П. Гураль // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – Львів, 2002. – Вип. 37. – С. 88.

⁵Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні /

Формування правового інституту копного суду, як бачимо, викликає багато питань без відповідей і наукових дискусій, у яких важко знайти істину. Деякі вчені, обґрунтовуючи свої теорії формування копного суду, визначали його тільки як засіб боротьби зі злочинністю. Проте це не комплексна оцінка цього органу, адже він розглядав не лише кримінальні справи, але й цивільні. Інші дослідники настільки заглибились у генезис копного суду, що отожили його і з обшчинним судом додержавних часів, і з вервним судом. Як видається, цей підхід також має недоліки.

Найбільш вдало щодо виникнення копних судів на українських землях висловився М. Любавський. Він зазначав, що копний суд становив собою подальший розвиток і видозміну тої діяльності, що за часів «Руської правди» (Київської Русі та Галицько-Волинської держави) відбувалась у вервах¹. Виходячи з аналізу тексту цього нормативно-правового акта, потрібно констатувати, що в жодній його редакції не міститься згадки про копний суд, однак неодноразово згадується верв (ст. 19 Короткої редакції «Руської правди», ст. 3–6 Розширеної редакції «Руської правди»). Отже, копний суд був правонаступником вервного суду. Він продовжив на українських землях розвиток громадського судочинства на ґрунті давньоруського звичаєвого права.

В епоху Середньовіччя еволюція давніх правових норм українського та інших слов'янських народів відбувалась різними шляхами. У Західній Європі зміцнювався державний лад і сформувалась чітка система державних судів. Натомість на українських землях державно-правовий розвиток гальмувався різними чинниками (передусім зовнішніми), тому правові звичаї були визначальним джерелом права, незмінними упродовж тривалого часу². У таких умовах виникла потреба у функціонуванні органу, який забезпечив би юридичну дію українських звичаєво-право-

А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1928. – Ч. 2. – С. 3.

¹Любавский М. Областное дѣление и мѣстное управление Литовско-Русскаго государства ко времени издания Перваго Литовскаго статута / М. Любавский. – М., 1892. – С. 659.

²Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1928. – Ч. 2. – С. 9.

вих норм. Вервні суди, які виконували цю функцію в Київській Русі та Галицько-Волинській державі, уже не могли її реалізувати в XIV ст.

Вервний суд був найпоширенішим і найефективнішим видом судів у Київській Русі та Галицько-Волинській державі, однак у XIII–XIV ст. відбулись зміни в адміністративно-територіальному устрої Галицько-Волинської держави та удільних князівствах колишньої Київської Русі. На зміну вервам прийшли волості (перша згадка про них датована XIV ст.)¹. Для формування системи волостей князі використовували підхід, який не відповідав правовим звичаям, а базувався на волі вищої державної влади. Після штучного створення волостей і введення до їхнього складу вервей, суспільне життя в них не зникло, а активно розвивалося. Так було не лише в Галицько-Волинській державі, але й на інших етнічних українських і білоруських землях. Натомість на етнічних російських землях процес утворення волостей був іншим. На цій території волості перебрали на себе права вервей, поглинули їх, поклавши край свободі територіальних громад. На думку М. Любавського, саме це й послужило причиною того, що громадське судочинство в Росії пішло не тим шляхом розвитку, що в Україні, а в російського народу ніколи не було копних судів, як в українського та білоруського народів².

Отже, з XIV ст. верви припини своє існування, а з ними і вервні суди, проте їх відхід зі сфери сільського судочинства зовсім не означав втрату територіальною громадою права на суд. Вервні суди еволюціонують у копні суди. Чому змінюється назва звичаєвого суду сільської громади? Слово «копити» означало «збиратись», тому імовірно, що навіть серед населення Київської Русі та Галицько-Волинської держави побутувала назва «копний суд» поруч з офіційною назвою «вервний суд».

¹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич ; відп. ред. Я. Ісаєвич. – Львів : Інст-т українозн. НАН України, 1999. – С. 164.

² Любавский М. Областное дѣление и мѣстное управление Литовско-Русскаго государства ко времени издания Перваго Литовскаго статута / М. Любавский. – М., 1892. – С. 661.

Тож доволі безпроблемно на зміну тремінові «верв» і «вервний суд» приходять «копа» і «копний суд». До того ж термін «копа» в XIV ст. поширюється в інших сферах: як грошова одиниця, одиниця лічби (число 60) тощо¹. Проте насправді зміни в сільському судочинстві на українських землях були далеко не тільки термінологічні. Копні суди спадкують від вервних значну частину ознак і звичаїв, проте формують і свої особливості. Не можна також забувати про те, що це був процес стихійний, неконтрольований, без жодного письмового спеціалізованого рішення органу державної влади, адже ці зміни відбувались на рівні звичаєвого (неписаного) права, а не офіційного (писаного) законодавства.

Щодо спільних рис вервних і копних судів, то їх наявність є очевидною, адже обидва згадані види судів визнавали пріоритет звичаєвого права над законом, діяли, насамперед, у селах, формувались територіальними громадами, були колегіальними, здійснювали судочинство в цивільних і кримінальних справах. Набагато складнішим питанням є відмінності між ними.

Найвагомішою відмінністю вервного суду від копного було те, що у вервного суду склад був сталим, а в копного – формувався щодо кожної справи окремо, тобто «ad hoc» (з латин. – «на випадок»). Склад вервного суду становив приблизно 12 осіб (ст. 15 Короткої редакції «Руської правди»)². Його очолював вервний староста, а суддями були старці, тобто члени громадської ради, президія вервного віча. Натомість у копних судах склад не був сталим. По кожній конкретній справі склад копного суду формувався окремо, а його повноваження припинялись після її вирішення та виконання ухваленого рішення. Кількість суддів також була різною і залежала від складності справи.

Така відмінність була викликана кількома причинами. Коли існували верви, вони були цілісним комплексом, що складався з кількох сіл, у якого були свої органи влади: староста, віче, верв-

¹ Довідник з історії України (А–Я) / за ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К. : Генеза, 2001. – С. 349.

² Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 2000. – Т. 1. – С. 27.

ний суд. Усі вони діяли на постійній основі. Із розпадом вервей цей механізм занепав, проте колишня солідарність сусідніх сіл збереглась. Ці села становили копний округ, межі якого збігалися з колишніми межами вервей, і делегували за потреби своїх суддів до складу копного суду. Це делегування відбувалось у кожній конкретній справі, а не на якийсь строк, і делегувались не завжди одні й ті самі судді.

Зауважимо, що верв здійснювала судочинство відповідно до звичаєвого права без спеціальної участі держави в цьому процесі. Щоправда, частина сплачених штрафів надходила князю. Це відбувалось з допомогою вірника та метельника. За копним же судочинством держава здійснювала нагляд. Спочатку вижі, а потім возні (державні судові службовці) не тільки брали участь у засіданнях копних судів, але й організували їх, проводили допити, записували прийняті ними рішення та звітували про них у державних судах.

Копні і вервні суди застосовували спільні і відмінні правові норми. Український історик права І. Черкаський писав про існування копного права¹. Копне і вервне право можна вважати двома окремими видами або історичними типами українського звичаєвого права. Щоправда, копне право було сучаснішим, краще розробленим і менш формалізованим. Ордалії в копному судочинстві були рідкістю (про присутність судового поєдинку в копному праві взагалі відомостей немає), а у вервних судах вони були вагомою частиною судового процесу. У вервному судочинстві не було також чіткого розмежування на стадії, як у копному: гаряча копа (розслідування злочину), велика копа (судовий розгляд), завита копа (виконання рішення). Вервне право не передбачало смертної кари, а в рішеннях копних судів вона неоднаразово встановлювалась (наслідок візантійського впливу). Найвиразніше це простежується в санкціях за підпал. Вервні суди засуджували підпальвачів до потоку і пограбування (ст. 83 Розширеної редакції

¹Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 56.

«Руської правди»)¹ у той час, як копні суди діяли за принципом «хто без пригоди кого спалить, той сам вогню гідний»².

І вервні, і копні суди використовували у своїй діяльності звичаєве право, споріднене з народною правосвідомістю, що, своєю чергою, потребує світоглядної основи. У Середньовіччі нею була релігія. У 988 р. Володимир Великий визнав християнство державною релігією в Київській Русі, проте процес християнізації староукраїнського суспільства тривав століттями. Тільки у XIII–XIV ст. більшість населення українських земель почала сповідувати християнство³. Тож християнство прийшло на зміну язичництву, що було світоглядною основою в діяльності вервних судів. Це було прямо відображено в сільському судочинстві. Змінились тексти присяг, формувались нові правові інститути (умовне відбування покарання, примирення винного з потерпілим).

Вервні суди діяли на всій території Київської Русі, тобто на етнічних українських, білоруських і російських землях. Копні суди діяли в Україні, Білорусі та Литві. На литовських землях вони були створені штучно на підставі ст. 9 розд. XIV Статуту ВКЛ 1588 р.⁴ Натомість на українських і білоруських землях правовий інститут копного суду формувався природним шляхом внаслідок еволюції вервних судів. У Росії вервні суди припинили свою діяльність одночасно з утворенням волостей і не трансформувались у копні суди. Отже, територія, на якій діяли вервні та копні суди, не була однаковою.

Первинно процесуальне право становило собою контролюючі та обмежувальні помсту правила, за дотриманням яких стежили

¹Хрестоматія з історії держави і права України / упоряд. А. С. Чайковський, О. Л. Копиленко та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 32.

²Яковлів А. Українське право / А. Яковлів // Українська культура : лекції / за ред. Д. Антоновича ; упоряд. С. В. Ульяновська. – К. : Либідь, 1993. – С. 235.

³Ідзьо В. Українська держава в IX–XIII століттях / В. Ідзьо. – Львів : Сполом, 2004. – С. 98.

⁴Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 3 : Статут Великого князівства Литовського 1588 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2004. – Кн. 2. – С. 336–337.

судові органи. Отже, рішення общинного суду додержавного суспільства було своєрідним дозволом на помсту. Подібною була ситуація у вервному судочинстві, де громада своїм рішенням дозволяла чи забороняла потерпілим вчиняти розправу над злочинцями. Тому й вирок вервного суду, як правило, виконував сам потерпілий¹. На початках така практика була збережена в копному судочинстві, проте з розвитком держави і права зростав публічний інтерес, який обмежував приватні інтереси потерпілих. Тому копний суд зазвичай самостійно виконував свої рішення, мав право без жодного звернення відкрити провадження, а процес примирення відбувався безпосередньо на його засіданні. Крім того, присяжна копа (особлива слідча дія в копному судочинстві) проводилась не лише потерпілим або копним судом, але й державою (ст. 31 розд. IX Статуту ВКЛ 1566 р.)². Усе це дає підстави вважати, що копний суд на відміну від вервного не завжди був посередником між сторонами, а часто сам шукав істину, виражаючи інтереси територіальної громади, жителів копного округу й держави.

Можна висновувати, що вервні і копні суди не були тотожними правовими інститутами, але між ними існував генетичний зв'язок, адже копні суди (XIV–XVIII ст.) були правонаступниками вервних судів (IX–XIV ст.). Відмінності між цими органами були спричинені історичними умовами, загальною еволюцією судоустрою й необхідністю узгодження окремих норм українського звичаєвого права з правом держав, у складі яких перебували українські землі.

Отже, у XIV ст. на українських землях сформувався правовий інститут копного суду, основу якого становили норми

¹ Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права / Ф. Леонтович // Антологія української юридичної думки. Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Юрид. кн., 2002. – С. 205.

² Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 2 : Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2003. – С. 383–384.

українського звичаєвого права. Оскільки цей інститут був звичаєво-правовим, то його формування відбулось не на підставі нормативно-правового акта, а внаслідок значних суспільних змін і переходу на новий етап розвитку правової свідомості українського народу. У зв'язку з тим, що попередниками копних судів були вервні суди, ці органи передали своїм наступникам чимало ознак, але водночас копні суди набули і своїх властивостей. Усе це дає підстави стверджувати, що в XIV ст. копний суд став самостійним правовим інститутом, який мав значний суспільний авторитет.

3.2 Компетенція і діяльність копних судів на українських землях у XIV–XVIII ст.

3.2.1 Правовий статус копних судів на українських землях у складі Великого князівства Литовського.

У другій половині XIV ст. внаслідок падіння Галицько-Волинської держави більшість української етнічної території увійшла до складу Польського королівства та Великого князівства Литовського. Литовський князь Гедимін активно приєднував до складу своєї держави землі колишньої Київської Русі: 1307 р. – Полоцьку землю, а потім – Вітебську, Турово-Пінську та Берестейську землі. Його сини Любарт та Ольгерд, продовжуючи окупаційну політику, у XIV ст. захопили Волинську, Чернігівсько-Сіверську, Київську землі та Поділля¹. Внаслідок цих подій значна частина українських земель була приєднана до Великого князівства Литовського.

Процес централізації Великого князівства Литовського був складним і тривалим. Паралельно з новими адміністративно-територіальними утвореннями існували деякі дрібні удільні князівства Чернігово-Сіверщини, а також відроджувались великі, зокрема Київське і Волинське, які були важливими осередками збереження місцевих правових звичаїв. Центральна влада Вели-

¹ Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час) / за ред. Б. Й. Тишика. – Львів: Світ, 2006. – С. 376.

кого князівства Литовського на знак визнання видавала уставні грамоти для окремих земель¹. Це свідчило про наявність деякої автономності етнічної української території.

Після перетворення українських князівств на області Великого князівства Литовського та призначення для їх управління намісників, воєвод і старост значна частина судової влади на цих землях перейшла до них. Юрисдикції намісників спочатку підлягало все населення держави. Із кінця XIV ст. їх судова влада не поширювалась на міщан тих міст, які отримали магдебурзьке право, закріпачених селян, що залежали від суду свого феодала, а також на католицьке духовенство². Як бачимо, державна судова система Великого князівства Литовського не була добре розвинутою, що залишало значний спектр для діяльності недержавних судів.

В українських селах судочинство здійснювали копні (громадські) суди, які в XIV ст. виникли на основі вервних судів. Причому вони утворились і на тих українських землях, які входили до складу Великого князівства Литовського, і на тих, котрі перебували під владою Польського королівства. До того ж копні суди в XIV ст. сформувались ще й на білоруських землях³.

Копний суд був єдиним тогочасним судовим органом, який не мав станового характеру, адже в його засіданнях брали участь усі суспільні групи: від холопів-кріпаків до шляхти та представників уряду⁴. Тому він мав значний авторитет у більшості суспільства.

Територіальна юрисдикція копних судів виражалась у формі копних округів (околиць). А. Яковлів зазначав, що територія, на

¹Гураль П. Волосна громада в період входження українських земель до Великого князівства Литовського / П. Гураль // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – Львів, 2002. – Вип. 37. – С. 84.

²Гурбик А. Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. / А. Гурбик // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 111.

³Доўнар Т. І. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т. І. Доўнар, У. М. Сатолін, Я. А. Юхо. – Мінск : Тэсей, 2003. – С. 332.

⁴Сокальська О. Реформи судоустрою на українських землях у XIV–XVI ст. / О. Сокальська // Вісн. Одес. ін-ту внутр. справ. – Одеса, 2001. – № 2. – С. 9.

яку поширювалась компетенція копного суду (так звана «копна околиця»), у копному судочинстві відігравала значно вагомішу роль, ніж судові округи державних судів. Копна околиця не тільки визначала територіальну підсудність копного суду, але водночас встановлювала склад копного зібрання, тобто копного суду¹. До складу копного округу входило декілька сусідніх сіл, а інколи навіть кілька сусідніх волостей. У документі 1594 р. зафіксовано, що в Луцькому повіті «водлуг давного звичаю и права посполитого люди волостей разных купу збырали»².

Питання про те, чим були копні околиці (округи) і як вони встановлювались, є одним з найбільш суперечливих у науковій літературі, оскільки тісно пов'язане з питанням про походження копного суду. М. Іванішев висловив погляд, що копні околиці представляли собою сталі територіальні одиниці із встановленими межами, до складу яких входили чітко визначені села. На підставі актів про копні суди він навіть знайшов у Луцькому і Володимирському повітах 10 таких округів-околиць³. Засновник української історичної школи В. Антонович знайшов два копні округи в Овруцькому повіті з відповідними центрами в селах Липляни та Гошів, а І. Новицький констатував існування ще п'яти округів у Володимирському, Овруцькому та Луцькому повітах. М. Любавський зазначав, що існували сталі копні околиці, межі яких утворились природно та не відповідали межах волостей⁴.

І. Черкаський не погоджувався з думкою, що територіальна юрисдикція копних судів виражалась в усталених копних округах. Критикуючи стереотип про існування стабільного природного зв'язку між кількома селами в межах копного округу, він сфор-

¹Яковлів А. Околиці (округи) копних судів XVI–XVIII в.в. на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1929. – Ч. 1. – С. 5.

²Гураль П. Волосна громада в період входження українських земель до Великого князівства Литовського / П. Гураль // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – Львів, 2002. – Вип. 37. – С. 90.

³Иванишев Н. О древнихъ сельскихъ общинахъ в Юго-Западной Россіи / Н. Иванишев. – Київ, 1863. – 72 с.

⁴Яковлів А. Околиці (округи) копних судів XVI–XVIII в.в. на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1929. – Ч. 1. – С. 5–6.

мував свою теорію «околиці». І. Черкаський вважав, що назва «околиця» походить від слова «коло», означає територію в межах цього кола, центром якого було місце скоєння злочину. Тож на його переконання, копна околиця – це не усталений копний округ, а околиця місця злочину. Свою теорію вчений вважав «простою та зрозумілою», проте, здійснюючи аналіз актів про копні суди, він визнав існування копних округів: «були все-таки околиці, що до певної копи належали»; «поруч з околицею, що прислухала (належала) до випадкового, тимчасового осередку і значить не мала певної сталої простороні (територіальної підсудності), існували околиці, що підпорядковувались певному центру та мали свою сталу просторинь (територіальну юрисдикцію – М. Б.)»¹. А. Яковлів критикував такий підхід, зазначаючи, що теорія І. Черкаського щодо територіальної юрисдикції копних судів не є загальною і повною, навіть вважав її суперечливою².

Під час формування наукової позиції щодо визначення територіальної підсудності копних судів на українських землях треба врахувати чинник їх генезису. Вони сформувались на основі вервних судів, а тому є підстави припустити, що межі копних округів відповідали межах колишніх вервей, тобто були стабільними, а не залежали від місця вчинення злочину.

І в ранньофеодальній, і в станово-представницькій монархії судочинство було однією з функцій державної адміністрації. Велике князівство Литовське не було винятком, адже в його судовій системі діяли суд великого князя та суди намісників. Зовнішньополітичні умови змушували державу зосередитись на військових і фінансових справах, тому здійсненню судочинства не надавалось належного значення. Намагаючись уникнути кризи судової системи, центральна влада Великого князівства Литовського протягом XV ст. делегувала судові повноваження окремим особам чи спільнотам. Внаслідок цього формувались третейські,

¹Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 236–237.

²Яковлів А. Околиці (округи) копних судів XVI–XVIII в.в. на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1929. – Ч. 1. – С. 5–6.

домініальні суди та суди для іноземців. Із цих мотивів держава також сприяла розвитку вже наявних церковних, війтівсько-лавничих і копних судів. Формувалась окрема система недержавних судів¹. Найбільшим елементом цієї системи були копні суди, адже їхня кількість значно перевищувала інші недержавні суди.

У XV ст. на українських землях свої політичні позиції посилила шляхта, що стало наслідком поживлення процесів феодалізації. У Великому князівстві Литовському втрата селянами своєї земельної власності зумовлювала обмеження свободи сільських громад. Їхні органи місцевого самоврядування і судочинства (віче та копні суди) в деяких селах поступово підпорядковувались вотчинній адміністрації². Це перешкоджало копним судам повною мірою виконувати завдання, покладені на них правовими звичаями.

Кількість копних судів на українських землях значно скоротилась у середині XV ст., адже у 1457 р. (за деякими джерелами – 1447 р.) литовський князь Казимир видав привілей, відповідно до якого кожен феодал, що проживав у Великому князівстві Литовському, отримував право судити залежних від нього селян³. Це була важлива подія, адже до того часу це право мали тільки найвпливовіші землевласники. Тож різко збільшилась кількість доменіальних (вотчинних) судів, що й послугувало поштовху у процесі закріпачення селян, а також звуження компетенції та скорочення чисельності копних судів.

У 1468 р. було прийнято Судебник Казимира IV Ягеллона⁴. Порівнюючи цей нормативно-правовий акт з «Руською прав-

¹Ковальова С. Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С. Г. Ковальова. – Одеса, 2004. – С. 14–15.

²Леонтович Ф. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий / Ф. Леонтович. – Київ, 1863. – С. 40.

³Кузнецов И. Н. История государства и права славянских народов / И. Н. Кузнецов. – М. : Новое знание, 2004. – С. 189.

⁴Ковальова С. Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року / С. Г. Ковальова. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2009. – 112 с.

дою», А. Яковлів дійшов висновку, що еволюція права за 300-400 років істотно не змінила процесуального статусу потерпілого, пішла в напрямку конструкції процесуальних норм щодо сусідів (околиці), які не тільки брали участь у розшуку правопорушника разом з потерпілим, але й виконували саме судові функції: встановлювали вину злочинця, присуджували покарання та виконували вироки¹. Отже, держава поступово формувала правові основи діяльності копних судів у Великому князівстві Литовському.

У 1497 р. до великого литовського князя Олександра надійшла скарга на князів Горських про те, що вони «тятьбу становлять від людей їх, і вони на сок² людей їх кличуть, а вони не ходять». Тому князь постановив, що «мають з обох сторін на сок людей своїх і парубків посилати там, де шкода стане, а хто не вийде, той без суду винен, а шкоду має платити»³. Це рішення глави держави підтверджує суспільний авторитет та державне визнання копного суду у Великому князівстві Литовському.

Державна влада в ранньому Середньовіччі була набагато слабшою, ніж вона стала на наступних етапах історії, тому громадські інституції могли тривалий час зберігати своє значення. Однак з XV ст. повноваження копних судів почали звужуватись⁴. Український учений Ф. Леонтович зазначав, що інколи, зокрема для розгляду земельних спорів шляхти, копні суди збирались і проводились шляхтичами без участі селянства. Він також вважав, що існували два різновиди копних судів: селянські і шляхетські⁵. Теорія про два види копних судів є дискусійною. Згаданий

¹Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1928. – Ч. 2. – С. 11.

²Тут термін «сок» вжито не в класичному його значенні, а в розумінні копного суду.

³Bardach J. Sok, soczenie, prosoka. Studium o postępowaniu dowodowym w Wielkim Księstwie Litewskim oraz w innych krajach Europy Środkowej i Wschodniej / Juliusz Bardach // Czasopismo Prawno-historyczne. – Warszawa, 1973. – Т. XXV, зт. 1. – С. 67.

⁴Леонтович Ф. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий / Ф. Леонтович. – Киев, 1863. – С. 44.

⁵Там само. – С. 48.

дослідник для аргументації занепаду копних судів і поділу їх на види акцентував увагу на величезній соціальній прірві, що назріла між селянством і шляхтою у Великому князівстві Литовському, вважав її головною причиною цих подій¹. Однак різка соціальна прірва між шляхтою і селянством виникла лише у XVII ст., що стало наслідком вилучення шляхти з-під юрисдикції копних судів, а не їхній поділ на види.

До того часу надто різкій соціальній диференціації запобігало чимало факторів, серед яких визначальне місце посідало існування проміжного суспільного стану між шляхтичами і селянами. Ідеться про так звану «ходачкову», чи «дрібну» шляхту. Більшість осіб, що належали до цього суспільного стану, проживали в селах. «Ходачкова шляхта» – це дрібні землевласники, які сформувались у єдину суспільну групу в XIV–XV ст. на українських землях. У неї, зазвичай, не було підданих селян, вона сама обробляла землю або взагалі її не мала. Представники цього суспільного стану поряд із селянами організовували та проводили копні суди. У ті часи, коли більшість селян втратили свої права та стали кріпаками, ці шляхтичі стали опорою для подальшого функціонування копних судів. Тому з часом Ф. Леонтович відмовився від гіпотези про існування селянських і шляхетських копних судів².

Якщо в доменіальному суді феодали судили селян, то в копному суді траплялись випадки, коли селяни судили шляхтичів. І це було демократичним явищем, якому важко навести аналоги в середньовічній Європі. Приміром, на засіданні копного суду, яке відбулось 1581 р., велось розслідування у справі про вбивство луцьких митників. На ньому був присутнім шляхтич Яків Шибенський зі своїми селянами. Одна селянка дала свідчення, що вбивство було вчинене з відома пана Шибенського, на що той відповів: «Чую, що ту і про мене йде мова, ця... жінка і мене втрутила в цю справу. Тому я, щоб доказати свою невинуватість,

¹Там само. – С. 49.

²Леонтович Ф. И. Областные суды въ Великомъ княжествѣ Литовскомъ (окончаніе) / Ф. И. Леонтович // Журналъ министерства юстиціи. – СПб., 1910. – № 10. – С. 100.

передаю всіх підозрюваних у злочині суду уряду гродського, і сам явлюсь в уряд у визначений термін». Феодал не міг проігнорувати висунуті проти нього звинувачення і передав справу до гродського суду, навіть був змушений доводити свою невинність, яка була піддана сумнівам на засіданні копного суду¹. Це засвідчує рівноправність людей усіх суспільних станів перед копним судом.

Також копні суди на українських землях у складі Великого князівства Литовського були уповноважені вирішувати кримінальні справи, у яких ставали підсудними панські урядники. Так, 6 березня 1568 р. в с. Любча Луцького повіту копний суд ухвалив рішення у кримінальній справі про крадіжку, за яким були засуджені до смертної кари любецький урядник Ян Нетецький, його дружина Анна, а також Лаврик із Богушівки². Отже, у копному судочинстві набув належної реалізації принцип рівноправності учасників судового процесу.

У XVI ст. на українських землях відбувались складні історичні події, що мали велике значення для державно-правового розвитку. Еволюція копних судів також відбувалась на тлі цих подій. Так, їхній правовий статус відобразився в усіх трьох Статутах ВКЛ. Зміцнення правового становища копних судів на українських землях у складі Великого князівства Литовського підтверджується опублікованими й неопублікованими архівними документами. Наприклад, 1531 р. між віленською воєводиною Єлизаветою Ніколаєвичевою та княгинею Михайлою Мстиславською виник великий земельний спір щодо межі між їх маєтками – Селищицькою та Молодечанською пущами. Для вирішення цього спору пани-рада скликала суд, який у відповідному документі названий «копою»³. Цей факт засвідчує, що копні суди посідали важливе місце в судовій системі Великого князівства

¹Гурбик А. Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. / А. Гурбик // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 114.

²Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 25 (Луцький гродський суд), оп. 1, спр. 10 (Актова книга січень – 30 грудня 1568 р.), арк. 68.

³Спрогись І. Древній русській документ – декретъ граничнаго копнаго суда 1531 г., 15 ноября / И. Спрогись. – [Б. м.], [1896?]. – С. 3.

Литовського, а коло їхніх повноважень було широким і не обмежувалось справами щодо селян.

Копні судді, згідно із Статутом ВКЛ 1529 р., мали такі ж гарантії захисту проти особистих кривд і побоїв, як і члени державних судів. З іншого боку, копні судді повинні були відповідати за свої дії, якщо на засіданні копного суду вели себе неправомірно чи завдали кому-небудь побої: «Коли бы хто в суда кому другому або судьям соромотное слово молвил, а тым суда и судей неучстил, таковой мает... каран быти... А судья теж на праве седячи не мает никого соромити... А вшакже то устовуем для тых судей которые бывають на копах»¹. Отже, законодавство Великого князівства Литовського визнавало правовий статус копних суддів і забезпечувало його.

Великий литовський князь Сигізмунд I Старий у посланні Марковському державці зазначав: «Наместник твой на волость к ним уезжчати и слуг своих усылати и стации на них правети не мает, кроме того, если котрый муж на копу наместника твоего подойдет, и теж кроме децких, естли кто кого децкого озметь, тогда наместник твой мает на копу ездити и децких давати, кому будеть потреба»². Перед місцевими державними органами висувалась вимога контролювати і сприяти діяльності копних судів, внаслідок чого у Великому князівстві Литовському копні суди змогли набути значного розвитку.

Хоча копний суд був ефективним засобом захисту прав українського селянства, проте траплялись випадки, коли цей звичаєво-правовий інститут був безсилим. Так, у ревізії Луцького замку 1545 р. описано ситуацію, коли шляхтичі Олександр і Василь Гостьські незаконно використовували та продавали земельну власність сільських громад, «котрі до замку Луцького прислухають...». Усвідомлюючи свою неспроможність протистояти цьому

¹Гурбик А. Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. / А. Гурбик // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 115.

²Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 151.

беззаконню, «старці і люди», тобто місцеві копні судді, скерували скаргу великому литовському князю на дії братів Гостьських¹.

Після судових реформ 60-х років XVI ст. Велике князівство Литовське було розділено на повіти. Згідно із Статутом ВКЛ 1566 р., у якому було юридично завершено реформування судової системи, у кожному повіті створювались три повітові суди: земський, гродський і підкоморський. До компетенції земських судів належали цивільні справи шляхти, справи про належність до шляхетського стану, нагляд за діяльністю гродських судів тощо. Кримінальні справи вирішував гродський суд, а земельні спори – підкоморський суд. На засіданнях доменіального суду вирішувались справи феодално залежних селян. Монастирі також мали судові органи, проте вони майже нічим не відрізнялись від суду феодала². Отже, була утворена чітка державна судова система за зразком Польського королівства.

У гродських судах судочинство одноособово здійснював намісник, староста чи воєвода. Формальну сторону справи вів замковий суддя, а книги – писар. Гродський суд розглядав кримінальні справи всіх вільних людей³. Гродські суди часто виступали в ролі ініціаторів зборів копи. Один з таких випадків передбачала ст. 26 розд. XI Статуту ВКЛ 1588 р.: «...тоді третю копу присягну має уряд зібрати»⁴. Гродські суди були апеляційною інстанцією щодо рішень копних судів. Потерпілий або засуджений у випадку невдоволеністю рішенням копного суду міг звернутись до гродського суду з проханням переглянути справу. Передусім, це стосувалось складних справ⁵. Копний суд також у разі виникнення ускладнень

¹ Литовська метрика. Кн. 561: ревізії українських замків 1545 р. / підгот. В. Кравченко. – К.: НТШ, 2005. – С. 174–175.

² Гурбик А. Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. / А. Гурбик // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 112.

³ Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К.: Ін Юре, 2008. – С. 118.

⁴ Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 3: Статут Великого князівства Литовського 1588 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юрид. л-ра, 2004. – Кн. 2. – С. 282.

⁵ Гурбик А. Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. /

і перешкод ухвалення рішення міг передати справу на розгляд гродського суду¹. Так, 1586 р. княгиня Магдалина Сокольська зазначала у своїй апеляції до Луцького гродського суду: «був суд копний на межі маєтку Сокольського... чинений на копі або громаді»².

Державна влада здійснювала нагляд за розглядом справ у копних судах, делегуючи на засідання копних судів своїх чиновників. До 1566 р. такими представниками були вижі. Приміром, 14 жовтня 1552 р. король польський і великий князь литовський Сигізмунд II Август видав указ, яким призначив шляхтича Яна Томковича бути вижем на засіданнях копного суду³.

Внаслідок судової реформи 60-х років XVI ст. правовий інститут вижа було трансформовано у правовий інститут возного. До новоствореного інституту перейшов значний обсяг повноважень його попередника, зокрема нагляд за здійсненням копного судочинства. Проте навіть після прийняття Статуту Великого князівства Литовського 1566 р. тривалий час вижі разом із возними здійснювали нагляд від імені держави щодо копного судочинства. Так, у звіті вижа М. Павловича про засідання копного суду у кримінальній справі про крадіжку, яке відбулось 6 березня 1568 р. в с. Любча Луцького повіту, зазначалось: «...при мені Михну Павловичу, вижу урядовому, і вже на той час приїхав теж був возний земський Луцького повіту, пан Іван Путошинський...»⁴.

Возний складав протокол засідання копного суду і передавав його до гродського суду для запису рішення в актові книги. Воз-

А. Гурбик // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 114.

¹ Падох Я. Суди й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів: НТШ, 1990. – С. 20.

² Меденцев А. Копні суди в Україні XIV–XVI ст. / А. Меденцев // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2001. – № 2. – С. 142.

³ Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссією. Т. XVIII: Акты о копныхъ судахъ / предсѣдатель Ю. О. Крачковскій. – Вильна, 1891. – С. 1.

⁴ Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть шестая: Акты объ экономическихъ и юридическихъ отношеніяхъ крестьянъ въ XVI–XVIII вѣкѣ (1498–1795). – Киевъ, 1876. – Т. 1. – С. 61.

ний не тільки звітував гродському суду про рішення копного суду, але й засвідчував деякі інші юридичні факти, що мали процесуальне значення в копному судочинстві: огляд трупа, ран, побоїв; покази свідків; неприбуття на засідання копного суду; неявку на присягу; взяття винного на поруки; відмову від присяги; оскарження копного декрету; примирення сторін та ін.¹ Інколи він також сличав засідання копного суду. Так, 1588 р. возний Володимирського гродського суду скликав «людей добрих» на копу сочити (свідчити. – М. Б.)². Отже, держава ставила своїм завданням не лише знати про ухвалені рішення копних судів, але й контролювати кожну стадію процесу.

Копні суди на українських землях у XVI ст. за своїми функціями та самостійністю прирівнювались на підставі норм Статутів ВКЛ до інших судових органів Великого князівства Литовського. На них поширювались законодавчі правила про «пересуд» і «пам'ятне» – судові податки, що стягувались зі сторін процесу на користь суддів. Половина цих виплат йшла гродському уряду чи феодалу, а інша – копним суддям. Коли винний добровільно не виконував рішення копного суду, то феодал, який отримав від потерпілого половину «пам'ятного», примушував його це зробити³. Тому існували гарантії виконання рішення копного суду.

Правові звичаї, що зміцнювались протягом століть, підтверджували авторитет копного суду як ефективного судового органу навіть у другій половині XVI ст., коли державна судова система вже сформувалась в українських повітах і воєводствах. Цей авторитет ґрунтувався, зокрема, на силі закону, який захищав інтереси копних судів⁴. Так, у ст. 9 розд. XIV Третього Литовського стату-

¹Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 160–161.

²Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 28 (Володимирський гродський суд), оп. 1, спр. 21. (Актова книга 1 січня – 10 грудня 1588 р.), арк. 8

³Гурбик А. Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. / А. Гурбик // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 115.

⁴Там само. – С. 113.

ту 1588 р. зазначалось: «А якщо б скривджений злочином хотів шкоду свою розсудити копою, тоді всі в тій околиці... повинні казати підданам своїм на копу збиратись»¹. Отже, влада Великого князівства Литовського зобов'язувала шляхту сприяти функціонуванню копних судів.

У справах, що стосувались безпосередньо інтересів громади, тобто у вирішенні справ про «потраву» (випас худоби на чужій земельній ділянці), розкрадання та вбивства, копні суди відігравали велику роль як органи судової влади. Отже, у Великому князівстві Литовському вони були самостійними судовими органами, прирівнювались за своїм правовим статусом до земських, гродських, домініальних та інших судів.

З аналізу тексту Статутів ВКЛ випливає, що копні суди навіть були уповноважені вирішувати земельні спори між феодалами. У випадку подання позовів про право власності чи користування землею між сусідніми землевласниками організовувались виїзди на копу, на якій ті ж «люди добрі», «околичні сусіди», копні судді брали найдієвішу участь. Ці суб'єкти, згідно із Статутами ВКЛ, також були активними учасниками судового процесу в інших судах Великого князівства Литовського (воєводських і намісницьких, а потім гродських і земських). Із положень законодавства Великого князівства Литовського XIV–XVI ст. випливає, що копному суду належала важлива роль у судовій системі цієї держави².

Отже, українське звичаєве право в умовах Великого князівства Литовського отримало значні можливості для свого розвитку, тому в цій державі набув розквіту правовий інститут копного суду. Він виступав не тільки справедливим судом і дієвим засобом забезпечення правопорядку, але й отримав загальнодержавне визнання у Статутах ВКЛ. Це свідчить про те, що інститути, які функціонували в українському звичаєвому праві, були демократичними та прикладними для інших європейських народів.

¹Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 3 : Статут Великого князівства Литовського 1588 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2004. – Кн. 2. – С. 336–337.

²Леонтович Ф. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий / Ф. Леонтович. – Киев, 1863. – С. 41–42.

3.2.2 Правові аспекти інтеграції копних судів у Галичині в судову систему Польського королівства.

У 1349 р. припинила своє існування Галицько-Волинська держава, внаслідок чого Галичина увійшла до складу Польського королівства¹. Упродовж перших років управління Галичиною центральна влада Польського королівства зберегла більшість державних органів, утворених Галицько-Волинською державою. Із 1387-го по 1430 р. окремими округами Галичини керували королівські намісники – старости, які здійснювали, серед іншого, судові повноваження². Отже, суди старост стали першими польськими судами в Галичині. До 1435 р. вони були ще й єдиними польськими судами в Галичині. Значна частина судової системи Галицько-Волинської держави функціонувала й надалі.

Польське королівство не поспішало запроваджувати на цій території своє право, тому українські правові звичаї залишалися визначальними в суспільному та правовому житті Галичини. Так, в осадчому привілеї 1441 р. для с. Радошин зазначено, що селяни цього села і сам старшина мають судитись «тільки своїм руським правом»³.

У таких умовах виникла потреба у функціонуванні органу, який забезпечив би юридичну дію українських звичаєво-правових норм. Вервні суди, які виконували цю функцію в Галицько-Волинській державі, уже не могли її реалізовувати у другій половині XIV ст. Як наслідок, у Галичині в XIV ст., як і на інших українських землях, утворились копні суди, тобто демократичні

¹ Кульчицький В. Галицько-Волинська держава (1199–1349) / В. Кульчицький, Б. Тищик, І. Бойко. – Львів : Біблос, 2005. – С. 144.

² Бойко І. Історико-правові аспекти приєднання Галичини до складу середньовічної Польщі у XIV ст. / І. Й. Бойко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матер. XII регіон. наук.-практ. конф. (Львів, 9–10 лют. 2006 р.). – Львів, 2006. – С. 75.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 5 : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 377.

суди сільких громад, які керувались українським звичаєвим правом.

Процес впровадження в Галичині польського права, який тривав у 1430–1435 рр., був спрямований на поширення його юридичної дії на галицьких магнатів і шляхту. Натомість міста і села Галичини і надалі функціонували відповідно до своїх правових режимів: польського, руського, німецького, волоського¹. Копні суди в Галичині діяли тільки в селах українського (руського) права. Щоправда, історик права М. Чубатий зазначав, що вони інколи функціонували також у селах волоського права². Як правило, вони функціонували в королівщинах, тобто в селах, котрі належали безпосередньо королю³.

Варто також зазначити, що збереглися відомості про те, як селяни прикордонних сіл Великого князівства Литовського та Польського королівства інколи проводили спільні засідання копних судів. Скажімо, 1546 р. українські селяни повідомляли королівським ревізором: «Дорога, яка йде від села Великого Князівства Опарипсів до села Коронного пана воєводича Подільського пана Яна Олексого до Бродів, і говорили, в тій дорозі врочище Бесіди і повідомили, що тут сходяться завжди на копу в село Опарипське із селом Бродським»⁴.

Села українського права в Галичині очолювали тивуни (тіуни)⁵. Він також головував на засіданні копного суду. Громада с. Орів платила «тіунщизну» «за суди, бо самі судяться». Решту

¹ Kutrzeba S. Przywilej jedlnenski z r. 1430 i nadanie prawa polskiego Rusi / Stanislaw Kutrzeba. – Kraków, 1911. – S. 28.

² Чубатий М. Огляд історії українського права / М. Чубатий. – Мюнхен; К.: УВУ, 1994. – С. 126.

³ Історія держави і права України / за ред. А. С. Чайковського. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 145.

⁴ Гурбик А. Устроєві засади громадського судочинства й народна правосвідомість на українських землях у складі Великого князівства Литовського / А. Гурбик // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2007. – С. 104.

⁵ Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси / В. Інкін. – Львів : Добра справа, 2004. – С. 164.

судової колегії становили копні судді в кількості близько десяти. Їх обирали жителі відповідного села, наділяючи судовими повноваженнями. Копних суддів у Галичині часто називали присяжними, оскільки їх завданням було не тільки вирішити судову справу від імені громади, але й підтвердити своє рішення спільною присягою у гродському суді. Так, у с. Березниця Самбірського староства громадських суддів називали саме «присяжними»¹.

У XV ст. більшість сіл Галичини діяла «на руському праві»². Влада Польського королівства негативно ставилась до цього правового режиму, активно запроваджуючи замість нього польське, німецьке та волоське. Так, 1423 р. польський король Владислав II Ягайло перевів с. Вербіж Щирецького повіту Руського воєводства з українського права на німецьке та призначив у ньому війтом єврея Волчка³. Сільські громади українського (руського) права, переведені в адміністративному порядку на німецьке чи польське, не мирились із втратою своїх судових повноважень. Вони вимагали повернути їм колишні звичаї або ігнорували суд війта, а деколи таємно організовували та проводили копні суди⁴.

У с. Добра Сяноцької землі місцеві селяни позивались до королівського суду на свого старосту Альберта Міховського, який судив їх своїм судом і призначив їм покарання за невиконання феодальних повинностей. Вони не визнавали над собою судової влади старости⁵. Наведені факти переконують у значному автори-

¹Інкін В. Інститут співприсяжництва та громадські сільські суди в галицькій звичаєвій практиці XVI–XVIII ст. порівняно з Руською Правдою [Електронний ресурс] / В. Інкін. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um1/Statti/1-inkin%20vasyl.htm>.

²Линниченко И. Черты изъ истории сословій въ Юго-Западной Галицкой Руси XIV–XV в. / И. Линниченко. – М., 1894. – С. 115.

³Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799 рр. / уклад. О. Купчинський, О. Ружицький. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 59.

⁴Інкін В. Інститут співприсяжництва та громадські сільські суди в галицькій звичаєвій практиці XVI–XVIII ст. порівняно з Руською Правдою [Електронний ресурс] / В. Інкін. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um1/Statti/1-inkin%20vasyl.htm>.

⁵Akta grodskie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z

теті українського звичаєвого права та копних судів у Галичині під владою Польського королівства. Галицькі селяни, які перебували у складному соціально-економічному становищі, були готові боротись за право самостійно здійснювати судочинство на громадських зібраннях – копних судах відповідно до українського звичаєвого права.

Особливу активність копні суди на українських землях у складі Польського королівства виявляли у здійсненні процесуальної дії гоніння сліду. Наприклад, 1422 р. самбірський староста Шашко встановив межу між землями с. Стрільковичі та церковними землями монастиря Спаса. В акті, яким це було здійснено, згадувалось, що селяни владики гонять слід до Лисячого броду, а там передають його жителям с. Топольничі¹. Отож можна стверджувати, що копні суди були ефективним правовим засобом розшуку злочинців у Галичині у складі Польського королівства.

Варто відзначити, що українські звичаєво-правові норми про «присяжну копу» також діяли на галицьких землях. Так, громада (Мазко Зобода, Іван Дзаркович, Марко Жук, Степан Ведмідь, Симон Жолнір та ін.) с. Незнанова Буського повіту присягала про невинуватість Івана Волколуги у вбивстві невідомої людини, труп якої було знайдено на межі села².

Отже, для функціонування копних судів на українських землях у складі Польського королівства існували і чинники, що сприяли інтеграції копних судів у судову систему Польського королівства, і чинники, що перешкоджали цій інтеграції.

Фактори, які сприяли інтеграції копних судів Галичини в судову систему Польського королівства. Однією із спільних рис укра-

archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji A. Stadnickiego. T. XI : Najdawniejsze zapiski sądów sanockich 1423–1462. – Lwów, 1886. – S. 283.

¹Купчинський О. Акти і документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть / О. Купчинський. – Львів: НТШ, 2004. – С. 819–821.

²Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 2 (Буський гродський суд), оп. 1, спр. 6 (Чистова книга донесень 1556–1619 рр.), арк. 149.

їнського і польського кримінального права епохи Середньовіччя було те, що територіальна громада була суб'єктом юридичної відповідальності. Так, 1438 р. громада с. Всацовичі Перемишльської землі заплатила головщину Кланску з Миколаїва за вбивство його батька, бо не змогла вивести слід¹. Ст. 25 Повного зводу статутів Казимира III надавала селу, що було безпідставно звинувачене, право очиститись від звинувачень². Очевидно, це відбулось за допомогою присяги. Така практика існувала і в українському звичаєвому праві, що позитивно впливало на діяльність копних судів на українських землях у складі Польського королівства.

У Мазовії, яка також входила до складу Польського королівства, функціонували суди пасічників, які були подібними до українських копних судів. У цьому регіоні діяв звичай, коли староста бартний своєю волею і владою за потреби скликав суд, а судді ці не були професійними, але «цим людям стародавнім багато були вірити згідні». Ф. Равіта-Гавронський стверджував, що ці органи були копними судами³. Сумнівно, що в Мазовії діяли копні суди, але той факт, що і в інших регіонах Польського королівства функціонували суди сільських громад, дає підстави припускати, що ця держава, не будучи абсолютно централізованою, допускала існування звичаєвого судочинства в окремих воєводствах. Тому копні суди могли безперешкодно здійснювати судочинство в Галичині та інших українських землях, що входили до складу Польського королівства.

Співприсяга сприяла наданню рішенням копних судів легальних форм, передбачених польським законодавством. Після вирішення судової справи копні судді направлялись у гродський

¹Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji A. Stadnickiego. T. XIII: Najdawniejsze zapiski sądów przemyskich. – Lwów, 1888. – S. 61.

²Matuszewski J. Blizszość do dowodu w Statutach Kazimierza Wielkiego / Józef Matuszewski // Studia z dziejów państwa i prawa polskiego. – Łódź ; Kraków, 2000. – T. V. – S. 55.

³Rawita Gawronski F. Prawo bartne XVI w / Franciszek Rawita Gawronski. – Lwów, 1895. – S. 5.

суд, на засіданні якого офіційно засвідчували своє рішення. Із формального погляду, це відбувалось на судовому розгляді цієї справи в гродському суді, де копні судді набували процесуального статусу свідків – так званих «співприсяжників»¹. Проте фактично це був вироблений суспільною і юридичною практикою механізм затвердження рішень копних судів.

Співпраця у правоохоронній сфері між гродськими судами та галицькими громадами мала широке застосування. У приміських селах гродські суди призначали серед місцевих жителів осіб, які сприяли здійсненню судочинства – так званих «сервіторів» (servitores)². Окрім того, рішення копних судів могли бути оскаржені в гродських судах. Так, 1589 р. Петро Пресполовський оскаржував у Перемишльському гродському суді «przyjacielski wunalazek» (товариське рішення. – М. Б.), за яким його було засуджено до смертної кари за грабіж³.

Окремі процесуальні дії копного судочинства збігалися з нормами польського законодавства (гоніння сліду, поволання тощо). Так, у ст. 8 «Польської правди» зазначалось: «... село повинне далі з криком переслідувати вбивцю до іншого села і таким же способом кожне село повинне гнати по сліду від одного села до іншого»⁴. Ці аналогії в інститутах процесуального права були важливими для здійснення копного судочинства на українських землях у складі Польського королівства, оскільки вони давали можливість безперешкодно застосовувати норми українського звичаєвого права.

¹Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – С. 280–281.

²Hejnosz W. Ius Ruthenicae. Przeżytki dawnego ustroju społecznego na Rusi Halickiej w XV wieku / Wojciech Hejnosz. – Lwów, 1928. – S. 15.

³Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 13 (Перемишльський гродський суд), оп. 1, спр. 305. (Чистова книга донесень 1589 р.), арк. 310–310 зв.

⁴Бойко І. Й. Джерела та характерні риси права в Галичині у складі Польського Королівства (1387–1569) / І. Й. Бойко. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – С. 315.

І на українських, і на польських землях у період раннього середньовіччя існували сільські територіальні громади, що були наділені значними повноваженнями (в Україні – верв, у Польщі – ополе). Відомий польський дослідник Я. Адамус навіть прирівняв польське ополе до української копи¹. Безперечно, ці органи не були ідентичними, проте наявність у давньопольському праві інституту ополя сприяла визнанню правового інституту копного суду в Польському королівстві.

До 1434 р. в Галичині не було запроваджено системи права Польського королівства. Натомість суспільні відносини регулювались джерелами права колишньої Галицько-Волинської держави: українським звичаєвим правом, «Руською правдою», грамотами галицько-волинських князів, канонічним і магдебурзьким правом тощо². Це сприяло розвитку давніх українських правових інститутів, до яких належали громадські суди. Із XIV ст. їх називали копними судами.

До 1435 р. в Галичині не було запроваджено й судової системи Польського королівства. Упродовж 1349–1435 рр. з-поміж польських судів у Галичині діяли тільки суди старост, а решту судової системи становили дещо модернізовані суди колишньої Галицько-Волинської держави. Князівські суди припинили свою діяльність. Натомість зберігались боярські, вийтівсько-лавничі, церковні і громадські суди³. За таких умов копні суди мали змогу розвиватися.

Фактори, які перешкоджали інтеграції копних судів Галичини в судову систему Польського королівства. Дію руського права в Галичині було скасовано на підставі нормативно-правового акта, прийнятого польським королем Владиславом III у липні

¹Adamus J. Z zagadnień prawa litewskiego / Jan Adamus. – Lwów, 1926. – S. 50.

²Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – С. 393.

³Бойко І. Копні суди в селах українського (руського) права Галичини у XIV–XVIII ст. / І. Бойко, М. Бедрій // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Сер. юрид. – Львів, 2009. – Вип. 1.– С. 35.

1434 р.¹ Поширення дії законодавства Польського королівства на території Галичини негативно позначилось на діяльності копних судів, оскільки воно не тільки не передбачало їх як правовий інститут, але й істотно обмежувало правовий статус селянства, що було їхнім основним організатором.

У 1435 р. в Галичині було встановлено польську судову систему: суди земські, вічеві, підкоморські, а суди старост стали гродськими². Розширення державної судової системи значно скоротило сферу діяльності копних судів у Галичині, оскільки держава поступово втрачала потребу співпраці із сільськими громадами у сфері судочинства та правоохоронної діяльності. Поступово стверджувалась державна монополія на здійснення судочинства.

Оскільки польському праву та польському народу не був властивий правовий інститут копного суду, то переселені на українські землі польські чиновники і феодалі не сприймали можливості вирішення судових справ шляхом копного судочинства. І це стояло на заваді тому, щоб копні суди вважати повноправним елементом судової системи Польського королівства.

Якщо у Великому князівстві Литовському цей інститут був санкціонований у загальнодержавних нормативно-правових актах, прийнятих органами центральної влади, то в Польському королівстві нормативно-правове регулювання копного судочинства відбувалось, передусім, на локальному рівні шляхом прийняття місцевих підзаконних актів. До таких документів потрібно зарахувати Галицьку грамоту М. Боуцацького 1435 р., що регулювала порядок здійснення гоніння сліду³. Проте через відсутність загальнодержавного санкціонування правового інституту копних судів у Польському королівстві належно не було забезпечено гарантій для їхньої діяльності.

¹Kutrzeba S. Przywilej jedlnenski z r. 1430 i nadanie prawa polskiego Rusi / Stanislaw Kutrzeba. – Kraków, 1911. – S. 15.

²Там само. – С. 26.

³Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji A. Stadnickiego. T. XII : Najdawniejsze zapiski sądów halickich 1435–1475. – Lwów, 1887. – S. 425–426.

Від XV ст. в селах українського (руського) права поширюється кріпосницька система¹. Цей та чимало інших чинників заохочували галицькі села активніше набувати магдебурзького чи волоського права, де умови були кращі. Тому в багатьох селах, які відмовились від українського правового режиму, на зміну копним судам прийшли суди кнеза, зборові, гайонні та лавничі суди.

Із поширенням польської влади на територію Галичини обмежувався і правовий статус місцевих селян. На думку сучасного історика права І. Бойка, правове становище всіх категорій селян на українських землях у складі Польського королівства характеризувалося «політичним безправ'ям і неповною цивільною правоздатністю»². Оскільки основними організаторами копних судів були селяни, то описане становище істотно перешкоджало нормальному функціонуванню цих органів.

Найбільш близькими за формами діяльності в Галичині у складі Польського королівства були суди в селах українського й волоського права. Їхня подібність інколи спонукала окремих науковців³ навіть ототожнити ці органи. Тому варто порівняти їх за допомогою порівняльно-правового методу.

Головною спільною рисою копних судів і судових органів у селах волоського права було те, що вони були громадськими, колективними, а їхні судді – не професійними, але авторитетними людьми у громаді. Судовий процес у селах українського й волоського права був відкритим і прозорим. Неявка на засідання суду осіб, які були зобов'язані взяти участь у ньому, за українським копним правом, як і за волоським правом, була караною. Згідно з копним і волоським правом функціонував правовий інсти-

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 5 : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 138.

² Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – С. 189.

³ Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. / Ю. Гошко. – Львів : Ін-т народозн. НАН України, 1999. – С. 336 с.

тут колективної відповідальності села, яке відмовилось сприяти судочинству чи не могло знайти злочинця. Сільське судочинство за українським і волоським правом передбачало чимало однакових процесуальних і слідчих дій: поволання, гоніння сліду тощо¹.

Основною відмінністю між копними судами і судовими органами сіл волоського права було те, що склад суддів у них відрізнявся – у копних судах не було фіксованої їх кількості (від 10 до 20 суддів, а інколи й більше), а в судах волоського права їх кількість не перевищувала семи осіб². У селах волоського права судові зібрання скликалися періодично, а копні суди проводили свої засідання тоді, коли для цього існувала потреба, щоб якнайшвидше поновити порушені права чи розслідувати злочин. Рішення судів у селах українського й волоського права могли бути оскаржені особами, що були ними невдоволені, щоправда, існували значні відмінності в порядку й інстанціях оскарження рішень сільських судів за українським і волоським правом. Копний суд мав право застосовувати смертну кару. Винятком були копні суди на тих українських землях, що входили до складу Польського королівства, де громади не мали права застосовувати смертні покарання. Натомість суди в селах волоського права були більш обмежені у своїй компетенції, адже вони не мали права не тільки виконувати смертні вироки, але й вирішувати будь-які справи, які передбачали виклик ката³.

Отже, протягом XIV–XVI ст. завдяки сприятливим суспільним умовам було здійснено часткову інтеграцію копних судів Галичини в судову систему Польського королівства. Неповна

¹ Шандра Р. Сільські суди та судочинство за українським та волоським правом: історико-правове порівняння (XIV–XVIII ст.) / Р. Шандра, М. Бедрій // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Львів, 2013. – Вип. 58. – С. 117–119.

² Шандра Р. Суд та судочинство за волоським правом на західно-українських землях у XIII–XVIII ст. / Р. Шандра // Право України. – 2008. – № 6. – С. 154.

³ Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. / Ю. Гошко. – Львів : Ін-т народозн. НАН України, 1999. – С. 68.

інтеграція пояснюється впливом згаданих негативних факторів і виявлялася у відсутності офіційного санкціонування копних судів у Галичині та неможливості з їхнього боку застосовувати примус під час виконання своїх рішень. Загалом вони виконували функцію допоміжних судових органів, які розслідували та попередньо вирішували справу. Усе це дає підстави стверджувати, що функціонування копних судів у Галичині і в XIV–XVI ст., і в XVII–XVIII ст. мало свої особливості порівняно з іншими українськими етнічними землями.

3.2.3 Організація та функціонування копних судів на українських землях у складі Речі Посполитої.

Річ Посполита утворилася внаслідок об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського на умовах Люблінської унії, укладеної між цими державами 1569 р. У республіці, що її очолював виборний король, у здійсненні державної влади якнайактивнішу участь брала шляхта в особі виборних представницьких органів – загальнодержавного сейму та місцевих сеймиків¹. Незважаючи на нові політичні, соціальні та правові умови, внаслідок Люблінської унії на українських землях продовжували функціонувати копні суди.

За допомогою цих органів селянство успішно боролось з різноманітними правопорушеннями та злочинністю, а також гарантувало собі право самостійно вирішувати всі питання місцевого значення. Таких успіхів у сфері громадського судочинства українські селяни, яких активно закріпачували в XVII ст., могли досягти лише за підтримки шляхти, яка визначала тенденції розвитку держави і права Речі Посполитої. Хоч як дивно, але тривалий час, до початку XVIII ст., у них була така підтримка з боку дрібної шляхти.

У цьому контексті варто зазначити, що 1633 р. під час вирішення земельного спору між шляхтичами в Луцькому підкоморському суді одна із сторін мотивувала свої права на землю

¹ Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час) / за ред. Б. Й. Тищика. – Львів : Світ, 2006. – С. 471.

рішенням «starodawnego sądu»¹ (стародавнього суду. – М. Б.). Можна припустити, що це було рішення копного суду, адже до утворення підкоморських судів земельні спори вирішували переважно саме копні суди. Наведений факт підтверджує авторитет копних судів на українських землях в умовах Речі Посполитої.

Правові приписи звичаю, що з'єднували шляхтича та його підданих в одну спілку копних мужів, було б розірвано набагато швидше, якби шляхта була в цьому зацікавлена. Для кожного, кому був потрібен справедливий суд, було не вигідно нехтувати копним судом з його дієвими засобами вирішення справи та покарання винного. Тому багато шляхтичів у значній кількості справ, що були підсудні копному суду, вважали за доцільне звертатись саме до цього органу, щоб швидко і правильно поновити свої порушені права². Отже, авторитет копного суду як ефективного органу судочинства гарантував йому можливість для функціонування навіть у XVII–XVIII ст.

Копний суд, як зауважив білоруський учений О. Щербицький, був не лише швидким і справедливим, він був ще й економічно вигідним, адже плата за працю копних суддів була значно меншою, ніж у державних судах. Тому навіть поміщики звертались до нього, незважаючи на існування гродських і земських судів³. Також копне судочинство було більш динамічним і менш бюрократичним, ніж у державних судах.

У XVII ст. копні суди активно функціонували на українських землях, а особливо на Поліссі, та мали авторитет серед громадськості як органи судочинства. Однак у другій половині XVII ст. значна частина шляхти вийшла з-під юрисдикції копних судів.

¹ Державний архів Волинської області, ф. 361 (Луцький повітовий земський суд), оп. 2, спр. 2 (Виписки із земських, підкоморських і гродських книг Луцького повіту по спірних маєтках Остриєве і Симонове), арк. 18 зв.

² Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 79.

³ Щербицькій О. В. Суды въ бывшемъ Великомъ княжествѣ Литовскомъ / О. В. Щербицькій. – Вильна, 1912. – С. 28.

Відповідні тенденції почали формуватись ще в першій половині XVII ст. Так, 18 вересня 1640 р. жителі с. Кошара позивались у Володимирський гродський суд на шляхтичів Олександра та Яна Пасецьких, які завадили їм провести копне судочинство над злодієм Яськом Омеляновим¹. Аналогічною була ситуація в Галичині. У 1609 р. громада с. Глиняни позивалась у Буський гродський суд на свого феодала, який погано до них ставився і не поважав їхніх правових звичаїв, які визнавали його предки, що їм було надано це село привілеєм короля².

У XVIII ст. звертання осіб по захист своїх прав до копного суду траплялись зрідка. Бувало, коли люди не тільки оскаржували рішення копних судів, але й позивались у державні суди з вимогою про притягнення до юридичної відповідальності копних суддів і тих осіб, які до них звертались. Ці люди не визнавали над собою влади копного суду, вважали його незаконним³. Наведена ситуація була спричинена, насамперед, процесом колонізації, внаслідок чого знижувався рівень визнання українських правових звичаїв.

Вчинивши злочин, шляхта уникала копного суду та використовувала всі наявні в неї засоби, щоб перешкодити здійсненню копного судочинства. Скажімо, 7 лютого 1607 р. копний суд засідав біля с. Яблонька брацлавського воєводи у справі про крадіжку селянами Хомою, Гаврилом, Михайлом і Єрмаком свиней у жителів с. Яблонька та овець селян с. Воля Кукольська, які входили до складу Луцького повіту. Шляхтич Іван Кукольський, «не дбаючи нічого на право посполите і на звичай права копного, але ся умис-

¹ Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть шестая : Акты объ экономическихъ и юридическихъ отношеніяхъ крестьянъ въ XVI–XVIII вѣкѣ (1498–1795). – Киевъ, 1876. – Т. 1. – С. 532–533.

² Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 3 (Буський гродський суд), оп. 1, спр. 43. (Чорнова книга донесень 1600–1610 рр.), арк. 314–315.

³ Gawroński F. Sądy kupne vel kopne na Polesiu / Franciszek Gawronski. – [Б. м., 1899?]. – S. 177–178.

но спротивляючи той рок назначений копу розірвав, злочинців тих не поставив, але їх, не відати для чого, охоронив». Після зриву засідання копного суду цей шляхтич також напав разом із слугами на свого брата Петра Кукольського та завдав йому тілесних ушкоджень¹. Логічно припустити, що шляхтич І. Кукольський наказав своїм слугам вчинити згадані крадіжки, тому потім і зірвав копу. Шляхта, з уваги на своє суспільне становище, у багатьох випадках уникала справедливого копного суду, коли її дії були неправовими.

Цікаво, що жіноча частина української шляхти швидше, ніж чоловіча, почала зневажати копний суд і суддів-селян. Українські шляхтичі ставились з повагою до правових звичаїв свого народу та брали участь у засіданнях копного суду «не водлугь права, а водлугь соседства»² (Очевидно, мається на увазі «не за законом, а за звичаєм» – М. Б.).

Варто зауважити, що склад копного суду, зазвичай, формувався із шляхтичів, жителів селищ і селян. Так, 16 липня 1685 р. у селищі Народичі Овруцького повіту відбулось засідання копного суду, у якому взяли участь шляхтичі Пашковські, Дидковські, Кобилінські, Ходаковські, Закусили, Барановські, жителі селищ Народичі та В'язівка, а також численне селянство³.

Копні суди на українських землях у складі Речі Посполитої в XVII–XVIII ст. розглядали цивільні і кримінальні справи. Найважливішою категорією цивільних справ, що входили до компетенції копних судів, були земельні спори. Так, 1602 р. возний Войцех Садимирський звітував у Вінницькому гродському суді про рішення копного суду, який складався з «добрих людей» і

¹ Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть шестая : Акты объ экономическихъ и юридическихъ отношеніяхъ крестьянъ въ XVI–XVIII вѣкѣ (1498–1795). – Киевъ, 1876. – Т. 1. – С. 345–347.

² Ефименко А. Я. Южная Русь / А. Я. Ефименко. – СПб., 1905. – Т. 1. – С. 331.

³ Народичі: історична хроніка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.narodichi.info>.

вирішував земельний спір у с. Зорниськи¹. З-поміж кримінальних справ, які вирішували копні суди, переважали справи про крадіжки. Наприклад, 1683 р. копний суд в с. В'язівка Овруцького повіту розглядав кримінальну справу про крадіжку мідного котла з місцевої церкви².

Серед організаційних аспектів діяльності копних судів на українських землях у складі Речі Посполитої в XVII–XVIII ст. доцільно проаналізувати копні округи (околиці), на які поширювалась юрисдикція копних судів. Засновник української історичної школи В. Антонович виявив факт функціонування на території Овруцького повіту Київського воєводства Речі Посполитої двох копних округів: один охоплював басейн річки Ірши, шляхетські села Каленські, Ходаки і Чоповичі, а також селища і села, що перебували у приватній власності (Хотинівка, Кам'янка, Сарнополь, Липляни, Кланівка, Красиївка і Татаринівка); другий був розташований посеред допливів рік Уши, Жереви та Норині, до його складу входили села Мошків, Пашин, Дідковці, Жакміли, Кобилин, Гасвичі, Гошів і Шваби, у яких проживала околична (дрібна) шляхта, та села Хвосня, Потаповичі, Бондари, Скорodne, Сельце, Жеревне, Раковщизне, Ласки, Сарнінки, В'язівка і Народичі, котрі перебували у приватній власності. Центром першого копного округу було с. Липляни, а другого – с. Гошів³. У них проводили свої засідання копні суди, склад яких визначали жителі названих сіл.

Як було зазначено, копні суди утворились на основі вервних судів, а тому є підстави припустити, що межі копних округів відповідали межам колишніх вервей, тобто були стабільними і не залежали від місця вчинення злочину. Однак у XVII–XVIII ст. копні округи зазнали деяких змін, що було зумовлено впливом законодавства Речі Посполитої. Потрібно відзначити новели, що

¹ Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника. Відділ рукописів, ф. 5 (Оссолінські колекції), спр. 4105/III (Archiwum lipowieckie. Wypisy z ksiąg grodzkich winnickich 1578–1644), арк. 12.

² Gawroński F. Sądy kupne vel kopne na Polesiu / Franciszek Gawronski. – [Б. м., 1899?]. – S. 185–86.

³ Ibid. – S. 183.

були впроваджені у практику українських копних судів Статутами ВКЛ:

1. У випадках виявлення трупа невідомої людини «присяжна копа» повинна була збиратись із містечок і сіл околичних в радіусі двох миль;

2. При розслідуванні та вирішенні справи про крадіжку склад копного суду формувався з осіб, які проживали в радіусі однієї милі від місця злочину¹.

Тож у цих двох категоріях справ копні округи не завжди відповідали межам колишніх вервей, що було результатом впливу офіційного законодавства Речі Посполитої на українське звичаєве право.

Найістотніша особливість копного судочинства на українських землях у складі Речі Посполитої XVII–XVIII ст. полягала в тому, що воно перебувало в значній залежності від підтримки з боку місцевої шляхти. Так, 1624 р. шляхтич Ярош Белський скликав копний суд у с. Щитин Володимирського повіту із жителів навколишніх сіл у справі про викрадення його селян. Відповідно до копного декрету, винним у цьому злочині було визнано Пилипа Слюсара. Однак його феодал Адам Гдешинський відмовився видати копному суду свого підданого². Цей факт та інші подібні випадки спонукають до висновку, що навіть після виконання всіх необхідних процесуальних дій копне судочинство не завжди було дієвим, оскільки впливові феодала інколи перешкоджали виконанню рішень копного суду.

Сфера діяльності копних судів на українських землях під владою Речі Посполитої поступово звужувалась. Коли в XVI – у першій половині XVII ст. усі визнавали вироки копних судів, а громада навіть зверталась до державних органів по допомогу у виконанні «копних декретів» (рішень копного суду), то в другій половині XVII – у XVIII ст. шляхта, яка раніше була активним

¹ Яковлів А. Околиці (округи) копних судів XVI–XVIII в.в. на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1929. – Ч. 1. – С. 18.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 28 (Володимирський гродський суд), оп. 1, спр. 59 (Актова книга 2 січня 1625 р. – 4 січня 1626 р.), арк. 16.

учасником копного суду, стала безкомпромісно боротися з ним, вважаючи копу нелегальною¹. Посадові особи державної влади, зокрема старости, перестали визнавати копний суд громадським правовим інститутом, який базувався на українських правових звичаях, а ставилися до нього як до свавілля та привласнення державних повноважень. Це можна пояснити тим, що особи, яких центральна влада Речі Посполитої призначала на посади старост на українських землях в XVII–XVIII ст., зазвичай, були поляками. Вони зовсім не знали і тим паче не розуміли українських правових звичаїв, тому вороже ставилися до копних судів і копного судочинства. До прикладу, 1714 р. житомирський скарбник, намісник староства Василь Виговський звинуватив Олександра Ходаковського у «збиранні суду копного, правом забороненого»².

Водночас доментальні джерела XVIII ст. доводять, що копний суд для українського народу був правовим інститутом актуальним, необхідним і загальновизнаним. У 1717 р. потерпілий від злочину в Житомирському повіті скликав засідання копного суду «do gromady zwolawszu»³ («до громади звернувшись». – М. Б.).

Веледницький староста Ф. Потоцький проводив жорстку, тривалу й абсолютно необґрунтовану, з юридичного погляду, боротьбу з копними судами. У 1699 р. він позивався в королівський асесорський суд на українські шляхетські роди Мошковських, Болсуновських, Пашинських, Васьковських та Ушаповських, які, на його думку, вважали себе «вільними боярами», були бунтівниками проти влади старости, ухилялись від проходження військової служби, а також організовували копні суди. Ф. Потоцький пред'явив їм ще багато звинувачень, серед яких і те, що вони свавільно людей смертю карають. Як доказ цього звинувачення

¹ Тищик Б. Організація та діяльність копних судів на українських землях у складі Речі Посполитої (XVII–XVIII ст.) / Б. Тищик, М. Бедрій // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – Вип. 50. – Львів, 2010. – С. 109.

² Gawroński F. Sądy kupne vel kopne na Polesiu / Franciszek Gawronski. – [Б. м., 1899?]. – S. 185–188.

³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 11 (Житомирський гродський суд), оп. 1, спр. 21 (Актова книга 14 січня 1717 р. – 30 грудня 1719 р.), арк. 172.

він наводив той факт, що ці бояри повісили Матвія Кузьменка та Василя Артюховича. Насправді це були небезпечні та відомі на Поліссі злодії, яких справедливо засудив до страти копний суд¹. Цікаво, що про «боярські села» в Кам'янецькому повіті є також згадка, датована 1641 р.².

Граф Ф. Потоцький, будучи активним противником копних судів і української ходячкової шляхти, яка проживала на лісових островах Овруцького повіту, знехтував юридичною чинністю на той час Статутів ВКЛ (тоді на Київщині діяв Статут ВКЛ 1566 р.), який передбачав, що викрадач бджіл, котрого засудив копний суд, повинен заплатити три рублі грошей, окрім тих злодіїв, що «з лицем» спіймані, оскільки їх варто було повісити³.

У Галичині в складі Речі Посполитої посилювалась полонізація української шляхти й обмеження прав селянства. Проте державні й домініальні суди і надалі використовували позитивні результати громадського судочинства як елемент сприяння своїй діяльності. Державні й домініальні суди наглядали за копним судочинством, санкціонували рішення копного суду, а також сприяли їх виконанню⁴. Тому копні суди функціонували в Галичині навіть у XVII–XVIII ст.

Копні суди, не будучи легалізованими державою в Галичині, не мали права самостійно виконувати свої рішення. Для цього копні судді офіційно засвідчували своє рішення у гродському суді. У статусі співприсяжників вони присягали від імені громади про прийняте ними рішення, внаслідок чого гродський суд невідкладно

¹ Gawroński F. Sądy kupne vel kopne na Polesiu / Franciszek Gawronski. – [Б. м., 1899?]. – S. 188.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 38 (Кам'янецький гродський суд), оп. 1, спр. 17 (Актова книга 1641 р.), арк. 64 зв.

³ Gawroński F. Sądy kupne vel kopne na Polesiu / Franciszek Gawronski. – [Б. м., 1899?]. – S. 189.

⁴ Інкін В. Інститут співприсяжництва та громадські сільські суди в галицькій звичаєвій практиці XVI–XVIII ст. порівняно з Руською Правдою [Електронний ресурс] / В. Інкін. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um1/Statti/1-inkin%20vasyl.htm>.

ухвалював своє рішення, яке, зазвичай, відповідало копному декрету. Отож формальний порядок судочинства, передбачений польським законодавством, був дотриманий, але водночас зберігалось право територіальної громади на здійснення копного судочинства¹.

Це також пояснює те, що розгляд судових справ у гродських судах на українських землях у складі Речі Посполитої неодноразово здійснювався за участі громадськості. Наприклад, у середині XVII ст. А. Менжинська прибула в Галицький гродський суд «et publica» («з публікою». – М. Б.) із с. Ляховці².

«Співприсяжництво» було інститутом процесуального права більшості держав середньовічної Європи. Співприсяга була доказом слів сторони справи з боку інших осіб, тобто співприсяжників, і це надавало більшого значення присязі самої сторони³. У Галичині XVII–XVIII ст. співприсяжників у судових актах часто фіксовано було під назвами «околиця», «тутошні люди», «старожили», «старці» тощо⁴. Ці ж терміни застосовували і для визначення копних суддів.

Щодо затвердження рішень копних судів у гродських судах за допомогою співприсяги український історик В. Інкін зазначав: «Важко назвати цих мужів співприсяжниками, бо вони становлять частину цілого (громади) й уособлюють його»⁵. Інколи рішення копного суду підтверджували в гродському суді не тільки копні судді, а й інші особи чи навіть уся громада. До прикладу, у

¹Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 pp.) / І. Й. Бойко. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – С. 280–281.

²Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 5 (Галицький гродський суд), оп. 1, спр. 108 (Донесення 1598–1600 pp.), арк. 59.

³Prochazka V. Prisyęga w postępowaniu dowodowym narodów slowianskich / Vladimir Prochazka // Czasopismo Prawno-historyczne. – Warszawa, 1960. – Т. XII, зт. 1. – С. 37.

⁴Ibid. – С. 41.

⁵Інкін В. Інститут співприсяжництва та громадські сільські суди в галицькій звичаєвій практиці XVI–XVIII ст. порівняно з Руською Правдою [Електронний ресурс] / В. Інкін. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um1/Statti/1-inkin%20vasyl.htm>.

першій половині XVII ст. у Галицькому гродському суді під час розгляду справи про заподіяння майнової шкоди присутніми були «wielie ludzi»¹ («багато людей». – М. Б.), тобто учасники копи, яка цю справу попередньо вирішила.

Функціонування копних судів у Галичині не припинилося навіть після Люблінської унії, проте влада Речі Посполитої не створила сприятливих умов для їхньої діяльності, що спричинило занепад цих органів у XVIII ст.

Отже, діяльність копних судів на українських землях під владою Речі Посполитої у XVII–XVIII ст. була активною, ефективною і забезпечувала правопорядок у тогочасному суспільстві. Велику роль у цьому процесі відігравало ставлення шляхти до копних судів, оскільки вона визначала тенденції розвитку держави і права Речі Посполитої. Незважаючи на повне закріпачення українського селянства в XVII ст., його судові органи, а саме копні суди, і надалі захищали права та інтереси селян і навіть наділяти їх судовою владою щодо своїх феодалів. Це було унікальним явищем, яке поступово занепадало, що засвідчують документальні джерела XVIII ст.

3.2.4 Копні суди в судовій системі Української козацької держави.

Під впливом загострення соціальних і національних суперечностей наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. на українських землях у складі Речі Посполитої розпочинались народні повстання². Народно-визвольна війна українського народу завершилась звільненням з-під влади Речі Посполитої та створенням Української козацької держави, офіційною назвою якої була «Військо Запорозьке», а тогочасний український народ називав козацьку державу «Гетьманщина»³.

¹Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 5 (Галицький гродський суд), оп. 1, спр. 107 (Донесення 1598–1600 pp.), арк. 12 зв.

²Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тишик. – К.: Ін Юре, 2008. – С. 126–127.

³Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини / І. Й. Бойко. – Львів : Світ, 2000. – С. 7.

Унаслідок народно-визвольної війни на українських землях, які увійшли до складу «Війська Запорізького», було ліквідовано земські, городські і підкоморські суди. В Українській державі сформувалася самобутня судова система, незалежність якої було підтверджено в Березневих статтях 1654 р.¹ Ця система була досить різноманітною. Сучасний дослідник О. Биркович запропонував таку класифікацію судів Гетьманщини: вищі органи судової влади (суд Гетьмана, суд Ради генеральної старшини, Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія); судові органи середньої ланки (полкові суди); судові органи нижчої ланки (сотенні, магістратські, ратушні, сільські суди, а також копні і доменіальні суди); спеціалізовані суди (духовні, цехові, ярмаркові, митні, третейські суди, а також суд грецького Ніжинського братства)². Таку класифікацію вважаємо доречною, однак, видається, копні і доменіальні суди були особливими формами сільських судів, як, скажімо, й отаманські суди.

У судовій системі Української козацької держави велику роль відіграв громадський фактор, що виявлявся не лише у функціонуванні копних судів, але й в участі представників громадськості в засіданнях інших судів держави. Протоколи судових засідань XVII–XVIII ст. підтверджують цей висновок.

В. Модзалевський вважав, що копні суди були поширені на території Гетьманщини в XVII ст.³ Інший дореволюційний дослідник М. Бакай зауважив, що громада в Українській козацькій державі мала право розшукувати злочинця та допитувати його⁴. Натомість А. Пашук був переконаним, що сільські суди перешкождали діяль-

¹ Там само. – С. 109.

² Биркович О. І. Судова система Української держави (Гетьманщини) 1648–1657 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. І. Биркович. – К., 2004. – С. 4.

³ Актовья книги полтавского городского уряда XVII-го вѣка. Вып. 1-й : Справы поточныя 1664–1671 годовъ / ред. и прим. В. Л. Модзалевского. – Черниговъ, 1912. – С. 3.

⁴ Бакай Н. Значеніє сельской громады въ судебномъ процессѣ конца XVII в. / Н. Бакай // Киевская старина. – Киевъ, 1886. – Т. XVI. – С. 569.

ності копних судів, до яких вороже ставилась козацька старшина, міщанська верхівка і духовенство¹. Цей дослідник також додав, що конкуренція між копними і козацькими сільськими судами завершилась перемогою останніх, про що свідчить факт фіксації норм про козацькі сільські суди в українському кодексі 1743 р. «Права, за якими судиться малоросійський народ» та відсутності в ньому відповідних норм про копні суди². Варто визнати, що копні суди функціонували в Українській козацькій державі, але не так активно, як це було за часів Великого князівства Литовського. Спостерігався деякий спад у їхній діяльності.

Над причинами цієї ситуації розмірковував відомий український історик права І. Черкаський, але з об'єктивних причин не дав однозначної відповіді на це складне питання³. Щодо причини меншої активності та поширеності копних судів в Українській козацькій державі порівняно з попередньою епохою історії держави і права України цікаво висловила професор О. Єфименко. На її переконання, внаслідок подій народно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького зникла колишня сусідська толерантність між шляхтою й селянами, яка свого часу дозволяла функціонувати копному суду навіть в умовах повного закріпачення українського селянства. Після жорсткої і безкомпромісної боротьби цих суспільних станів у відносинах між ними залишилась тільки взаємна ненависть, яка спричинила те, що копний суд почали називати «холопським»⁴. Цей висновок можна вважати вдалим, однак лише щодо Правобережної України, де й розгортались у XVII ст. найзапекліші битви українського народу за незалежність.

¹ Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) / А. Й. Пашук. – Львів, 1967. – С. 46.

² Там само. – С. 44.

³ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вып. 4/5. – С. 69.

⁴ Єфименко А. Я. Южная Русь / А. Я. Єфименко. – СПб., 1905. – Т. 1. – С. 332.

Натомість Лівобережна частина Української козацької держави, яка становила більшість її території, перебувала в дещо інших соціальних і політичних умовах. Шляхта тут була не польською, а українською (козацька старшина). Найвпливовішим суспільним станом було козацтво, а державно-правовий розвиток ґрунтувався на демократичних традиціях, які визначала Запорізька Січ. Проте навіть за таких сприятливих умов копні суди були менш поширені на Лівобережжі, ніж на Правобережжі.

Причина такої ситуації полягала в тому, що за часів Київської Русі Лівобережна Україна була заселеною та родючою землею, проте в XIII ст. внаслідок татарських нападів вона стала майже цілком безлюдною¹. У зв'язку із занепадом Золотої Орди та відступом кочових племен на схід, Лівобережжя поступово знову почали заселяти українці².

Оскільки копні суди утворились у XIV ст., а в той час на більшості земель Лівобережної України проживало дуже мало українського населення, то ці органи сформувались у незначній кількості. Відомості про їхню діяльність збереглись здебільшого щодо північної частини Лівобережжя, тобто щодо Чернігівщини, а точніше Стародубського полку. Щоправда, існують дані про діяльність копних судів також і в інших полках Української козацької держави. Скажімо, у першій чверті XVIII ст. відбулось засідання копного суду в одному із сіл Ніжинського полку³.

У судових протоколах ратуші лівобережного міста Остер (зараз – Козелецький район Чернігівської області) міститься згадка про копний суд, датована 1627 р. У цьому документі записано доповіді учасників копного суду перед підстаростою про прийня-

¹ Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2 т. Т. 2 : від середини XVII століття до 1923 року / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – С. 106.

² Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2 т. Т. 1 : до середини XVII століття / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – С. 464.

³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51 (Генеральна військова канцелярія), оп. 3, спр. 774. (Справа про захоплення ґрунтів, лісів і угідь), арк. 24.

ті ними рішення. Як видно з цих матеріалів, провідна роль серед копних судів належала сотнику і війту¹. Очевидно, це були звіти копних судів навколишніх сіл про ухвалені ними рішення.

У 1662 р. пінський маршалок Роман Єльський Лукашевич був засуджений за державну зраду, оскільки під час польсько-української війни 1648–1654 рр. він перейшов разом із своїм військом на бік Б. Хмельницького². Ця підтримка «ворога Речі Посполитої і всієї шляхетської крові» (так Богдана Хмельницького названо в аналізованому судовому рішенні – *М.Б.*) мала важливе значення у завоюванні українським військом Мозирського повіту. Мозир (зараз – місто Гомельської області в Білорусі) розміщене на україно-білоруському етнічному пограниччі. Під час народно-визвольної війни це місто, як і Мозирський повіт, деякий час входили до складу Гетьманщини³.

Литовський трибунал, з'ясовуючи мотиви цього злочину, встановив, що за кілька років до початку війни Р. Єльський незаконно захопив острів Спасів, який вважався частиною с. Котчища Мозирського повіту, що було власністю шляхтича Лео Яна Погірського та його дружини. Тоді зібрались селяни та козаки, котрі проживали у цій місцевості, на копний суд і засудили дії Р. Єльського, підтвердивши своїм декретом (рішенням) право власності подружжя Погірських на цю землю. Відтак впливовий шляхтич і пінський маршалок був змушений змиритись із цим рішенням, що доводить тогочасний авторитет копних судів. Образа Р. Єльського на місцевих жителів спонукнула його перейти на сторону Б. Хмельницького та допомогти йому в завоюванні Мозирського повіту⁴.

¹ Пашук А. Й. Організація судів на Україні в другій половині XVII ст. / А. Й. Пашук. – Х., 1961. – С. 27.

² Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссією. Томъ XVIII : Акты о копныхъ судахъ / предсѣдатель Ю. О. Крачковскій. – Вильна, 1891. – С. 428.

³ Енциклопедія українознавства / голов. ред. В. Кубійович. – Львів: НТШ, 1996. – Т. 5. – С. 1636.

⁴ Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссією. Томъ XVIII: Акты о копныхъ судахъ / предсѣдатель Ю. О. Крачковскій. – Вильна, 1891. – С. 429–430.

Наведена вище судова справа становить особливий інтерес для дослідження організації й діяльності копних судів в Українській козацькій державі, оскільки демонструє унікальний приклад перехрещення і протистояння двох видів українського звичаєвого права: козацького та копного. Перший ґрунтувався на бунтівному й волелюбному характері українців, а другий – на їхній спокійності та виваженості, яка захищала правопорядок, незалежно від політичних умов.

У XVII ст. копні суди активно співпрацювали з органами державної влади «Війська Запорізького». Так, у кримінальній справі, порушеній проти Корнія Заїки та Якова Андрієвича за фактом викрадення двох пудів меду і п'яти вуликів, московський воєвода, що прибув до Стародуба 1667 р., наказав організувати засідання копного суду та вирішити цю справу¹.

Взаємодія копних судів з органами публічної влади Української козацької держави відображено і в такому факті. У 1686 р. в м. Бориспіль було затримано трьох злодіїв: Ониська Голинку, Михайла Збіглого й Івана Коротенка. Борипільський міський суд стикнувся з труднощами під час винесення вироку у цій справі, тому на центральній площі міста було скликано міщан і жителів навколишніх сіл, щоб порадитися з ними. Зібрана на площі копа самостійно прийняла рішення стосовно згаданих злодіїв: «увесь народ, так стани старіє і середні, яко ж і менші, на оних молодих злочинців стали говорити, аби пущені були на покаянє, мовлячи: «коли й послі цього не покаяться, на своїх головах однесуть ізгибель». Бориспільський міський суд санкціонував це рішення².

У 1690 р. Васцько Пиліон, розшукуючи свого зниклого безвісти сина, знайшов його труп між селами Кістром і Борщовим Стародубського полку. Після цього він скликав копний суд і «яко отець чась оть часу шлякуваль (розшукував. – М. Б.) убивцю». Коли підозра впала на «Васка Михайлова, человека московского,

¹Пашук А. Й. Організація судів на Україні в другій половині XVII ст. / А. Й. Пашук. – Х., 1961. – С. 28ю

²Левицький О. По судах Гетьманщини / О. Левицький. – Х. : Рух, [б. р.]. – С. 202–203.

зайшого з-за Дону», він не зміг відвести її від себе, тому попереднє розлідування («гаряча копа») завершилось. Розпочалась стадія судового розгляду («велика копа») кримінальної справи копним судом. Зібралась громада с. Азарівки з місцевих жителів і козаків на чолі з отаманом і вйтом. На засіданні копного суду Васцько Михайлов заявив, що він цього коня купив у м. Орел, знає вбивцю, і на підтвердження своїх слів ставив у заклад власне життя. У процесі судового розгляду копним судом В. Михайлов не міг довести своєї невинуватості. Крім того, під час обшуку його дому було виявлено казан, вкрадений у П. Устинова¹.

Копний суд не міг ухвалити остаточного рішення, оскільки було чимало труднощів із встановленням істини, тому справа була передана на розгляд Стародубського магістрату. Це відповідало правовим нормам українського звичаєвого права, оскільки копні суди в епоху Великого князівства Литовського деколи також передавали складні справи для вирішення в гродські суди².

Показання підсудного перед копою і магістратом істотно відрізнялись. Підозри щодо підсудного зростали, але він не зізнавався, тому до нього застосували тортури розпеченим залізом. Однак і це не дало результату. Усвідомлюючи, що магістрат схиляється до виправдання підсудного, азарівська громада заявила, що від Михайлова про «запалениях» виходили похвалки... и не певную его въ себе маючи особу шкодливую, просили прилѣжно, абы зъ ними въ одномъ селѣ не мѣшкаль»³. Наведений факт демонструє особливості копного судочинства в Українській козацькій державі та взаємодію копних судів з іншими ланками судової системи цієї держави.

Взаємодію копного й державного судочинства в Гетьманщині засвідчують й інші випадки. Наприклад, 18 грудня 1667 р. гро-

¹Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 208 (Стародубський міський магістрат), оп. 1, спр. 82 (Книга поточних справ 1690 р.), арк. 6.

²Падох Я. Суди й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк ; Париж ; Сидней ; Торонто ; Львів : НТШ, 1990. – С. 20.

³Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 208 (Стародубський міський магістрат), оп. 1, спр. 82 (Книга поточних справ 1690 р.), арк. 7.

мада с. Тахтавул Полтавського полку подала в Полтавський міський суд скаргу на Наума Гусарева та Микиту Порубана за те, що вони обкрадали її комори. Полтавський міський суд, враховуючи кількаразове звинувачення їх шляхом поволаання, а також те, що вони «не займались жодним корисним ділом, але людям шкоди чинили», прислухався до товариської ради та виніс обвинувальний вирок¹.

Аналізуючи відомості про факти копного судочинства в Гетьманщині, неможливо оминати увагою те, що на засіданнях копних судів козацької доби не були присутні возні, які часто брали участь у копних зібраннях в умовах Польського королівства, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Попри це спостереження треба зауважити, що діяльність возних простежується упродовж усього періоду існування Гетьманщини. Так, зберігаються відомості за 1779 р. про двох возних Ніжинського полку – Леонтія Шпаковського й Андрія Годилу².

У XVIII ст. правове становище копних судів Української козацької держави зазнало істотних обмежень, про що свідчать такі факти.

У 1722 р. в с. Хильчичі Очкинської волості Стародубського полку (зараз – Середино-Будський район Сумської області) відбувся судовий процес у копному суді. Це була кримінальна справа про численні розкрадання, вчинені Савкою Розгоненком. Інколи він мав співучасника – Якіма Подоляку. У процесі слідства копному суду були представлені докази вини цих осіб. Копний суд засудив С. Розгоненка до смертної кари (повішання на сосні), а його співучасника Я. Подоляку – до побиття батогами³.

¹Актовые книги полтавского городского уряда XVII-го вѣка. Вип. 1-й: Справы поточныя 1664–1671 годовъ / ред. и прим. В. Л. Модзалевского. – Черниговъ, 1912. – С. 123–124.

²Державний архів Чернігівської області. Відділ забезпечення збереженості документів у м. Ніжин, ф. 343 (Ніжинський повітовий предводитель дворянства), оп. 1, спр. 10. (Відомості про возних Ніжинського повіту), арк. 2-3.

³Ефименко А. Я. Южная Русь / А. Я. Ефименко. – СПб., 1905. – Т. 1. – С. 310-311.

Склад цього копного суду становили 39 сільських жителів – селяни, отамани, війти, панські старости та поміщики сіл Хильчич, Очкина, Кренидівки, Мефедівки, Олтаря, Зноби, Кривоносівки та Глазова¹. Копний округ, на який поширював свою юрисдикцію цей копний суд, охоплював не тільки всі села Очкинської волості, але й частину Прототоповської і Жиховської волостей². Отже, навіть у XVIII ст. до складу деяких копних округів входила велика кількість сіл.

Копне судочинство у цій справі відбувалось згідно з українськими правовими звичаями. Попереднє розслідування, тобто «гаряча копа», здійснювалось шляхом огляду обкрадених пасік, слідів від копит конів втікачів, допитів підозрюваних (Я. Подоляки, С. Розгоненка та І. Малиненка) тощо³. Судовий розгляд, тобто «велика копа», відбувся неподалік від дому отамана с. Хильчичі. Після довгих судових дебатів копний суд вирішив повісити Савку Розгоненка. Під час дебатів учасники судового засідання наводили аргументи, у яких яскраво видно фрагменти українських правових звичаїв. До прикладу, звучали такі висловлювання: «коли злодія відпустите, платіть нам усім селом шкоди...», «коли за злодієм тягнеш, то ти й сам злодій...», «не будем відрікатись, воля Божа»⁴. Вирішальною у цій дискусії стала пропозиція найавторитетнішого знавця українського звичаєвого права серед учасників цього копного суду – поміщика Михея Антиоха. Громада запитала його: «що з цим злодієм будем чинити?», на що той відповів: «як збереться копа, повісити обох без суду, без права; я колись уже такого судив на Івоті Ганжуля та казав повісити, та й пропав як собака, бо бортницького злодія не ведуть на право міське, а самі

¹Ефименко А. Копные суды въ Лѣвобережной Украинѣ / А. Ефименко // Киевская старина. – Киевъ, 1885. – Т. XIII. – С. 194.

²Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51 (Генеральна військова канцелярія), оп. 3, спр. 952 (Справа про покарання членів копного суду села Хильчич), арк. 5.

³Ефименко А. Я. Южная Русь / А. Я. Ефименко. – СПб., 1905. – Т. 1. – С. 313.

⁴Ефименко А. Копные суды въ Лѣвобережной Украинѣ / А. Ефименко // Киевская старина. – Киевъ, 1885. – Т. XIII. – С. 193.

вотчичі судять»¹. Із цих слів можна зробити висновок, що кримінальні справи про розкрадання пасік в Українській козацькій державі розглядали копні суди, і ця практика була досить поширеною. Так, у 1725 р. жителі с. Подолок Гадяцького полку здійснили копне судочинство над Уласом Квашею також за крадіжку бджіл у Якова Васильченка².

Державна влада не схвалила акту копного судочинства щодо Савки Розгоненка, тому було порушено кримінальну справу за фактом вбивства. Розглянувши цю справу, Стародубський полковий суд прийняв вирок, за яким було визнано винними у вбивстві всіх учасників копного суду³. Отже, держава протидіяла копним судам і категорично заперечувала їхнє право на застосування смертної кари.

У 1745 р. на території с. Обухівка Стародубського полку Гетьманщини місцеві жителі виявили завої і заломі, тобто відьомські знаряддя завдання шкоди. Тому війт цього села наказав: «созвать на купу всех той деревне жителей мужыков и женок старых и малых». Під час судового розгляду («великої копи») знахар Іван Мирошник запитав громаду, чи показати їм відьму. Учасники копного суду відповіли йому так, як того вимали українські правові звичаї, тобто своєрідною формулою: «видай винного, хоч би й батько був чи матір». Знахар заявив, що відьмою є присутня на засіданні Вівдя Москаленко, після чого копний суд почав допит підозрюваної. Проте вона не визнавала своєї провини. Тому один за одним різні жителі Обухівки почали давати свідчення, що неодноразово після сварок із цією жінкою на їхніх полях появлялись завої і заломі. На підставі цих свідчень копний суд визнав Вівдю Москаленко винною у провадженні відьомської діяльності⁴.

¹Ефименко А. Я. Южная Русь / А. Я. Ефименко. – СПб., 1905. – Т. 1. – С. 313.

²Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51 (Генеральна військова канцелярія), оп. 3, спр. 598 (Справа про майнові спори Федора Потребича-Гречаного), арк. 25–28.

³Ефименко А. Копные суды в Лѣвобережной Украинѣ / А. Ефименко // Киевская старина. – Київ, 1885. – Т. XIII. – С. 194.

⁴Горбань М. Копний суд над відьмою / М. Горбань // Червоний

21 вересня 1745 р. в с. Обухівка відбулася завершальна стадія копного судочинства («завита копа»), на якій копний суд, побоюючись, що Вівдя Москаленко, як уже виявлена відьма, «и самих их не почарувала и на имуществу до крайняго убожества не привела», засудив її до спалення в бочці. Як тільки було ухвалено остаточний вирок, відразу відбулось його виконання. На місці, де була спалена відьма, вбили осиковий кіл. Невдовзі війт, кілька козаків і селян Обухівки відправили лист до сотника, у якому звітували про копний суд і виконання смертної кари щодо відьми. Очевидно, причиною написання цього листа послужило те, що рішення копних судів могли бути оскаржені в сотенних судах. Як і попередній акт копного судочинства, копний суд в Обухівці державна влада також не схвалила, тому 1754 р. Стародубський полковий суд виніс обвинувальний вирок стосовно його учасників¹.

Із двох останніх наведених справ, що їх розглядали копні суди Української козацької держави, можна зробити висновок, що з XVIII ст. у ній вони перестали бути легальним правовим інститутом. Однак цей висновок передчасний. По-перше, в обох згаданих випадках копні суди засуджували винних до смертної кари. Цілком можливо, що в Українській козацькій державі заборонялось копним судам застосовувати це покарання, а в усіх інших ситуаціях ці органи вважались, як і в XVII ст., елементом державно-правової системи. Так, 29 січня 1723 р. отаман слободи Петрівка Іван Романович розповідав у листі до Якіма Яковлевича (старости с. Кочурівка) про те, як він разом із громадою розслідував справу про крадіжку ткачем Гнатом Герасимовим каптана з поясом у вдови Васильківської². По-друге, в Українській козацькій державі діяли Статути ВКЛ (Статут 1566 р. на Правобережжі, а Статут 1588 р. на Лівобережжі) з усіма їхніми статтями про копні суди, а 1751 р. гетьман К. Розумовський навіть прийняв указ, у шлях. – Х., 1925 – № 8. – С. 146–148.

¹Там само. – С. 148–150.

²Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51 (Генеральна військова канцелярія), оп. 3, спр. 2752 (Лист отамана слободи Петрівка), арк. 2-4.

якому наказав продовжувати здійснювати судочинство за Литовським статутом на території Лівобережної України¹.

Отже, нормативно-правові акти, які визнавали копні суди легальними органами, діяли упродовж усього періоду існування Гетьманщини. Тому виникала деяка колізія між чинними правовими нормами і судовою й адміністративною практикою. Статуту ВКЛ дозволяли організовувати копні суди, вони продовжували свою діяльність в Українській козацькій державі, а державна влада карала їхніх учасників. Цей парадокс намагався роз'яснити Я. Падох, припускаючи, що окремі гетьмани своїми універсалами забороняли діяльність копних судів². Однак він не надав документального підтвердження цього припущення, тому є підстави вважати сумнівними такі твердження.

Відомо, що в часи Української козацької держави її адміністративно-правова система поступово поглиналась Російською імперією, завершився цей процес 1783 р. повною втратою української автономії³. Наскільки втрачала свою автономію Гетьманщина, настільки зменшувалась активність на її території копних судів. Копний суд був демократичним звичаєво-правовим інститутом українського народу, однак чужим для російського народу, а тим паче – російської влади. Тому залежна від неї козацька старшина почала витісняти цей інститут з державно-правової системи Гетьманщини. До того ж в Українській козацькій державі домінував інший тип українського звичаєвого права – козацьке право. Тому в козацькій державі XVII ст. його активність порівняно з попередньою історичною епохою знижувалась, а у XVIII ст. копні суди почали визнавати нелегальними і караними всупереч правовим приписам Статутів ВКЛ.

¹Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51 (Генеральна військова канцелярія), оп. 3, спр. 10687 (Справа про підтвердження чинності Литовського статуту), арк. 1–12.

²Падох Я. Суди й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто ; Львів : НТШ, 1990. – С. 33.

³Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини / І. Й. Бойко. – Львів: Світ, 2000. – С. 17.

Отже, потрібно визнати, що копні суди були елементом судової системи Української козацької держави. У XVII ст. легітимність та актуальність цього правового інституту були безсумнівними, проте у XVIII ст. діяльність копних судів витіснялась із суспільного життя під впливом адміністративного апарату Російської імперії, всупереч чинному на той час законодавству.

3.3 Занепад копних судів на українських землях у XVIII ст. та їхній вплив на розвиток сільського судочинства в XIX ст.

Питання припинення діяльності копних судів на українських землях є одним з найбільш дискусійних в історико-правовій науці. Це можна пояснити тим, що за всю історію не було прийнято жодного нормативно-правового акта, який би прямо ліквідував копні суди. Тому говорити про їх ліквідацію як миттєвий акт органу державної влади було б недоцільно. Процес, що призвів до припинення діяльності копних судів, був тривалим процесом занепаду, а не актом ліквідації. Переломним етапом стало XVIII ст., коли правовий звичай копного суду втратив суспільний авторитет і державне визнання на тлі політичних, соціальних і правових змін.

Оскільки інститут копного суду ґрунтувався, передусім, на правових звичаях, то припинення діяльності копних судів варто розглядати з урахуванням особливостей цього джерела права. Як стверджує О. Волощенко, звичаєво-правові норми зберігають юридичну чинність доти, доки вони виконуються. Їхня юридична обов'язковість залежить від частоти, періодичності і виконання у визначених умовах. Без постійного дотримання у визначених умовах правовий звичай занепадає. Одноманітність, визначеність у формі вияву правового звичаю також впливає на його юридичну силу. Зі зміною елементів звичаю йому загрожує втрата власної форми вияву, а отже, завмирання, забуття, оскільки існування неписаних правових звичаїв можна встановити лише за формою їх виявлення¹. Описаний процес втрати чинності правового зви-

¹Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за

чаю через його занепад відбувався із звичаєво-правовим інститутом копного суду у XVIII ст.

Упродовж XIV–XVIII ст. ні зубожіння селянства, ні його закріпачення, ні діяльність державних і вотчинних судів, ні інші вагомні чинники не були настільки впливовими, щоб припинити діяльність копних судів на українських землях. В архівному акті, що його опублікував польський науковець-археолог XIX ст. Є. Тишкевич, згадувалось про засідання копного суду 24 січня 1773 р. Зміст цього документа дає підстави стверджувати, що копні суди навіть наприкінці XVIII ст. були досить актуальні для українського сільського населення. На засідання цього копного суду прибули копники з 13 сіл, що становили копний округ. Розгляд справи відбувався на традиційному коповищі. Копний суд засудив злодія, якого було спіймано на гарячому вчинку, до смертної кари та визначив час і місце виконання свого вироку¹.

Проте згадані фактори негативно позначились на діяльності копних судів, обмеживши їхню компетенцію та викликавши спад активності цих органів. Занепад копних судів у XVIII ст. був характерним для всіх етнічних українських земель. Феодали перешкоджали своїм селянам проводити засідання копних судів, а державні органи та посадові особи карали їхніх учасників. Так, 1723 р. Стародубський полковий суд засудив 39 учасників копного суду до «гарматного ув'язнення»². Ці заходи суперечили чинним на той час нормам Статутів ВКЛ, які визнавали копні суди легальними органами. Найбільш дієвими у XVIII ст. копні суди були в Українському Поліссі, проте навіть у цьому регіоні вони поступово припиняли свою діяльність. Так, в одній із справ, яку розглядав Овруцький гродський суд, зазначалось: «Всупереч визнаному праву, конституціям і статутам коронним купу

ред. І. Б. Усенка. – К. : Наук. думка, 2006. – С. 55–56.

¹Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 68.

²Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51 (Генеральна військова канцелярія), оп. 3, спр. 952 (Справа про покарання членів копного суду села Хільчич), арк. 5–11.

не малу з людей різних станів зібрали, звідки бунти селянські починаються»¹. Отже, влада побоювалась, що копні суди можуть спричинити народні повстання. Проте чому в цьому документі вживається «всупереч визнаному праву», незрозуміло, оскільки невідомо, в якому акті копне судочинство заборонялось.

Оскільки в Галичині ніколи не діяли Статути ВКЛ, то в цьому регіоні органам державної влади було значно легше звинувачувати організаторів копних судів у неправомірності їхніх дій. Так, 1728 р. райця з м. Вишня Себастьян Мисягович і Дмитро Вай скаржилися в Перемишльському гродському суді на жителів навколишніх сіл, які організували суд над чотирма учасниками злочинної групи, котрі обкрадали їхні поля, викрадали коней, худобу та завдавали іншої шкоди². Позивачі також скаржилися на власників цих сіл – Мартина Францишківа, Александра Залеського та інших, які не лише не перешкодили своїм підданам, а й сприяли їм у цьому діянні³.

Отже, у XVIII ст. частими були випадки, коли копний суд вважали самосудом. Та чи насправді це так спробуємо з'ясувати, порівнявши ці суспільні явища. Отож обом їм властиві такі ознаки: участь значної кількості людей; непрофесійність суддів; засідання відбуваються проти неба; судочинство здійснюється динамічно.

Щодо відмінностей, які допоможуть відрізнити правове явище (копний суд) від неправового (самосуд), то найістотнішою є ставлення до них держави: правовий статус копного суду в різні епохи змінювався, а самосуд завжди (за певними винятками) визнавався злочином. Учасники копних судів і самосудів мали

¹Архів Юго-Западної Росії, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волыномъ генераль-губернаторѣ. Часть четвертая: Акты о происхожденіи шляхетскихъ родовъ въ Юго-Западной Росіи. – Киевъ, 1867. – Т. 1. – С. 233.

²Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 13 (Перемишльський гродський суд), оп. 1, спр. 531 (Чистова книга донесень 1728 р.), арк. 833 зв.

³Там само, арк. 835.

різну мету. Якщо в копному судочинстві підсудний міг бути оправданий, то в самосудах виправдання було майже неможливим, адже копний суд мав на меті пошук істини, а самосуд – кару. Відрізнялись також причини виникнення копних судів і самосудів. Самосуд був породжений непереборним бажанням помсти, а копний суд формувался на основі українського звичаєвого права.

Склад копних судів і самосудів відрізнявся структурою і принципами утворення. У самосуду, як правило, не було структури. Особи, які були його учасниками, вважали себе водночас потерпілими, обвинувачами, суддями, катами і свідками. Натомість склад копного суду був структурованим. Рішення у справі ухвалювала колегія копних суддів. Їхню діяльність контролювали «люди сторонні», які представляли сусідні копні округи, а також державні службовці¹. Решту копного зібрання становила численна публіка, кожен з якої мав право надавати суду докази і висловлювати свої міркування у справі. Склад самосуду формувался хаотично, тобто з усіх охочих. А щодо копних суддів існував спеціальний порядок обрання, адже кожна громада, що входила до копного округу, делегувала обраних місцевим населенням копних мужів, які повинні були постійно проживати в околиці.

Черговою відмінністю була територія, на якій діяли самосуди і копні суди. Останні функціонували на українських і білоруських землях у XIV–XVIII ст. Копні суди діяли також на етнічних литовських землях, де їх було сформовано на підставі Статуту Великого князівства Литовського 1588 р.² На відміну від копних судів самосуди не мають зв'язку з тим чи іншим народом або регіоном, а характерні для світового суспільства загалом.

Копні суди і самосуди вирішували різні категорії справ. Копні суди розглядали широке коло кримінальних і цивільних справ. Натомість люди вдавалися до самосуду, як правило, для вирішення кримінальних справ про тяжкі злочини. Крім того, підвідо-

¹Щербицькій О. В. Суды въ бывшемъ Великомъ княжестве Литовскомъ / О. В. Щербицькій. – Вильна, 1912. – С. 24.

²Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 3: Статут Великого князівства Литовського 1588 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юрид. л-ра, 2004. – Кн. 2. – 568 с.

мчість копних судів встановлювалась нормами законодавства й українського звичаєвого права, а учасники самосуду на власний розсуд визначали, у якій справі їм потрібно здійснити судочинство. Копне судочинство було врегульованим правом чітким процесом із стадіями, слідчими та процесуальними діями, іншими складовими елементами, а провадження в самосудах – стихійним процесом вираження сваволі його учасників.

Отож, копним судам і самосудам були властиві і спільні, і відмінні ознаки. Найвніть спільних рис була зумовлена тим, що обидва явища формувалися природним шляхом, а не за вказівкою держави. Виявлені відмінності дають змогу стверджувати, що копний суд був правовим інститутом, а не злочинним самосудом, тому згадане негативне ставлення до нього у XVIII ст. не було обґрунтовано чинним на той час правом.

Український історик права І. Черкаський вважав, що копні суди могли припинити свою діяльність тільки після того, як державна влада змінилась, тобто після розпаду Речі Посполитої, коли українські землі увійшли до складу Російської імперії. Ця держава вела відверту русифікаційну політику, що особливо виражалось під час правління цариці Катерини II¹. Копні суди не були характерні для російського народу, тому цей правовий звичай активно витіснявся зі суспільного життя українського селянства владою Російської імперії.

Наприкінці XVIII ст. український народ потрапив у складне політичне, культурне й економічне становище. Очевидно, у цей час більшість українських сіл припинила здійснювати копне судочинство, однак не всі. Незначна кількість інформації про діяльність копних судів міститься в документальних матеріалах XIX ст.² У поодиноких селах Волині й Поділля засідання коп-

¹Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 68.

²Костюченко О. Ю. Історія зародження та розвитку інституту апеляційного оскарження судових рішень на території України [Електронний ресурс] / О. Ю. Костюченко. – Режим доступу: <http://www.apcourt.kiev.gov.ua>.

них судів проводились навіть до початку ХХ ст.¹ Однак це були рідкісні випадки, тому з кінця ХVІІІ ст. копний суд як правовий інститут перестав існувати.

Після поділів Речі Посполитої наприкінці ХVІІІ ст. копні суди перестали вважатись легальними організаціями, хоча ще довго у правовій свідомості українського народу жила ідея копного суду і виражалась у формі народних самосудів над відьмами, злодіями, конокрадами тощо². «Селянський самосуд» – так копний суд почали називати з ХІХ ст. Цю назву український судовий орган одержав через його несприйняття російською владою та визнання злочинним. Однак таке ставлення до копного суду було необґрунтованим з позиції чинного до середини ХІХ ст. права. Йдеться, передусім, про Статути ВКЛ та закріплені в них правові норми про копні суди.

Юридична дія Статуту ВКЛ 1566 р. була скасована на Правобережній Україні указом Сенату Російської імперії 25 червня 1840 р., а Статут ВКЛ 1588 р. втратив чинність на Лівобережній Україні на підставі двох указів цього органу 4 березня 1843 р.³ Отже, до цього часу існували всі правові підстави для діяльності копних судів на українських землях, проте зі середини ХІХ ст. ці формальні підстави відійшли в минуле разом із Статутами ВКЛ, тому копний суд ставав цілком нелегальним органом і втрачав свою колишню правову форму.

Незважаючи на загрозу кримінальної відповідальності, українські селяни вдавались до колективного (копного) вирішення судових справ навіть після скасування чинності Статутів ВКЛ. Український історик права С. Борисенко зауважив, що в укра-

¹ Ілюстрована енциклопедія історії України (від найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.) / авт. тексту О. Кучерук. – К.: Спалах, 1998. – С. 106.

² Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1928. – Ч. 2. – С. 12.

³ Василенко М. П. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права) // Микола Василенко. Вибрані твори: у 3 т. Т. 2 : Юридичні праці / Микола Василенко; упоряд.: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський. – К.: Юрид. думка, 2006. – С. 286.

їнських селах конокрадів (викрадачів коней), зазвичай, судили самосуди, причому засуджували їх до смертної кари. Це відбувалось і в ХІХ ст., і навіть на початку ХХ ст. Органи державної влади Російської імперії вживали заходів для боротьби зі селянськими самосудами, однак найчастіше було неможливо виявити винних у вбивстві конокрадів¹. Натомість у містах вже у ХVІІІ ст. конокрадів піддавали державному судочинству. Приміром, 7 червня 1756 р. в м. Биків було затримано та передано органам державного судочинства конокрадів, які вкрали коня в Матвія Кардаша – сотенного хорунжого Воронківської сотні Переяславського полку². Отже, селянські самосуди ХІХ ст. були вираженням того, що сільські громади не могли призвичаїтись до втрати своїх колишніх судових функцій.

Вплив досвіду діяльності копних судів на суспільні відносини ХІХ ст. виражався і в тому, що в українського селянства тривалий час зберігалась прихильність до свободи та широких прав громади. У цьому контексті варто згадати, що 1802 р. громада одного із сіл Стародубського повіту після смерті попереднього власника – підпоручника Якова Гамалея, відмовилась визнати над собою владу комісара й опікуна маєтку³.

Судова система в українських селах під владою Російської імперії будувалася на імперативних законодавчих приписах цієї держави. 7 серпня 1797 р. російський цар Павло І видав наказ, згідно з яким розгляд малозначних кримінальних справ державних селян доручався волосним головам. В інструкції 1812 р. зазначалось, що ці справи розглядались на сільському сході. У 1817 р. Сенат встановив, що волосні голови повинні були роз-

¹ Борисенко С. Самосуди над карними злочинцями в 1917 році / С. Борисенко // Праці комісії для виучування звичаєвого права України. – К., 1928. – Вип. 3. – С. 232.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51 (Генеральна військова канцелярія), оп. 2, спр. 1572. (Справа про конокрадство 1756 р.), арк. 3–4.

³ Державний архів Чернігівської області, ф. 127 (Чернігівське губернське управління), оп. 13, спр. 13. (Протокол про непокору селян від 04.09.1802 р.), арк. 32зв.–34.

глядати справи, у яких потерпілий зазнав збитків не більш як на 5 карбованців. Покарання за ці правопорушення присуджувались «домашнім образом или въ виде легкаго полицейскаго исправления». Ці правові норми стосувалися лівобережних українських земель, а на правобережних (Киїщина, Волинь, Поділля) округи було безпосередньо поділено в адміністративному порядку на сільські громади. Тому волосних розправ там не було, а судочинство здійснювали сільські розправи¹. Попри відсутність копних судів у системі органів сільського судочинства XIX ст., існують поодинокі згадки про їхню діяльність, яка вважалася неправовою.

Один із таких фактів у першій половині XIX ст. зафіксував у своєму творі «Про злодія в селі Гаківниці» відомий український письменник і громадський діяч П. Куліш. Під час спроби окрадення церкви селянина Дмитра Гарбуза затримали сторожі і піддали суду громади. Спочатку парафіяльний священник с. Гаківниці віддав підсудного отаману, щоб той відвіз його в місто та передав державним органам. Проте авторитетні члени громади, порадившись між собою, заявили: «Що ж нам, панотче, за користь, як ми сього чоловіка запроторимо туди, де козам роги правлять? Хіба то нам слава?». Після цього громада самостійно вирішила цю справу². Українські селяни в XIX ст. не довіряли державним органам судової влади, тому траплялися поодинокі вияви громадського судочинства.

19 лютого 1861 р. було прийнято статут, який встановив над усіма селянами підсудність волосного суду³. На перший погляд, волосний суд був досить подібним до копного суду, адже суддів обох органів обирали селяни. Проте між ними була істотна відмінність – волосний суд, як правило, не використовував у своїй

¹ Назимов В. Риси українського кримінального права у вироків селянських судів / В. Назимов // Праці комісії для виучування звичаєвого права України. – К., 1925. – С. 77–78.

² Куліш П. Про злодія у селі Гаківниці // Пантелеймон Куліш. Твори : у 2 т. / Пантелеймон Куліш. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 2. – С. 273–274.

³ Назимов В. Риси українського кримінального права у вироків селянських судів / В. Назимов // Праці комісії для виучування звичаєвого права України. – К., 1925. – С. 77–78.

діяльності українського звичаєвого права. У журналі Головного комітету для влаштування селянського побуту від 17 липня 1861 р. містився запис про те, що в кримінальних справах волосні суди мали право керуватись місцевими звичаями. Але законодавство Російської імперії настільки докладно регламентувало діяльність волосних судів, що українському звичаєвому праву зовсім не залишалось простору для існування¹. Так, 1890 р. київський генерал-губернатор видав циркуляр про порядок судочинства у волосних судах².

У 1885 р. О. Єфименко зазначала: «Юридична археологія вказує на сліди копних судів у стані пережитків у житті народних мас і до сих пір. Зрозуміло, що вони не могли втриматись у початковому вигляді. Історичний процес розвитку державного життя знищив більшість їх функцій, перехопив одну яку-небудь із них і в кращому випадку залишив деякі сліди, за якими наукове дослідження може відтворити генезис форми»³. Ця думка чітко ілюструє стан копних судів після ліквідації правових основ їхньої діяльності.

Як бачимо, на українських землях під владою Російської імперії було встановлено чітку судову систему, у якій закон не допускав наявності копних судів. Подібною була ситуація і в Галичині в XIX ст., на території якої діяла австрійська судова система. Проте ці перешкоди не змогли абсолютно вилучити копні суди і їхні залишки з правової свідомості й суспільного життя українського селянства, тому в цей історичний період зафіксовано деякі відомості про їхню діяльність. Перебуваючи в нелегальному становищі, копні суди значно еволюціонували, втратили чимало своїх

¹ Назимов В. Риси українського кримінального права у вироків селянських судів / В. Назимов // Праці комісії для виучування звичаєвого права України. – К., 1925. – С. 92.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернаторства), оп. 618, спр. 78. (Циркуляр генерал-губернатора про порядок судочинства у волосних судах), арк. 21–24.

³ Єфименко А. Копные суды въ Лѣвобережной Украинѣ / А. Ефименко // Киевская старина. – Киевъ, 1885. – Т. XIII. – С. 201.

колишніх властивостей. Оскільки вони вважались злочинними, то їхні засідання проводили таємно за відсутності представників державної влади. Копні округи також відійшли в минуле разом із давньою правовою солідарністю сусідніх сіл. У копні почали брати участь жителі лише одного села. Багато правових звичаїв, на яких ґрунтувалось копне судочинство, були забуті назавжди українськими селянами, зокрема пам'ять про традиційні місця засідань копних судів (коповища). Зменшився рівень організованості копних судів. Вони стали поодинокими винятками, а не загально-визнаним правилом.

Внаслідок першого поділу Польщі (1772), Галичину інкорпорувала Австрія. Приєднавши Галичину до складу Австрії, імператор і його адміністративний апарат розпочали процес реформування судочинства та місцевого самоврядування. Судова система Речі Посполитої в Галичині була ліквідована в 1783 р.¹ У 1784 р. було встановлено, що кожне село повинно мати одного вейта і відповідну кількість присяжних – залежало від розмірів села – від 2 до 12. Вейта обирав поміщик серед кандидатів, представлених територіальною громадою. Громада обирала присяжних самостійно без участі поміщика. Ці посадові особи місцевого самоврядування обирались на 3 роки з можливістю бути обраними повторно. Вони одержували незначні пільги у феодальних повинностях². Щоправда, в окремих селах вплив кріпосного права був досить слабким, що дозволило цим територіальним громадам зберегти українські національні традиції судочинства, які підтверджуються окремими фактами діяльності копних судів у Галичині в першій половині XIX ст.

У 1831 р. в с. Нагуєвичі Дрогобицького повіту було спалено декілька осіб, запідозрених, засуджених і страчених громадою (копним судом) за те, що вони упири і поширювачі холери³. Поді-

¹ Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К.: Ін Юре, 2008. – С. 237.

² Grodziski S. Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji (1772–1848) / Stanisław Grodziski. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdansk, 1971. – S. 78–79.

³ Франко І. Я. Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831 г. /

бні судові процеси та спалення упирів відбулись також у Тустановичах, Ясениці Сольній та інших галицьких селах. Державна влада не визнавала такі дії селян правомірними, кваліфікувала їх як злочини¹. Такий підхід австрійської влади був логічним, оскільки навіть під час перебування Галичини у складі Речі Посполитої копні суди не були уповноважені виконувати свої смертні вироки.

У 1866 р. було прийнято положення про громадське самоврядування в Галичині. Громадське самоврядування складалося з громадської (гмінної) ради – ухвалювального і наглядового органу, і громадської управи – виконавчого і керуючого органу². Відповідно до закону від 12 серпня 1866 р. територіальна громада була наділена деякими судовими функціями. Громадський суд формувала громадська рада, що обирала із членів громади трьох поважних і сумлінних людей, які були його суддями³.

Між громадськими судами, організованими в Галичині 1866 р., та копними судами були подібні риси (органічний зв'язок із територіальною громадою, вагомий вплив громадського чинника, сільська юрисдикція тощо). Однак це не були тотожні органи, оскільки основою здійснення судочинства в галицьких громадських судах XIX ст. не було українське звичаєве право, а австрійське законодавство. Утім, траплялись винятки, які можна інтерпретувати як окремі вияви копного судочинства. Один з таких випадків описав І. Франко.

У добровлянській карній книзі за період 1867–1873 рр. не було жодного посилання на законодавство. Добровлянський громадський суд не дотримувався меж, встановлених законом для його діяльності та юрисдикції, здійснюючи судочинство «по справедливості за Божими заповідями» (це типова ознака вироків, які

І. Я. Франко // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 512–513.

¹ Там само. – С. 516–518.

² Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Украинском Советском социалистическом государстве. – Львов, 1955. – С. 68.

³ Гураль П. Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П. Ф. Гураль. – Львів: Край, 2008. – С. 328–329.

приймали копні суди), тобто відповідно до одвічного українського звичаєвого права. Цей громадський суд розглядав справи, котрі за законом не підпадали під розгляд державними судами в межах цивільного чи кримінального судочинства або навіть зовсім не передбачали можливості їх судового розгляду (аморальність, чари тощо). У 1873 р. цю практику припинив дрогобицький староста¹.

У 1867 р. Австрія була трансформована в дуалістичну монархію Австро-Угорщину. Того ж року була прийнята конституція Австро-Угорщини, де в одному з конституційних законів (закон про судоустрій від 21 грудня 1867 р.) було встановлено систему судів, яка діяла до Першої світової війни. Система загальних судів складалася з повітових судів, окружних судів, апеляційних судів². Незважаючи на те, що в Галичині у другій половині XIX ст. діяла чітка система австрійських судів, окремі гірські села навіть у таких умовах зберігали пам'ять про українські правові звичаї, що їх застосовували копні суди. Відомий український дослідник В. Охримович виявив, що в селах Сенечів і Волосянка навіть у згаданий період існував правовий звичай «ходіння під дерном»³, який розвивався в копному судочинстві.

Отже, потрібно відзначити, що занепад копних судів на українських землях відбувся у XVIII ст., внаслідок чого вони набули статусу «самосудів». Цей процес був зумовлений, насамперед, соціальними і політичними факторами, а не правовими, оскільки не було прийнято жодного нормативно-правового акта, який би прямо ліквідував звичаєво-правовий інститут копного суду. Наслідком занепаду копних судів стало погіршення правового становища українського селянства, а також поодинокі випадки застосування окремих копних звичаїв і здійснення селянами самосудів у XIX ст.

¹ Франко І. Громада Добровляни (матеріали до монографії) // Іван Франко. Збір. тв. : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 44, кн. 1. – С. 498–499.

² Кульчицький В. С. Державний лад і право в Галичині (у другій половині XIX – на початку XX ст.) / В. С. Кульчицький. – Львів, 1965. – С. 45.

³ Охримович В. Знадоби до пізнання народніх звичаїв та поглядів правних / В. Охримович // Жите і слово. – Львів, 1895. – Т. 3. – С. 400.

РОЗДІЛ 4

КОПНЕ СУДОЧИНСТВО В УКРАЇНІ І ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ЗДІЙСНЕННЯ

Функціонування копних судів на українських землях у XIV–XVIII ст. виражалося у здійсненні цими органами судочинства. Під копним судочинством потрібно розуміти «судочинство» в його широкому значенні, оскільки копний суд не лише розглядав і вирішував справу, але й проводив попереднє (досудове) розслідування злочинів та виконував прийняті ним рішення. Водночас не можна стверджувати, що копний суд здійснював усе процесуальне провадження одноінстанційно і безапеляційно, адже в копному судочинстві значним обсягом прав був наділений позивач (потерпілий), а копні суди активно співпрацювали з органами державної влади.

Підвідомчість копного суду передбачала вирішення ним цивільних і кримінальних справ, проте в його практиці не відбулося чіткого розмежування судочинства на цивільне і кримінальне. Копному суду були підсудні всі суспільні групи, зокрема шляхта, яка проживала в селах. Як бачимо, це могло викликати взаємне дублювання громадськими (копними) і державними судами своїх функцій. Проте, як зазначав І. Черкаський, такого дублювання не було, оскільки право вирішального вибору суду, який розглядав справу, належало потерпілому (позивачеві)¹. Інколи підвідомчість копному суду тієї чи іншої справи визначалася попередньою домовленістю сторін. Так, 1618 р. пан Модзинський і пані Сененська, котрі мали спільні земельні володіння в Белзькому повіті, домовились про те, що в разі виникнення спору про

¹ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 85.

право власності на урожай «przez kope sie będą dzielic»¹ («через копу будуть ділитись» – М. Б.).

Кожна стадія копного судочинства називалася «копа». Залежно від справи, яку вирішував копний суд, їх кількість могла бути різною, проте загалом можна згрупувати і виділити три основні стадії копного судочинства: «гаряча копа» (розслідування злочинів), «велика копа» (судовий розгляд) та «завита копа» (виконання рішень)². Український правознавець Я. Падох виділив такі засади копного судочинства: усність; безпосередність, диспозитивність сторін процесу, єдність провадження в цивільних і кримінальних справах, поміркований формалізм³. Окрім названих засад, копному судочинству також були властиві відкритість, змагальність і рівноправність сторін процесу⁴.

У більшості випадків відкриття провадження у справі в копному судочинстві починалося з ініціативи потерпілого (позивача). Так, 1583 р. пан Ізидорій Підлецький, у якого було вкрадено коня та деякі інші речі, скликав у с. Сапів Тереховлянського повіту своїх підданих для розслідування цієї справи⁵. Скарга (позов) потерпілого в копному судочинстві, як правило, надавалася суду в усній формі. У цій скарзі можна умовно виділити три частини:

- 1) вступ (у ньому, зазвичай, позивач розповідав про передумови своєї проблеми);
- 2) суть позову (розповідь про заподіяну шкоду);

¹Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 1 (Бельський гродський суд), оп. 1, спр. 484 (Чистова книга декретів 1618 р.), арк. 183.

²Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К.: Ін Юре, 2008. – С. 119.

³Падох Я. Суди й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк ; Париж ; Сидней ; Торонто ; Львів : НТШ, 1990. – С. 86.

⁴Тищик Б. Копне судочинство в Україні та особливості його здійснення (XIV–XVIII ст.) / Б. Тищик, М. Бедрій // Право України. – 2010 – № 1. – С. 69.

⁵Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 17 (Тереховлянський гродський суд), оп. 1, спр. 96 (Чистова книга донесень 1585 р.), арк. 112зв.–113.

3) запевнення про те, що в нього (позивача) немає жодних сумнівів у тому, що лише копний суд може цю справу вирішити¹.

У 1629 р. в с. Липляни Овруцького повіту потерпілі Опанас Омелянович і Мишко Кононович подали позов такого змісту: «Хай знають, пани копники! Неодноразово від кількох років діються нам шкоди у викраденнях злодійським способом бджіл, на ґрунті пана нашого, що неодноразово копу збирали і о тих своїх шкодах дізнання чинили, але не змогли кривдника свого до цього часу знайти; однак кожної копи, за дозволенням копним, відложень на розгляд вживали ми; аж тепер знову, в року теперішньому восени перед Святою Покровою вкрадено в нас злодійським способом бджоли: у мене, Опанаса, шість роїв, а в мене Мишка, три рої бджіл, а про крадіжку цих бджіл іншим способом без копи та без слідства копного відомості взяти не можемо; яко ж і тепер про ті шкоди, про крадіжку бджіл своїх збрали Вашу милість, людей добрих на копу, бажаючи допит і розслідування деяке в тих шкодах учинити»². Як бачимо, позов у копному судочинстві був своєрідною розповіддю потерпілого про завдану йому шкоду та обставини, що її супроводжували.

Відкриття копним судом провадження у справі здійснювалося не лише на підставі скарги потерпілого чи його родичів. Копний суд, виражаючи інтереси територіальних громад, був уповноважений самостійно розпочати провадження у справі. Також інколи відкриття провадження в українському копному судочинстві ініціювала держава (ст. 31 розд. XI Статуту Великого князівства Литовського 1566 р.).

За наявності правових підстав копний суд відкривав провадження у справі. Відкриттю провадження передували деякі підго-

¹Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 267.

²Архів Юго-Западної Росії, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть четвертая: Акты о происхождении шляхетскихъ родовъ въ Юго-Западной Росіи.– Киевъ, 1867. – Т. 1. – С. 78.

товчі дії. Перед початком «гарячої копи» громада обирала копних суддів. Інколи їх обирали перед ухваленням рішення. Копні судді склали присягу, що винного не захищатимуть. Після присяги вони кидали шапки в коло, яке обступала громада. Це було так зване «копне коло», у центрі якого ставала особа, щоб надати показання на стадії судового розгляду копним судом. Коли завершувалися підготовчі дії, копні судді оголошували про початок судового процесу та зміст судової справи¹.

4.1 Порядок попереднього розслідування злочинів копними судами

Однією з ознак копного суду було те, що він був водночас слідчим, судовим і виконавчим органом. В епоху Середньовіччя на українських землях не було сформовано чіткої й ефективної системи державних правоохоронних органів, тому більшість злочинів розслідувались територіальними громадами в порядку копного судочинства.

Копне судочинство у кримінальних справах розпочиналося «гарячою копою». Ця стадія була попереднім розслідуванням злочину, що передбачала систему слідчих дій (у звичайному праві їх також називали обрядами), більшість яких мали давнє і навіть додержавне походження. «Гаряча копа» була однією з нечисленних відмінностей, що відрізняла провадження копного суду в цивільних і кримінальних справах.

Авторитетний дослідник історії права С. Ковальова вважає, що на стадії «гарячої копи» копний суд набував форми слідчої групи в кількості до 15 осіб. Ця група здійснювала відповідні слідчі та процесуальні дії². Проте невідомо, чи ці особи згодом

¹Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 261–265.

²Ковальова С. Г. Судустрій і судочинство на Українських землях Великого князівства Литовського / С. Г. Ковальова. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2008. – С. 101.

здійснювали також і судовий розгляд. Цілком можливо, що склад копних суддів змінювався на різних стадіях процесу.

Важливе значення в копному судочинстві мало «поволання» – оголошення про злочин. Шляхом поволання всі жителі копного округу закликалися до збирання доказів у справі. Як правило, ця процесуальна дія застосовувалась у справах про вбивство. Поволання чи обволання було особливим урочистим актом повідомлення громади про вбивство і вбивцю, який здійснювався над трупом убитого під час його похорону возним або близькими родичами жертви, мав на меті оприлюднення й фіксацію в пам'яті жителів околиці факт вбивства, сліди злочину, а також ім'я та прізвище вбивці¹. Проте поволання також застосовувалось в інших категоріях справ, які розслідували копні суди. Так, 1583 р. Лукаш Галарфуш поволав Олексу Бернавчика, який крав коней у Сяноцькій землі Речі Посполитої².

За відсутності поволання (повідомлення сусідів) факт реальності злочину міг бути підданий сумніву, що зазвичай мало наслідком оправдальний вирок копного суду. Так, 4 липня 1604 р. на засіданні копного суду, що відбулося на березі р. Грушвиці (Луцький повіт) у справі про викрадення коня Івана Крачковича, свідок Терешко дорікнув підсудному Маску: «коли б у тебе віз украли, то ти б відразу сповістив сусідів, але ні перед ким того не повідав, аж у той час, коли знайшли слід у коноплі возовий...»³.

Свідчення околичних сусідів, яких повідомлено через поволання про злочин, були беззаперечними доказами самого факту злочину, незважаючи на те, що ці люди навіть не були його очевидцями. Крім того, І. Черкаський зазначав, що поволання, за

¹Черкаський І. Поволання над трупом забитого / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права. – К., 1925 – Вип. 1. – С. 95.

²Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 15 (Сяноцький гродський суд), оп. 1, спр. 448 (Заповіти злодіїв 1563–1638 рр.), арк. 57.

³Черкаський І. Поволання над трупом забитого / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права. – К., 1925 – Вип. 1. – С. 105.

відсутності інших доказів було єдиним доказом під час розгляду справи копним судом і події злочину, і вини підсудного, якщо його було оголошено як злочинця під час поволення¹. Отже, поволення було важливим інститутом українського звичаєвого права та мало велике значення в копному судочинстві.

Після оголошення про злочин або одночасно із цим потерпілий або його родичі розпитували всіх, кому було відомо про злочин. Коли це опитування не давало бажаних результатів, тоді копний суд вдавався до «прослуху». За допомогою «прослуху» потерпілий сподівався одержати бодай якісь дані, які сприяли б знайти злочинця². Ці заходи були своєрідним збором первинної інформації, з якої розпочиналось формування припущень про невідомі обставини справи.

У копному судочинстві широко застосовувалось гоніння сліду. Процесуальна дія гоніння сліду зародилася ще в додержавному суспільстві в судовій практиці общинних судів. Після формування Давньоруської держави її застосовували і розвивали вервні суди Київської Русі та Галицько-Волинської держави, а згодом згадану процесуальну дію перейняли правонаступники цих органів – копні суди. У слідчій практиці копних судів Української козацької держави гоніння сліду одержало назву «шлякування»³. Гоніння сліду було нормативне закріплено на загальнодержавному рівні (у «Руській правді» та Статутах Великого князівства Литовського), а конкретизація особливостей його здійснення могла відбуватись на місцевому рівні (наприклад, Галицька грамота М. Боучацького 1435 р.).

Гоніння сліду в копному судочинстві мало свій процесуальний порядок. У випадках вбивства, крадіжки чи іншого злочину потерпілий розшукував сліди, що їх залишив злочинець. Потім він запрошував свідків, зазвичай близьких сусідів і сторонніх

¹ Там само. – С. 106–107.

² Мироненко О. Судовий процес і його форми на українських землях XIV–XVI ст. / О. Мироненко // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 111–112.

³ Падох Я. Суди й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто ; Львів : НТШ, 1990. – С. 87.

людей – «чужих добрих (віригідних) людей», і з цією, іноді численною, «гарячою копою» поспішав туди, куди вів «слід»¹. Так, 1567 р. слідчу групу («гарячу копу»), сформовану з жителів сіл Змуч, Бруховичі, Велицьк і Порськ Луцького повіту очолили сільський староста Марош Ігнатович і тивун Богдан Триликович². Як бачимо, розслідування злочинів копним судом було чітким і добре організованим процесом.

У гонінні сліду досить часто брав участь також возний, який потім звітував у гродському суді про результати проведення цієї слідчої дії копним судом. Так, 1612 р. возний Клим Коросовий звітував у Галицькому гродському суді про те, що громада с. Пегитів гнала слід Адама Бранського³.

Коли слід приводив до певної хати чи отари, тоді копний суд закликав власника дому «слід одвести» від себе, тобто спростувати підозри, вказавши винного або його «слід». Якщо підозрюваний відводив від себе слід, потерпілий разом з копою йшли далі слідом, аж доки не знаходили винного. Коли слід приводив до чужого села, тоді копа й потерпілий викликали представників села й вимагали видати винного або відвести слід. Якщо село відмовлялося, то мусило компенсувати шкоду потерпілому та заплатити штраф копному суду⁴. Це відповідало давнім традиціям українського звичаєвого права.

Копний суд гнав слід, тобто здійснював розшук, від села до села. Село, яке вивело слід за межі своєї території, вважалось «очищеним» від усяких підозр, зокрема в переховуванні злочинця, тому

¹ Яковлів А. Українське право / А. Яковлів // Українська культура : лекції / за ред. Д. Антоновича ; упоряд. С. В. Ульяновська. – К. : Либідь, 1993. – С. 232.

² Гураль П. Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П. Ф. Гураль. – Львів : Край, 2008. – С. 105.

³ Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 5 (Галицький гродський суд), оп. 1, спр. 115 (Чистова книга донесень 1612 р.), арк. 37 зв.

⁴ Яковлів А. Українське право / А. Яковлів // Українська культура : лекції / за ред. Д. Антоновича ; упоряд. С. В. Ульяновська. – К. : Либідь, 1993. – С. 232.

не несло юридичної відповідальності. Колективна відповідальність членів територіальної громади також не наставала у тих випадках, коли село, до якого привів слід, добровільно видавало злочинця чи вказувало на нього. Коли слід не вдавалося вивести за межі села, але громада не виступала на захист розшукуваного, слід гнався від «землі» до «землі» або від двору до двору. Селянин, який виводив слід за межі своєї нерухомої власності, також вважався «очищеним», тому й не притягувався до відповідальності. Якщо слід не хотіли чи не могли вивести, не хотіли знайти та видати злочинця, знищували сліди тощо, наставала відповідальність села або окремих осіб, які володіли нерухомим майном¹. Це сприяло динамічності розслідування злочину та якнайшвидшій компенсації шкоди потерпілому.

Частими були випадки, коли слід злочинця виходив за межі відповідного копного округу. У таких ситуаціях скликалася нарада представників сіл, що входили до складу копного округу, в який привели сліди. Оскільки копний суд міг проводити слідство тільки у своєму копному окрузі, тому на цій нараді сусідні села вирішували питання про вибір одного з двох шляхів: розшукати у своєму копному окрузі злочинця і видати його селянам сусіднього округу або ж відмовитися від видачі злочинця². Так, 1622 р. громада с. Низкеничі Володимирського повіту звернулася до с. Голуби Белзького повіту з вимогою про видачу Васька Черевки, якого підозрювали у крадіжці коня, хомута і воза в селянина М. Щербача. Ця вимога була виконана, тому підозрюваного було доставлено на засідання копного суду в Низкеничах³.

Якщо перший шлях є зрозумілим без додаткових пояснень, то другий вимагає докладнішого аналізу. Відмова об'єднання

¹ Ясинский М. «Село» и «верв» Русской Правды / М. Ясинский // Антологія української юридичної думки. Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Юрид. думка, 2002. – С. 272.

² Демченко Г. В. Наказаніє по Литовскому статуту въ его трех редакціяхъ (1529, 1566, 1588 г.) / Г. В. Демченко. – Київ, 1894. – Ч. 1. – С. 135.

³ Иванишев Н. О древнихъ сельскихъ общинахъ в Юго-Западной Россіи / Н. Иванишев. – Київ, 1863. – С. 56–58.

територіальних громад копного округу у видачі злочинця копному суду іншого округу допускалась у копному судочинстві та мала давнє походження. Ідеться про староукраїнський правовий інститут кругової поруки, що в епоху Київської Русі та Галицько-Волинської держави призводив до колективної відповідальності верви у формі «дикої віри». У практиці копних судів суть цього правового інституту збереглася, проте з деякими відмінностями. Замість вервей, яких уже не існувало, колективна юридична відповідальність покладалася на жителів копного округу чи конкретного села. Грошова компенсація, що сплачувалася потерпілому та копному суду сусіднього округу, не називалась у копному судочинстві «дикою вірою», як це було у вервному судочинстві. Після сплати копним округом відповідних коштів, його копний суд отримував право самостійно розшукати, судити та карати злочинця. Отже, можна говорити про існування в копному судочинстві можливості зміни підсудності тієї чи іншої справи у разі дотримання вищезгаданих умов і порядку.

Копний округ був союзом населення відповідної території, яка за своїми розмірами часто відповідала волості чи декільком волостям. Усі «мужі» копного округу, тобто голови сімейних асоціацій, були обов'язковими учасниками цього союзу. Кожен відповідав морально та юридично не тільки за свої дії чи бездіяльність, але й за мешканців свого дому, своїх гостей, а також усю територію свого дворища. Шматок вкраденої речі чи відбиток копит коня злочинця, зафіксовані на території дворища, ставали підставою для звинувачень селянина-господаря у скоєнні злочину. Ці підозри він повинен був від себе відвести¹. Тому господар присягав, що не скоював злочину і вказував на особу, яка залишила згадані сліди.

Гоніння сліду не давало наслідків тоді, коли сліду не було або коли він виводив на битий шлях (гостинець) і там втрачався. Наприклад, 1673 р. громада одного із сіл Самбірської економії Руського воеводства звітувала, що припинила гоніння сліду, адже

¹ Ефименко А. Я. История украинского народа / А. Я. Ефименко. – Киев : Лыбидь, 1990. – С. 130.

«сліду іншого не було»¹. У таких випадках потерпілий мусив вживати інших способів: закликав на торгу, тобто публічно розповідав про завдану йому шкоду, розпитував людей, наймав «сока» – особу, що могла подати корисні відомості й допомогти, збирав засідання копного суду та звертався до копи зі закликом². Отже, у копному судочинстві існував значний спектр юридичних засобів, за допомоги яких потерпілий намагався відновити свої права.

Польські науковці Я. Адамус і Ю. Бардах вважали, що «сочіння» полягало в тому, що потерпілий шукав людей, які володіли відомостями про злочин й особу злочинця. Таку особу в копному судочинстві називали «соком». Після завершення попереднього слідства «сок» мав право виступати свідком під час судового розгляду. Однак не кожен свідок під час розслідування злочину мав статус «сока» (подібний до статусу сучасного приватного детектива). «Сок» за заходи, які вживав, а також за надану інформацію отримував грошову нагороду – «просоку»³. Однак важко однозначно стверджувати, що «сок» здійснював свої функції на професійній основі.

Правозастосовна практика копних судів зумовила формування значного авторитету для процесуальної дії гоніння сліду. Цей інститут українського звичаєвого права 1566 р. було визнано на державному рівні у Великому князівстві Литовському, яке санкціонувало його у ст. 6 розд. XIV Другого Литовського статуту. Не варто стверджувати, що гоніння сліду було зафіксовано в його первинному вигляді. Держава внесла свої корективи щодо процесуального аспекту його здійснення. Згідно з нормами Ста-

¹ Відділ рукописних, стародрукованих і рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка, ф. (Ekonomia Samborska), Zbiór rękopisów № 536 III (Судові акти 1673–1679 pp.), арк. 29.

² Яковлів А. Українське право / А. Яковлів // Українська культура: лекції / за ред. Д. Антоновича ; упоряд. С. В. Ульяновська. – К. : Либідь, 1993. – С. 232.

³ Bardach J. Sok, soczenie, prosoka. Studium o postępowaniu dowodowym w Wielkim Księstwie Litewskim oraz w innych krajach Europy Środkowej i Wschodniej / Juliusz Bardach // Czasopismo Prawno-historyczne. Warszawa, 1973. – Т. XXV, зт. 1. – С. 64–65.

тутів ВКЛ 1566 р. і 1588 р. на етапі, коли стягувалась компенсація збитків із жителів копного округу, до обчислення копним судом суми цієї компенсації мав бути залучений возний. Він складав акт про шкоду та її компенсацію, заносив його до актових книг. Водночас возний передавав до гродського суду половину пересяду (судового збору), отриманого копним судом. Це було своєрідною гарантією виконання рішення копного суду, що впливає зі змісту самої ст. 6 розд. XIV Статуту ВКЛ 1566 р.: «... як термін вийде, тоді уряд тому пану листом своїм нагадати має, щоб згідно з правом того суду копного заплатив, а якщо не буде хотіти, тоді та шкода урядом присуджена має бути»¹. Отже, гоніння сліду було однією з найбільш складних і важливих процесуальних дій в українському копному судочинстві. За його допомогою розшукували особу, що скоїла злочин. Ефективність цього юридичного механізму підтверджується тим, що він був санкціонований у тогочасному законодавстві.

Норми звичаєвого права, зафіксовані в «Руській правді», забороняли самосуд, відбирання крадених речей силою і встановлювали для цього правовий порядок, що називався зводом. Звід застосовували, якщо втрачену річ знаходили до закличу чи в іншій місцевості, а особа, в якій побачили цю річ, заперечувала неправомірність її набуття².

Потерпілий при свідках звертався до володільця крадених речей і вимагав довести правомірність його володіння. Таким доказом вважалось визначення особи, від якої володільць отримав речі. Одержавши відомості про цю особу, «гаряча копа» прямувала до неї. Тоді потерпілий вимагав довести правомірність володіння і в цієї особи. Процесуальна дія зводу, як бачимо, подібна до гоніння сліду, з тією відмінністю, що при зводі йшли не по сліду, а за людьми, до яких перейшли крадені речі. Ведення зводу припинялося на третьому зводі: третій володільць мусив краде-

¹ Доўнар Т. І. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т. І. Доўнар, У. М. Сатолін, Я. А. Юхо. – Мінск: Тэсей, 2003. – С. 204–205.

² Кушинська Л. Елементи звичаєвого права в «Руській Правді» / Л. Кушинська // Історія України. – 1999. – № 38. – С. 6.

ну річ віддати потерпілому без заперечень і відшкодування, але цим актом набував право шукати справжнього злодія по наступних зводах¹. Унаслідок використання цього юридичного механізму потерпілий максимально швидко компенсував завдану йому шкоду. Це становить важливий досвід для сучасного законодавця, оскільки чинний КПК України передбачає значно менші гарантії майнових прав потерпілого.

Траплялися випадки, коли підозрюваний не міг вказати на особу, яка продала йому майно, оскільки він був його первинним власником. Таким майном могли бути вирощені підозрюваним коні, воли, інші тварини, рослини, а також виготовлені ним предмети, зокрема сукно. Тому підозрюваний повинен був про це заявити копному суду та представити свідків цього факту. Так, 1690 р. копний суд у с. Азарівка Стародубського полку проводив розслідування у справі про вбивство. У вбитого було вкрадено коня, якого згодом знайшли у В. Скакуна. Цей чоловік заявив, що купив його в селянина Яреми, котрий, своєю чергою, сказав, що купив його у В. Михайлова. Він не зміг відвести від себе підозру, тому його було притягнуто як обвинуваченого².

Практику копних судів у застосуванні слідчої дії зводу поступово перейняла вся судова система Великого князівства Литовського. Ст. 2 розд. XIV Статуту ВКЛ 1566 р. санкціонувала звичаєво-правову норму зводу у справах про розкрадання. Лише останнє речення цієї статті не відповідало звичаєвому варіанту зводу: «А простого стану людина, яка вперше або вдруге в таких справах буде звинувачена, до такого виправдовування не має бути допущена»³. Ця норма стосувалася згаданої вище процедури

¹ Яковлів А. Українське право / А. Яковлів // Українська культура: лекції / за ред. Д. Антоновича; упоряд. С. В. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – С. 232–233.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 208 (Стародубський міський магістрат), оп. 1, спр. 82 (Книга поточних справ 1690 р.), арк. 6.

³ Статуту Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2003. – С. 396–397.

виправдання первинного власника речі. Наведене формулювання ст. 2 розд. XIV Статуту ВКЛ 1566 р. підтверджує феодално-станову нерівноправність населення у Великому князівстві Литовському. Проте заборона допуску підозрюваної особи з непривілейованого суспільного стану до процедури виправдання у зводі належала до практики державних судів. Натомість копні суди продовжували допускати до цієї процедури людей усіх суспільних станів.

Під час розслідування злочину копні суди застосовували складну систему слідчих дій, що не втратили своєї актуальності в сьогоденні: обшук, огляд, допит тощо. Копний суд також застосовував ідентифікацію, у процесі якої тотожність встановлювалася шляхом візуального порівняння чи простого прикладання. Наприклад, зіставлення підшви взуття підозрюваного чи іншого предмета зі слідом, котрий було виявлено на місці злочину. Досить поширеною практикою була участь возного (державного судового чиновника) у здійсненні копними судами слідчих дій, який у своїх звітах фіксував їхні результати. У тогочасному законодавстві формуються також зародки інституту участі в слідчих діях фахівців – в огляді ран і побоїв інколи брав участь цирульник у статусі спеціаліста¹.

На осіб, які відмовлялись відвести слід, покладалася презумпція вини й потерпілий мав право підозрюваного «потрусити», тобто провести обшук, а коли знаходив «лице» – викрадені речі чи інші матеріальні докази вини, – тоді копа брала «лице» й винного і йшла до коповища (місця засідання копного суду)². Так, 1543 р. у Вінницькому повіті було обкрадено дім єврея Шмойла. Цю справу розслідував копний суд, який здійснював обшук домів сусідів потерпілого: Шеполевонського, Бельрениновського, Машитучина, Сихана та ін. В одного із сусідів копа знайшла

¹ Тертишник В. Кримінально-процесуальне право України / В. Тертишник. – К. : А.С.К., 2007. – С. 58–59.

² Яковлів А. Українське право / А. Яковлів // Українська культура: лекції / за ред. Д. Антоновича; упоряд. С. В. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – С. 232.

золоту миску, вкрадену у Шмойла¹. Ст. 5 розд. XIV Статуту ВКЛ 1566 р. вимагала, щоб возний і його сторона (2-3 шляхтичі) засвідчили результати обшуку². Ця норма була спрямована на фіксацію результатів обшуку заради їх подальшого використання під час судового розгляду.

Відомий український дослідник копного судочинства І. Черкаський виділив два види «трясіння» (обшуку): коли копний суд обшукував почергово кожен двір або дім; коли копний суд формував кілька слідчих комісій, які одночасно обшукували кілька домів або дворів³. Застосування того чи іншого виду обшуку залежало, насамперед, від обставин справи.

У копному судочинстві часто застосовувалась також слідча дія огляду. Огляд проводили за участю потерпілого, який акцентував увагу на тому, що необхідно оглянути. За потреби копний суд був уповноважений залучати до огляду осіб, які володіли спеціальними знаннями⁴. В оглядах також часто брали участь возні, адже огляд був їхньою посадовою функцією не лише у громадському, але й державному судочинстві. Як правило, результати огляду фіксувалися у гродських книгах. Так, 27 лютого 1719 р. результати огляду («visio») було внесено в Сяноцькі гродські книги⁵.

Слідча дія допиту в копному судочинстві мала свої особливості. Копний суд міг здійснювати допит однієї людини (індивідуальний допит) або відразу кількох (колективний допит). Зазвичай,

¹Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 44 (Вінницький гродський суд), оп. 1, спр. 1 (Актова книга 1543–1565 рр.), арк. 13-13 зв.

²Статуту Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2003. – С. 398.

³Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 323.

⁴Там само. – С. 394–396.

⁵Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 15 (Сяноцький гродський суд), оп. 1, спр. 382 (Чистова книга декретів 1702–1704 рр.), арк. 11 зв.

на «гарячій копі» одну людину допитували тоді, коли вона була підозрюваною. Так, 23 червня 1609 р. в с. Вереси Житомирського повіту відбувся допит копним судом селянина Грицька у кримінальній справі про крадіжку коня¹. Під час здійснення таких допитів учасники копного суду могли застосовувати тортури, зокрема биття батогами.

Колективний допит відбувався в копному судочинстві в ситуаціях, коли виникали труднощі в розслідуванні справи. Перед його здійсненням потерпілий, власник села, де було скоєно злочин, або предстаник органу державної влади скликав на копу жителів копного округу. Цю процедуру Я. Падох називав «слідчою копою», вважав її відхиленням від приватно-правової природи копного судочинства, а також свідченням появи публічно-правового інтересу². Наведений погляд авторитетного вченого має вагомий підґрунтя, оскільки ініціатором «слідчої копії» мав право бути не лише потерпілий, але й копний суд і держава.

Позивач був уповноважений тричі скликати копу, якщо цього вимагало встановлення істини. Між кожним засіданням встановлювалася перерва три дні. Власник села повинен був стежити, щоб його селяни не втекли за його межі. Упродовж цих трьох днів позивач шукав докази, а копні судді допитували селян. Якщо на цих трьох колективних допитах учасники копного зібрання заявляли, що нічого у цій справі не знають, а в позивача не було належних доказів, скликалася «присяжна копа». Позивач вибирав кілька осіб з кожного села та зобов'язував присягнути, що вони злочину не вчиняли і не знають злочинця. «Присяжна копа» відбувалася наступного дня після третього колективного допиту. Люди, які відмовлялися від присяги, визнавалися винними у зло-

¹Архів Юго-Западної Росії, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть шестая: Акты объ экономическихъ и юридическихъ отношеніяхъ крестьянъ въ XVI–XVIII вѣкѣ (1498–1795). – Киевъ, 1876. – Т. 1. – С. 360–361.

²Падох Я. Суды й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк ; Париж ; Сидней ; Торонто ; Львів : НТШ, 1990. – С. 88.

чині¹. Ця санкція була спрямована на неухильне дотримання процедури «присяжної копи».

Колективні допити місцевого населення в копному судочинстві були настільки ефективними, що згодом держава почала переймати цей позитивний досвід. Ст. 31 розд. XI Статуту ВКЛ 1566 р. встановила вимогу перед органами держаної влади збирати копу з місцевих жителів для проведення колективних допитів у тих випадках, коли було знайдено труп мандрівної чи безплемінної людини. Колективні допити держава проводила один-два рази, а якщо вони не давали очікуваних результатів, державні службовці скликали «присяжну копу». На ній місцеві жителі присягалися, що не є вбивцями тієї чи іншої людини і нічого не знають про вбивцю. Хто відмовлявся присягати чи ухилявся від прибуття на «присяжну копу», автоматично визнавався винним у вбивстві². Такі особи були зобов'язані сплатити головщину людям, які довели, що є найближчими родичами вбитого. Якщо родичів невідомого вбитого не було виявлено упродовж трьох років, тоді половину цих грошей отримувала місцева лікарня, а половина залишалася державі³. Приміром, 22 липня 1596 р. в м. Дубно (у сучасності – місто в Рівненській області) було знайдено труп невідомої людини. Для розслідування цієї справи було скликано копний суд, який складався з дубнівських міщан і селян навколишніх сіл. Розслідування не дало бажаних результатів, тому дубнівський урядник Петро Билчинський скликав «присяжну копу», на якій її учасники присягалися, що вбивства не чинили і винного не знають⁴.

¹ Іванишев Н. О древнихъ сельскихъ общинахъ в Юго-Западной Россіи / Н. Иванишев. – Київ, 1863. – С. 18–19.

² Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2003. – С. 383–384.

³ Czacki T. O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku, i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy, 1529 roku wydanym / Tadeusz Czacki. – Kraków, 1861. – Т. 1. – С. 147–149.

⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 25 (Луцький гродський суд), оп. 1, спр. 49 (Актова книга 3 січня – 31

«Гаряча копа» (попереднє розслідування) завершувалася «даванням вини». Копний суд або особисто потерпілий на підставі зібраних у процесі слідства доказів звинувачували ту чи іншу особу чи кількох осіб у скоєнні злочину¹. Після «давання вини» розпочинався судовий розгляд справи копним судом, тобто «велика копа».

Отже, процесуальний порядок здійснення копними судами попереднього розслідування у кримінальних справах потрібно визнати динамічним та ефективним. Щоправда, спочатку він був спрямований більшою мірою на компенсацію шкоди потерпілому, ніж на пошук об'єктивної істини. Однак внаслідок впливу держави та зміни суспільних умов ці завдання стали зрівноваженими. Про позитивні результати слідчої практики копних судів свідчить те, що держава (насамперед Велике князівство Литовське) часто намагалася переймати цей досвід й об'єктивувала відповідні звичаєво-правові норми у своїх нормативно-правових актах.

4.2 Судовий розгляд цивільних і кримінальних справ у копних судах

Після завершення попереднього слідства («гарячої копи») та «давання вини» в українському копному судочинстві наставала стадія судового розгляду – «велика копа». Інколи цю стадію також називали «вальною копою». Копні судді, державні службовці, потерпілий, його близькі родичі, обвинувачений або власник землі, де було вчинено протиправне діяння, скликали копу, повідомляючи жителів копного округу про час і місце зборів на людних місцях. Так, 29 травня 1569 р. возний Хацько Чуват Туличовський звітував Володимирському гродському суду про огляд Семена Рядського, пораненого Гришком Петро-

грудня 1596 р.), арк. 588.

¹ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 409.

вичем, в «тот час як... ездил звати на копу»¹. Скликання засідання копного суду возним, тобто посадовою особою державної влади, було свідченням співпраці державних органів із копними судами, які були недержавними органами територіальних громад.

У ст. 26 розд. XI Статуту ВКЛ 1588 р. було встановлено: «... копа має бути скликана з околиці у дві милі, скликанням на неї через возного на торгах, при костелах і всюди про те даючи знати, кому трапиться»². Закріплення в законодавстві цієї норми підтверджує позитивне ставлення та сприяння Великого князівства Литовського діяльності копних судів.

В особливих випадках, коли треба було вирішити судову справу надзвичайної важливості, повідомлення про засідання копного суду відбувалося за допомогою оповіщувальних листів, які розсилали возні³. На думку українського вченого Ф. Леонтовича, про зібрання копи у важливих земельних справах оповіщав своїми листами місцевий підкоморій⁴. Окрім усного та письмового повідомлення про засідання копного суду, використовували й інші способи, наприклад, удари в церковні дзвони. В окремих карпатських селах про засідання копного суду повідомляли шляхом передачі булави від одного господаря до іншого⁵. У XIV–XVIII ст. ці засоби були найбільш дієвими для повідомлення жителів копного округу про судові засідання.

У цивільних справах, в яких копний суд не проводив попереднього розслідування, «велика копа» була першою за поряд-

¹Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 28 (Володимирський гродський суд), оп. 1, спр. 4 (Актова книга 1 січня – 23 грудня 1569 р.), арк. 126.

²Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 3 : Статут Великого князівства Литовського 1588 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2004. – Кн. 2. – С. 282.

³Щербицькій О. В. Суды въ бывшемъ Великомъ княжестве Литовскомъ / О. В. Щербицькій. – Вильна, 1912. – С. 24.

⁴Леонтович Ф. И. Областные суды въ Великомъ княжествѣ Литовскомъ (окончаніе) / Ф. И. Леонтович // Журналъ министерства юстиціи. – СПб., 1910. – № 10. – С. 103.

⁵Гураль П. Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П. Ф. Гураль. – Львів: Край, 2008. – С. 105.

ком стадією, однак їй передували деякі підготовчі дії. У випадку неправомірного зайняття пасовища чи стада худоби, що на ньому випасалася, власник або володілець відповідної земельної ділянки повинен був довести цей факт до відома «добрих людей», тобто копних суддів. Зібравши на місці події копу, копні судді обчисляли розмір завданої шкоди та визначали суму грошової винагороди (пересуд), яку їм повинен був сплатити позивач. Якщо відповідач не появлявся на засіданні копного суду, то воно відбувалося без нього, але обов'язково у присутності возного. Відповідачеві надавався шанс мирно вирішити спір шляхом виплати позивачеві компенсації за завдану шкоду. Ці примирні процедури відбувалися ще до розгляду копним судом земельного спору по суті. Стадія судового розгляду не наставала, якщо відповідач добровільно компенсував завдані збитки¹. Коли позивач не отримував цієї компенсації, тоді починався судовий розгляд («велика копа»).

Склад «великої копи» був структурованим. Усіх учасників копного суду називали «копниками». Копні судді (кількість їх не була фіксованою та становила, залежно від справи, приблизно 10-20 осіб), що обиралися населенням копного округу, були господарями домів і мали постійну осілість в околиці. Тільки вони мали право прийняти рішення у справі². До особи, яка обиралася копним суддею, висувались такі вимоги: обізнаність у звичаєвому праві; наявність до неї поваги і довіри членів громади. Перед тим як посісти посаду копні судді складали присягу³. Так, 1672 р.

¹Леонтович Ф. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий / Ф. Леонтович. – Киев, 1863. – С. 49.

²Тищик Б. Копне судочинство в Україні та особливості його здійснення (XIV–XVIII ст.) / Б. Тищик, М. Бедрій // Право України. – 2010 – № 1. – С. 71.

³Костицький М. Відновне правосуддя в контексті правової політики в Україні [Електронний ресурс] / М. Костицький. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/F597C9FC08117043C3256FC50049FEF4?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=F597C9FC08117043C3256FC50049FEF4&Count=500&>.

в с. Росина Перемишльської землі вирішувався спір «przez ludzi wiary godnych»¹ («людьми гідними довіри» – М. Б.).

Окрім копних суддів, на «велику копу» запрошували по одному-двох чоловіків із трьох сіл сусіднього копного округу. Вони мали назву в копному судочинстві «люди сторонні». У них не було права голосу, проте ці суб'єкти процесу стежили за ходом судового розгляду, забезпечуючи його об'єктивність. На засіданні копного суду мали право бути присутніми власники сіл та державні чиновники, але також без права голосу. Решту копного зібрання становило селянство (громада)². Так, 1615 р. Павло Кодильський звітував у Тереховлянському городському суді, що по дорозі із Хмільника бачив «на добровільній дорозі людей розмаїтих... на купу зібраних»³.

Волосні і сільські старости контролювали прибуття жителів копного округу на засідання копного суду, а перед його початком звітували зібранню, хто прийшов та хто і з якої причини не з'явився⁴. Інколи присутніх на засіданні копного суду перевіряли за списками жителів сіл. Цього вимагав, до прикладу, Якуб Климашевський на засіданні копного суду, яке відбулося 1583 р. в с. Підгайці Луцького повіту⁵. Для значної частини копного зібрання їх участь у ньому була імперативною, а за відсутності цих осіб щодо них застосовувалися заходи юридичної відповідальності.

Серед державних чиновників найважливішим процесуальним статусом у копному судочинстві був наділений возний (до

¹Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 13 (Перемишльський городський суд), оп. 1, спр. 413 (Чистова книга донесень 1672 р.), арк. 20 зв.

²Щербицькій О. В. Суды въ бывшемъ Великомъ княжестве Литовскомъ / О. В. Щербицькій. – Вильна, 1912. – С. 24.

³Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 17 (Тереховлянський городський суд), оп. 1, спр. 112 (Чистова книга донесень 1615–1616 рр.), арк. 121 зв.

⁴Гураль П. Волосна громада в період входження українських земель до Великого князівства Литовського / П. Гураль // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – Львів, 2002. – Вип. 37. – С. 90.

⁵Гураль П. Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П. Ф. Гураль. – Львів : Край, 2008. – С. 105–106.

1566 р. – виж). Він здійснював державний нагляд за копним судочинством і складав реляцію (протокол) про хід судового розгляду та рішення копного суду. Згодом він заносив свою реляцію в актові книги городського суду. На нього покладалися також інші функції. У 1683 р., наприклад, копні судді просили Яна Кобилинського, трьох міщан і генерального возного Київського воеводства допомогти їм привести на засідання копного суду М. Мошковського як підозрюваного у справі про крадіжку¹. Цей факт цікавий тим, що генеральний возний був авторитетною і впливовою посадовою особою в державі, яку призначав сам король². Так, 1596 р. король Речі Посполитої Сигізмунд III Ваза призначив Я. Квятковського генеральним возним Київського, Волинського і Брацлавського воеводств³. Як правило, на засіданні копного суду був присутнім тільки один возний, хоча за деяких обставин їх могло бути кілька: двоє, троє чи навіть четверо⁴. Очевидно, кількість їх залежала від складності і суспільного резонансу судової справи.

Окрім возних, вижив, волосних і сільських старост, у засіданні копного суду брали також участь інші посадовці державної влади та місцевого самоврядування. Наприклад, у 1571 р. на «великій копі» в с. Релічич Луцького повіту були присутні два тивуни – Петрука Демидович і Максим Качанович⁵. Присутність на засіданнях копних судів посадових осіб місцевого самоврядування була цілком логічним явищем, оскільки сам копний суд був судовим органом територіальної громади, яка його формувала.

¹Gawroński F. Sądy kupne vel kopne na Polesiu / Franciszek Gawronski. – [Б. м., 1899?]. – S. 186.

²Rafacz J. Dawny proces Polski / Józef Rafacz. – Warszawa, 1925. – S. 80–81.

³Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 22 (Кременецький земський суд), оп. 1, спр. 3 (Актова книга 1594–1596 рр.), арк. 394–395.

⁴Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 154.

⁵Гураль П. Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П. Ф. Гураль. – Львів : Край, 2008. – С. 105.

Судовий розгляд («велика копа») починався з того, що потерпілий розповідав копному суду обставини справи разом з даними, зібраними під час «гарячої копи». Опісля копний суд викликав підсудного, щоб той навів докази своєї невинуватості¹. Копний суд, як правило, звертався до підсудного з пропозицією визнати свою вину. Якщо підсудний не вважав себе винним і був готовий це доводити, то здійснював відповідну заяву: «Ані я тобі перекосив, ані я тобі переорав». Дослівно це звичаєво-правове формулювання означало: «Я нічим перед тобою не винен». Наведений вислів утворився внаслідок практики копних судів у справах про завдання польової шкоди, а потім поширився на інші категорії справ, набувши універсальності. У Прикарпатті це звичаєво-правове формулювання використовували навіть у другій половині XIX ст.²

В українському копному судочинстві функціонував правовий звичай «видачки», тобто закладу, який затверджував договір про явку до суду. У зв'язку з «видачкою» сторони чітко визначали предмет спору і термін явки до суду. Вони також домовлялися про розмір грошової суми, що ставала закладом і передавалася сторонами копного процесу особам, які були присутніми під час укладення договору. Якщо сторона спору не з'являлася на засідання копного суду у визначений термін, згідно з «видачкою», вона втрачала суму закладу на користь іншої сторони процесу. Коли в засіданні копного суду брали участь обидві сторони, то суму закладу отримував той суб'єкт, на чию користь було прийнято судові рішення³. Якщо особа відмовлялася від закладу, вона автоматично програвала справу. Встановлення закладу відбувалося у вигляді «ставлення» (кидання, метання) шапки. Сторона, яка пропонувала заклад, «ставила шапку», а інша сторона, приймаючи

¹Лашенко Р. Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій / Р. Лашенко // Зб. Правничої комісії Н.Т.Ш. – Львів, 1927. – Ч. 2. – С. 11.

²Охримович В. Знадоби до пізнання народніх звичайів та поглядів правних / В. Охримович // Жите і слово. – Львів, 1895. – Т. 3. – С. 400.

³Мироненко О. Судовий процес і його форми на українських землях XIV–XVI ст. / О. Мироненко // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 112–113.

заклад, «приставляла шапку». Ці дві шапки передавалися копним суддям. Заклад також можна було укласти шляхом ставлення ноги до ноги. Предметом закладу були гроші або інші речі¹. Правовий інститут закладу в копному судочинстві був одним із тих елементів, які надавали копному судочинству яскравої обрядовості.

Засідання копного суду, на яких розглядалася справа, відбувалися на місцях, що називались «коповища». Коповище було традиційним місцем зібрань копних судів, визначеним звичаями громади. У кожного копного округу було своє постійне місце зборів (коповище). Такими коповищами були місця, визначені в народній пам'яті особливими прикметами: «під яблункою», «на селищі», «над річкою», «у могилок Артишових», «на урочищі Побий-Кінь», «у краку дубового», «на межі стоячою», «у Андрієвої гори», «у бору при гостинці» «перед церквою» тощо². Так, у 1572 р. в с. Бутечі Володимирського повіту копний суд зібрався на засідання в «общее место... у церкви святого Миколь»³. Цілком можливо, що на цих місцях до XIV ст. відбувалися засідання вервних судів Київської Русі та Галицько-Волинської держави.

Під час попереднього розслідування злочину засідання копного суду відбувалися також на місці злочину, оскільки це сприяло виявленню необхідних доказів. Коли копний суд розглядав земельний спір, його засідання інколи відбувалися на спірній землі чи межі. Приміром, 1719 р. шляхтич Федик звітував Самбірському замку, що в його селі судочинство щодо земельного спору «ludy jego czynili na tej granice»⁴ («люди його чинили на тій межі» – М. Б.).

¹Падох Я. Суди й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів: НТШ, 1990. – С. 89–90.

²Яковлів А. Околиці (округи) копних судів XVI–XVIII в.в. на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1929. – Ч. 1. – С. 15.

³Гурбик А. Устроєві засади громадського судочинства й народна правосвідомість на українських землях у складі Великого князівства Литовського / А. Гурбик // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2007. – С. 103.

⁴Відділ рукописних, стародрукованих і рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка Наукової бібліотеки Львівського національного уні-

Гурт учасників копного суду під час засідання набирив круглої форми з вільним місцем посередині. Це місце називалось «копне коло». У це коло ставали учасники судового процесу для заявлення своїх міркувань, вимог, свідчень і надання доказів. Так, 1683 р. на засіданні копного суду в с. В'язівка Овруцького повіту копні судді запросили до слова кожного, хто володів інформацією у справі. Усі охочі почергово ставали в «копне коло» для виголошення своїх підозр і зауважень¹. Форма кола надавала можливість особі, яка виступила, опинитися в центрі уваги копного зібрання, а також забезпечувала зручну організацію засідання копного суду.

Копне судочинство мало змагальний характер, тому сторони процесу доводили свою правоту у судових дебатах. Найважливішим моментом у копному судочинстві було не тільки наведення фактичних доказів, але й з'ясування й доведення перед копним судом юридичної дії самої звичаєво-правової норми, на підставі якої потрібно було вирішити справу. У таких випадках змагання сторін щодо фактичних обставин справи перетворювалося на спір про чинність юридичної норми². О. Єфименко зауважила, що копне судочинство було результатом багатовікового судового досвіду, здобутого українським народом, а кожен член територіальної громади володів значною сукупністю знань у сфері українського звичаєвого права³.

Відтак в українському копному судочинстві формувалася спеціальна юридична термінологія, а також розвивалася судова риторика. Словесні юридичні формулювання були своєрідними мовними засобами, за допомогою яких суб'єкти копного судочинства спілкувалися між собою на засіданні, проводили судові

верситету ім. Івана Франка, ф. (Ekonomia Samborska), Zbiór rękopisów №529 III (Судові акти 1715–1720 pp.), арк. 103 зв.

¹ Gawroński F. Sądy kupne vel kopne na Polesiu / Franciszek Gawronski. – [Б. м., 1899?]. – S. 184.

² Борисенко С. Звичаєве право Литовсько-руської держави на початку XVI ст. / С. Борисенко // Праці комісії для виучування звичаєвого права України. – К., 1928. – Вип. 3. – С. 89.

³ Єфименко А. Я. История украинского народа / А. Я. Ефименко. – Киев: Лыбидь, 1990. – С. 131.

дебати й доводили свою позицію у справі. Отже, можна умовно поділити ці формулювання на дві групи: репліки під час судових дебатів, звернень і промов (формулювання-репліки); норми українського звичаєвого права, що ними оперували на засіданні копного суду (формулювання-норми).

Формулювання-репліки мали, насамперед, процесуальне значення, оскільки за їх допомогою копне судочинство набувало особливої форми, яка відповідала звичаєво-правовим засадам усності, гласності й динамічності судового процесу. Внаслідок практики копних судів утворювались усталені формулювання-репліки, що було свідченням становлення і розвитку судової риторики в українському звичаєвому праві. Наприклад, до них належали: «хай знають пани копники!»¹ (ця репліка була типовим зверненням учасника судового засідання до складу копного суду); «копа переможе і попа»² (очевидно, відповідне юридичне формулювання використовували як відповідь на заяву відповідача (підсудного) про те, що він не підлягає юрисдикції копного суду у зв'язку з належністю до привілейованого суспільного стану (шляхти чи духовенства), оскільки копний суд не визнавав станового принципу судочинства); «видай винного, хоч би й батько був чи матір»³ (представлене юридичне формулювання в копному судочинстві було відповіддю учасників копного суду на питання свідка чи спеціаліста про те, чи хочуть вони, щоб він показав їм винного у вчиненні злочину) та ін.

Формулювання-норми мали і процесуальний, і матеріальний зміст. У цих висловах відображалися норми українського звичаєвого права, що їх цитували учасники копного судочинства,

¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть четвертая: Акты о происхождении шляхетскихъ родовъ въ Юго-Западной Россіи. – Киевъ, 1867. – Т. 1. – С. 78.

² Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період / упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – К., 1963. – С. 223.

³ Горбань М. Копний суд над відьмою / М. Горбань // Червоний шлях. – Х., 1925 – № 8. – С. 147.

аргументуючи свою позицію у справі. Ця група усталених юридичних формулювань не менш важлива, ніж попередня, оскільки за їх допомогою можна дослідити, яких форм і змісту набували правові звичаї на українських землях у XIV–XVIII ст. Отже, розглянемо декілька таких формулювань.

«Невихід завжди платить шкоду»¹ – цей вислів є своєрідним формулюванням української звичаєво-правової норми, згідно з якою відсутність на засіданні копного суду особи, котра повинна була брати участь у ньому, ставала підставою для визнання її винною у скоєнні злочину, справу про який розглядав у той час копний суд. Так, 20 квітня 1608 р. в Пузівському лісі Володимирського повіту відбулося засідання копного суду у справі про викрадення меду і спалення сосни. Підозра впала на шляхтичів Василю Вербську, Семена Русальського, Мартина Андрузького та Павла Дахновича, а також на жителів сіл Вербне та Вохновичі, оскільки вони не взяли участі в засіданні копного суду. Тому копний суд ухвалив рішення, яким визнав цих суб'єктів винними у вчиненні злочину, а також зобов'язав їх відшкодувати збитки потерпілій Аврамі Пузовській².

«Бортницького злодія не ведуть на право міське, але самі вотчичі судять» – за допомогою цього юридичного формулювання суб'єкт судового процесу аргументував підвідомчість справ про розкрадання пасік копним судам. Серед документів, що висвітлюють діяльність копних судів на українських землях, збереглося чимало таких, у яких йдеться про вирішення копними судами справ про знищення пасік, підпал бортної сосни, крадіжки вуликів, меду, бджіл тощо. Тому можна зробити висновок, що ці категорії справ належали до компетенції копних судів. Так наведене юридичне формулювання використав Михей Антіох 1722 р. на засіданні копного суду в с. Хильчичі Стародубського полку³.

¹ Яковлів А. Українське право / А. Яковлів // Українська культура: лекції / за ред. Д. Антоновича; упоряд. С. В. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – С. 235.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 28 (Володимирський гродський суд), оп. 1, спр. 40 (Актова книга 1 січня – 31 грудня 1608 р.), арк. 286.

³ Ефименко А. Я. Южная Русь / А. Я. Ефименко. – СПб., 1905. – Т. 1.

«Вижа ніхто пересвідчити не може»¹ – за допомогою наведеного юридичного формулювання сторона спору чи безпосередньо копний суд мотивували необхідність участі вижа в засіданні, адже цей посадовець звітував у державному суді про рішення копного суду, тому в разі потреби забезпечення його виконання здійснювала держава. Державна влада не лише здійснювала нагляд за тим, щоб копні суди розглядали справи, але й прагнула контролювати хід кожної копи, делегуючи на засідання копних судів своїх представників. До 1566 р. такими представниками були вижі, а після прийняття Другого Литовського статуту ними стали возні².

«Винного двома батогами не б'ють»³ – це формулювання відповідає давньоримському принципу «non bis in idem», що в перекладі з латинської мови означає «не двічі за одне», а також ч. 3 ст. 2 чинного Кримінального кодексу України, яка передбачає: «Ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за той самий злочин більше одного разу». Отже, українське звичаєве право забороняло двічі карати особу за один злочин, що відповідає сучасним уявленням про кримінально-правову відповідальність.

«Коли ти за злодієм тягнеш, то ти й сам злодій» – з наведеного формулювання випливає, що особи, які намагалися приховати злочин або захищати підсудних, завідомо винних, несли кримінальну відповідальність. Цей вислів використовував, як правило, потерпілий, щоб уникнути захисту підсудного іншими особами. Очевидно, така заява повинна була усунути бажання присутніх на засіданні копного суду осіб захищати винного, а також надавати неправдиві свідчення, щоб відвести від нього

– С. 313.

¹ Яковлів А. Українське право / А. Яковлів // Українська культура: лекції / за ред. Д. Антоновича; упоряд. С. В. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – С. 235.

² Гурбик А. Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. / А. Гурбик // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 114.

³ Яковлів А. Українське право / А. Яковлів // Українська культура: лекції / за ред. Д. Антоновича; упоряд. С. В. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – С. 236.

підозру. Так вона пролунала на засіданні копного суду в с. Хильчичі Стародубського полку в 1722 р.¹

«Хто без пригоди кого спалить, той сам вогню гідний»². Варто відзначити, що це юридичне формулювання було порівняно новим, оскільки в Київській Русі та Галицько-Волинській державі вервні суди до підпалювачів чужого майна не застосовували смертної кари. За цей злочин ст. 83 Розширеної редакції «Руської правди» передбачала покарання у формі потоку та пограбування³. Спалення на вогнищі як смертна кара в копному судочинстві застосовувалася, зазвичай, стосовно чарівників і відьом⁴. Згодом її почали застосовувати також і стосовно підпалювачів, що одержало вираження в наведеному юридичному формулюванні.

«За ґрунтом і право йде»⁵ – це юридичне формулювання було аргументом у цивільних спорах, коли встановлювалося право власності на урожай. Воно означало, що власник земельної ділянки був власником рослин, які на ній росли. Цікаво, що це положення відповідає чинному законодавству України, адже відповідно до ч. 2 ст. 189 Цивільного кодексу України продукція, плоди та доходи належать власникові речі, якщо інше не встановлено законом або договором.

Підсудний (відповідач) повинен був «вивід слухний із себе вчинити», тобто довести свою невинуватість у злочині. За заявами сторін копний суд прослуховував свідків, оглядав речові докази, місце події, проводив допити, зокрема із застосуванням

¹Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51 (Генеральна військова канцелярія), оп. 3, спр. 952 (Справа про покарання членів копного суду села Хильчич), арк. 4.

²Борисенок С. Самосуди над карними злочинцями в 1917 році / С. Борисенок // Праці комісії для виучування звичаєвого права України. – К., 1928. – Вип. 3. – С. 232.

³Хрестоматія з історії держави і права України / упоряд. А. С. Чайковський, О. Л. Копиленко та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 32.

⁴Щербицькій О. В. Суды въ бывшемъ Великомъ княжестве Литовскомъ / О. В. Щербицькій. – Вильна, 1912. – С. 27.

⁵Сироткін В. Звичаєве право [Електронний ресурс] / В. Сироткін. – Режим доступу : <http://etno.us.org.ua/mynuvshyna/r14.html>

тортур («муки»). Коли за результатами судового розгляду одна із сторін була більш близькою до істини, копний суд зобов'язував її присягнути¹. Ці процесуальні дії можна згрупувати в етап судового слідства на стадії «великої копи».

Варто зазначити, що в копному судочинстві формувався правовий інститут судового представництва. Так, 23 жовтня 1552 р. Микола Івашкевич доручив Миколі Нарушевичу представляти його інтереси на копі, у зв'язку з тим, що його стан здоров'я не дозволяв йому особисто взяти участь у засіданні копного суду².

Копні суди часто розглядали справи про необхідну оборону. У таких справах існувала спеціальна процедура. Особа, яка вбила злодія, що закрадався в її дім, наступного дня повинна була закликати на місце події копних суддів, котрі здійснювали огляд цього місця та надавали юридичну оцінку вчиненому діянню. Якщо вони встановлювали факт дотримання умов необхідної оборони, то господар, що вбив злодія, вважався невинуватим, а копні судді в усній чи письмовій формі повідомляли про це державному органу або феодалові, якому належав вбитий злодій³. Таке повідомлення унеможлиблювало кримінальну відповідальність особи, що вбила злодія, у державному чи вотчинному судочинстві.

Деякі особливості мало також провадження у справах про цивільні делікти. У ст. 2 розд. XIII Статуту ВКЛ 1566 р. встановлювалася юридична відповідальність за випас своєї худоби на чужій земельній ділянці, а також особливості провадження в таких справах. Відповідно до цієї статті справу про випас худоби на чужій земельній ділянці («іспаш», «потрава») повинен був роз-

¹Падох Я. Суды й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів: НТШ, 1990. – С. 89.

²Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссією. Томъ XVIII: Акты о копныхъ судахъ / председатель Ю. О. Крачковскій. – Вильна, 1891. – 577 с.

³Namyslowski W. Pozasądowe organy porządku prawnego w krajach południowo-słowiańskich i polsko-litewskich / Władysław Namyslowski // Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego statutu litewskiego. – Wilno, 1935. – S. 104.

глядати копний суд. Власник цієї землі зобов'язувався був скликати копний суд і разом з учасниками копи затримати тварин, що завдавали йому шкоду. Статут ВКЛ 1566 р. встановлював заборону тільки щодо затримання коней. Затримані тварини виступали своєрідною гарантією того, що відповідач виплатить штраф, присуджений копним судом. Після сплати відповідних коштів копний суд повертав йому це майно. Як зазначалось у ст. 2 розд. XIII Статуту ВКЛ 1566 р., «...яку копа про потраву шкоду присудить, той пан, чия худоба захоплена, має платити»¹. Так, у 1624 р. в одному із сіл Кременецького повіту справа про потраву пшениці вирішувалася через «люди копами»².

Коли власник затриманої худоби не брав участі в засіданні копного суду, хоча його про це повідомляли, або не сплачував штрафу, копний суд вираховував вартість завданої шкоди та покривав її позивачеві шляхом передання йому у власність відповідної кількості тварин, які були під арештом, а інших – повертав відповідачеві³. Отже, у копному судочинстві було сформовано логічний та ефективний механізм вирішення судових справ про випас худоби на чужій земельній ділянці.

Під час розгляду справи в копному суді поширеною практикою були примирні процедури між сторонами. Існували деякі вимоги до процедури примирення учасників копного процесу. Українське звичаєве право категорично забороняло потерпілому самому, без відома громади, миритися з тими людьми, які завдали йому збитків чи травмували. Заборонено було і самоуправство, помста, тобто самовільне, без громади і копного суду покарання винного. Потерпілий був уповноважений як ініціювати прова-

¹ Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юрид. л-ра, 2003. – С. 391.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 22 (Кременецький земський суд), оп. 1, спр. 34 (Актова книга 1624 р.), арк. 108-108 зв.

³ Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юрид. л-ра, 2003. – С. 391–391.

дження у кримінальній справі, так і помиритися з винним навіть тоді, коли його мали засудити до смертної кари¹.

Як було зазначено, примирення між винним і потерпілим відбувалося на засіданні копного суду. Так, у декреті (рішенні) копного суду, прийнятому в одному із сіл Овруцького повіту, було вказано: «...перед зібранням копи друга прислав Йосипа Барановського, швагра свого, єднаючи Богдана Барановського, давав взамін за вкрадені бджоли своїх бджіл... або грішми щоб узяв за шкоду свою; чого Богдан Барановський без відому нашого, купників, не хотів учинити і з ним за ту шкоду свою годитися, але щоб на купу Гнат Невмирецький став»². Тож у цьому випадку потерпілий не мав наміру миритися з винним без участі копного суду та вимагав провести примирення на засіданні копи, що відповідало українським правовим звичаям.

Професор М. Іванішев зазначав: «У юридичних звичаях Південно-Західної Росії (України – М. Б.), як і взагалі стародавніх слов'янських і германських законодавствах, принцип приватного права переважав не тільки в цивільних, а й у карних справах. Особа, що її право порушено злочином, могла видати винного під усю суворість законів або закінчити справу добровільною угодою...»³. Отже, доля засудженого злочинця в копному судочинстві залежала, зазвичай, від волі потерпілого.

Копне право допускало можливість укладення мирової угоди на будь-якій стадії копного процесу. Потерпілий мав право помиритися із засудженим навіть під час виконання копним

¹ Костицький М. Відновне правосуддя в контексті правової політики в Україні [Електронний ресурс] / М. Костицький. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/F597C9FC08117043C3256FC50049FEF4?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=F597C9FC08117043C3256FC50049FEF4&Count=500&>

² Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть четвертая: Акты о происхожденіи шляхетскихъ родовъ въ Юго-Западной Россіи. – Киевъ, 1867. – Т. 1. – С. 170–171.

³ Иванишев Н. О древнихъ сельскихъ общинахъ в Юго-Западной Россіи / Н. Иванишев. – Киевъ, 1863. – С. 22.

судом рішення про смертну кару. Як правило, взамін за прощення винний сплачував потерпілому деяку грошову суму.

Особи, яким загрожував вирок копного суду про смертну кару, зверталися із проханням про помилування не тільки до потерпілого, а й до копних суддів та інших присутніх на засіданні осіб. Якщо копні судді вважали це доцільним, вони зверталися до потерпілого з проханням пробачити винному. Ці примирні заходи одержали назву в копному судочинстві «вложення», а саме примирення – «єднання»¹. У процедурі примирення чітко втілювалася єдність приватно-правової та публічно-правової природи копного судочинства, оскільки потерпілий мав право в будь-який момент примиритися з підсудним, однак обов'язково на засіданні копного суду.

Якщо на стадії «великої копи» виникали труднощі в процесі встановлення істини, копний суд був уповноважений перенести розгляд справи на інший час. У такому разі підсудного поміщали у в'язницю чи віддавали на поруки. О. Єфименко вважала, що в деяких селах існувала навіть спеціально облаштована «копна в'язниця», хоча найчастіше її роль виконувала комора одного із сільських господарів². Так, 1728 р. в одному із сіл поблизу м. Вишня Руського воєводства Речі Посполитої селяни затримали злочинців, закували в кайдани та в льох темний помістили³.

Копний суд зрідка вдавався до арешту як до запобіжного заходу, а найчастіше передавав підсудного на поруки його феодалові чи сільській громаді, які повинні були внести велику суму застава: від 100 до 1000 кіп грошей. Поручителі також зобов'язувалися перед копним судом обвинуваченого «становить до права на завиту копу въ определеннй строк»⁴. В українському звичаєвому

¹Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 610.

²Єфименко А. Я. Южная Русь / А. Я. Ефименко. – СПб., 1905. – Т. 1. – С. 353.

³Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 13 (Перемишльський гродський суд), оп. 1, спр. 531 (Чистова книга донесень 1728 р.), арк. 835.

⁴Єфименко А. Я. Южная Русь / А. Я. Ефименко. – СПб., 1905. – Т. 1.

праві діяла юридична норма, що виражалася в приказці «добре слово варте завдатку»¹. Тому слова людини, яку поважала громада, було достатньо для встановлення поруки. За таких умов застава не сплачувалася. Так, 1629 р. на засіданні копного суду в с. Липляни Овруцького повіту Данило Пашинський поручився за Яцька Каленського, обіцяючи на третю копу його доставити².

Стадія судового розгляду завершувалася прийняттям рішення копного суду. Проте допускалося, що підсудний або потерпілий до прийняття копним судом рішення передавав справу на розгляд державного суду³. Так, у 1598 р. в с. Чернчиці Луцького повіту копний суд розглядав справу про викрадення коня в селянки Пелагеї Сачкової. Після розгляду судової справи («великої копи») через два тижні повинна була відбутися «завита копа», на якій копний суд планував винести остаточне рішення у справі. Однак «завита копа» не відбулася, оскільки потерпіла звернулася до Луцького гродського суду із заявою про перенесення розгляду справи до цієї інстанції. Тому далі цю справу вирішував Луцький гродський суд⁴. Можливість такого переведення справи підтверджує не лише широкий обсяг повноважень потерпілого (позивача), але й виражає один із напрямів співпраці копних судів з державними судами. Крім того, сам копний суд також мав право передати справу в державний суд.

Отже, можна зробити висновок про те, що розгляд судових справ в українських копних судах відбувався відкрито та прозо-

– С. 353.

¹Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період / упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – К., 1963. – С. 301.

²Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть четвертая : Акты о происхождении шляхетскихъ родовъ въ Юго-Западной России. – Киевъ, 1867. – Т. 1. – С. 86.

³Падох Я. Суды й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк ; Париж ; Сидней ; Торонто ; Львів : НТШ, 1990. – С. 20.

⁴Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 25 (Луцький гродський суд), оп. 1, спр. 51 (Актова книга 25 вересня – 29 грудня 1597 р.), арк. 216.

ро колегіальним складом суду. Присутність великої кількості осіб (публіки) на засіданнях копних судів забезпечувала публічність та об'єктивність судового процесу, а участь у них державних чиновників гарантувала взаємодію з органами державної влади. Тож копний суд був ефективним засобом захисту прав людини на українських землях у XIV–XVIII ст.

4.3 Докази та доказування в українському копному судочинстві

У копному судочинстві функціонувала визначена українським звичаєвим правом система доказів: особисте зізнання підсудного; речові докази; покази свідків; присяга сторін процесу та свідків; ордалії («муки») тощо.

Речові докази в копному судочинстві позначали терміном «знаки»¹. Нерухомі речові докази (наприклад, сліди на дорозі) оглядали копні судді, свідки та деколи возний. На стадії «великої копи» ці суб'єкти підтверджували відповідний факт під присягою. Рухомі речові докази мали загальну назву «лице» та повинні були доставлятися потерпілим безпосередньо на засідання копного суду. «Лице» (*corpus delicti*, предмет злочину) відіграло велику роль в українському звичаєвому праві². Звідси походить відоме формулювання – «що серце ховає, лице промовляє»³, яке виникло із судової практики та стало народною приказкою. Отже, «лице», вміщуючи деяку інформацію про злочин, в уяві українців, наче розповідало про обставини його вчинення, що їх намагався приховати винний.

¹ Іванишев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России / Н. Иванишев. – Киев, 1863. – С. 19.

² Яковлів А. Українське право / А. Яковлів // Українська культура : лекції / за ред. Д. Антоновича ; упоряд. С. В. Ульяновська. – К. : Либідь, 1993. – С. 233.

³ Молдован В. В. Риторика: загальна та судова / В. В. Молдован. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – С. 272.

Воно вважалося доказом-символом, і з ним були пов'язані деякі процесуальні дії. Наприклад, хто впізнав украдені в нього коні чи худобу, повинен був перед поданням «лиця» до суду позначити його якимись знаками (зазвичай у скотини, коней тощо урізували вухо, у птиці надрізували крила або лапки). Це був обряд «личкування», від чого іноді весь копний процес звався «поліччям», «обліком». Крадену бочку меду надписували. В особи, спійманої на гарячому вчинку, надрізували пороги в домі. Ворота особи аморальної поведінки вимазували дьогтем. «Лицем» також вважали рани на тілі, що свідчили про фізичне насильство¹. Так, 1559 р. Катерина Голдіра, позиваючись на свого брата Станіслава Пілка, який її побив, представила суду «*polyczek*» – рани та синці².

Звичаєве право вимагало, щоб ще до судового розгляду «лице» було показане децькому, вижу чи возному, а в день «великої копи» принесене чи привезене та показане копним суддям. Ця юридична процедура була настільки значущою, що, як видно зі судових актів XVI–XVII ст., позивач мусив по кілька разів показувати «лице» суддям³. Скажімо, 1659 р. в селищі Турійське Володимирського повіту на засіданні копного суду Маришка Макариха позивалась на Сушку Пічечку та її співучасників за те, що вони вкрали її вола. Потерпіла представила на засіданні копного суду речовий доказ («лице») – шкуру вбитого вола⁴.

«Лице» було не тільки важливим доказом, а й посилювало кримінальну відповідальність засудженого злочинця. Злодія, якого

¹ Яковлів А. Українське право / А. Яковлів // Українська культура : лекції / за ред. Д. Антоновича; упоряд. С. В. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – С. 233.

² Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 15 (Сяноцький градський суд), оп. 1, спр. 27 (Чистова книга донесень 1559 р.), арк. 74 зв.–75.

³ Яковлів А. Українське право / А. Яковлів // Українська культура : лекції / за ред. Д. Антоновича; упоряд. С. В. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – С. 233.

⁴ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 329.

ловили з «лицем», тобто з краденим майном, зазвичай копний суд засуджував до смертної кари¹. Очевидно, такий підхід практикувався лише у справах про тяжкі злочини і тільки тому, що за наявності речових доказів мінімізувалася можливість судової помилки.

Маючи перед собою «лице» (предмет злочину), копний суд запитував підсудного, чи він украв цю річ. Якщо підсудний не зізнавався, він був зобов'язаний пояснити, як ця річ у нього опинилася чи довести, що не крав її. Коли підсудний визнавав, що він «лице» украв або залишив його на місці злочину, це порівнювалося до спіймання на гарячому вчинку. Наявність речових доказів у справі надавала змогу копному суду застосовувати до підсудного арешт як запобіжний захід².

Покази свідків у копному судочинстві мали велике значення. Попри обмеження в «Руській правді» кола осіб, які мали право бути свідками, копні суди визнавали правомірними свідчення всіх людей, незалежно від їх суспільного стану і статі. До свідків було тільки дві вимоги: осілість і добра репутація³. Відсутність значних обмежень щодо свідків була значним позитивом копного судочинства та зумовлювала його більшу ефективність порівняно з державним судочинством.

Після прийняття Статуту ВКЛ 1529 р. набула юридичної чинності норма, що скорочувала це коло осіб. Ідеться про ст. 6 розд. VIII цього нормативно-правового акта. Тривалий час історико-правова наука, а особливо радянська, визнавала цю норму свідченням того факту, що в копному судочинстві була порушена рівність суб'єктів процесу, адже згідно з їх висновками, Статут Великого князівства Литовського 1529 р. заборонив усім простим людям свідчити проти шляхти, що було викликано боротьбою

¹ Падох Я. Суди й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк ; Париж ; Сидней ; Торонто ; Львів : НТШ, 1990. – С. 89.

² Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 332–332.

³ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 346–348.

класів, пригніченням трудящих, експлуатацією селян тощо. Такий погляд є дискусійним. У ст. 6 розд. VIII Статуту ВКЛ 1529 р. зазначалось: «Якщо яка-небудь людина мала судову справу з державним службовцем або феодалом, а той державний службовець або феодал мав би у своєму повіті межуючий з ним маєток, і вони повинні були зібрати копу, то тоді проста людина, яка проживала в держанні цього пана, не могла бути його свідком, а тільки шляхтичі або інші люди з інших повітів, які заслуговували на довіру, близькі сусіди»¹. Здійснивши герменевтико-правовий аналіз цитованої статті, можна сформулювати такі висновки.

По-перше, обмеження можливостей осіб непривілейованого суспільного стану бути свідками під час розгляду копним судом справ шляхти поширювалось тільки на тих, хто був адміністративно чи феодално підпорядкований відповідному державному службовцю чи феодалу. Тому інші прості люди (селяни, міщани) могли бути свідками у справах шляхтичів, від яких вони не були залежні. По-друге, як видається, це обмеження було досить логічним, адже залежна (феодално чи адміністративно) особа непривілейованого суспільного стану навряд чи могла б давати несприятливі щодо свого феодала показання. Вона була залежна від нього, боялася його, тому могла надати неправдиві дані копному суду. Отже, процес встановлення істини у справі міг опинитися під загрозою зриву. По-третє, фраза «не могла бути його свідком» зовсім не означає, що особа взагалі не могла свідчити проти свого феодала. Більш імовірно, що все було саме навпаки. Статут ВКЛ 1529 р. заборонив феодалам викликати у свідки належних їм селян, однак він не заборонив іншим суб'єктам копного процесу цих осіб викликати у свідки у цій же справі. Тож можна припустити, що феодално залежні люди мали право виступати свідками у справі своїх феодалів, проте за умови, що їх у свідки викликала протилежна сторона чи безпосередньо копний суд.

На підтвердження вищезазначених висновків варто згадати документ, опублікований українським істориком права М. Івані-

¹ Статут Великого князівства Литовського 1529 года / под ред. К. И. Яблонска. – Минск, 1960. – С. 269.

шевим. У цьому документі йшлося про вирішення копним судом в одному із сіл Луцького повіту земельного спору між шляхтичами Малинським і Вишинським, які сперечалися про право власності на землю. У 1591 р. копний суд на підставі свідчень місцевих селян вирішив цю справу на користь пана Малинського¹.

«Пам'ятковий прочухан» – звичай своєрідної підготовки майбутніх свідків у копному судочинстві під час розгляду земельних спорів. Щорічно оглядаючи межові знаки, посадові особи сільської громади брали зі собою кількох молодих хлопців (14-15 років). На межі земельної ділянки їх били різками, примовляючи: «Оце щоб ти пам'ятав, що тебе бито, щоб знав, де межу проведено!» Існування цього звичаю вчені пов'язують також з обрядом вікової соціалізації². Тому вирішення земельних спорів копними судами на підставі свідчень селян було не тільки можливо, але й доцільно, адже за відсутності інших ефективних правових засобів (наприклад, земельного кадастру) вони володіли найбільш точною інформацією про розмір і межі земельної ділянки.

У 1583 р. княгиня Іліна скликала засідання копного суду, щоб він своїм рішенням підтвердив кордони її маєтку Дрибова в Кременецькому повіті. Склад цього копного суду становили селяни, які були підданими панів Івашка Ходоровича, Андрія Куневського, Гриця Сенюти та інших шляхтичів. Копний суд своїм рішенням підтвердив, що територія маєтку Дрибова простягалась аж до річки Збруч³. Як бачимо, у цьому випадку селяни княгині Іліної (позивача) не брали участі в копі. Натомість склад копного суду становили селяни, які були підданими інших шляхтичів. Отже, особи з непривілейованих суспільних станів у XVI ст. не тільки

¹ Іванишев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России / Н. Иванишев. – Киев, 1863. – С. 11.

² Сироткін В. Звичаєве право [Електронний ресурс] / В. Сироткін. – Режим доступу : <http://etno.us.org.ua/mynuvshyna/r14.html>.

³ Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673 / упоряд. Геннадій Боряк, Губерт Вайс, Кирило Вислобоков та ін. – К., 2002. – С. 372–274.

могли бути свідками в земельних спорах феодалів, а й вирішувати їх, перебуваючи в складі копного суду.

Основну частину показів свідків копні суди отримували під час попереднього слідства, а решту – на «великій копі» (судовому розгляді). Після оголошення позивачем скарги на засіданні копного суду він звертався до всіх присутніх на копі із запитанням про те, чи комусь із них відомо щось у цій справі. Тоді кожен присутній звітував щодо поставленого питання. Свідків викликали потерпілий, підсудний і копний суд. Окрім того, вони самі могли зголоситися до цього та надати свідчення. Щоправда, у більшості випадків свідків викликали сторони справи. Так, у кримінальній справі про вбивство, яку розглядав копний суд у с. Підгайці, що на Волині, луцькі євреї, котрі перебували у процесуальному статусі позивачів, викликали у свідки місцевого жителя Тишка Гушича¹.

Цікаво, що у свідомості українського народу відобразився процесуальний порядок оцінки копними судами показань свідків. Це доводить одна з добре відомих українських народних приказок: «*краще один свідок, який бачив, ніж два, які чули*»². Поділ свідків на ці два види був відомий ще в Київській Русі, де їх називали відповідно «видоки» та «послухи».

Процесуальний порядок надання показань сторін копного процесу був подібний до показань свідків. Однак деколи показання підсудного могли отримуватись із застосуванням до нього тортур, що в копному судочинстві мало назву «муки». Ці процесуальні дії здебільшого були випробуваннями (ордалію) вогнем, залізом і водою, зафіксованими в «Руській правді». Крім того, досить поширеним було биття батогами підсудного під час допиту. Випробування залізом застосовувалось, як правило, у справах про вбивство, а в інших справах домінувало випробування водою³.

¹ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 341.

² Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми / упоряд. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 248.

³ Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг

До прикладу, 1615 р. в с. Магуни Брацлавського повіту копний суд під час розгляду кримінальної справи про чари здійснював щодо підсудних ордалію випробування водою. Трьох підсудних кидали зв'язаними в озеро, але вони не тонули. Присутня на засіданні копного суду громада (публіка) почала кричати, що вони чаклуни і їх треба спалити. Проте ордалія ще не була завершена, тому копний суд не приймав остаточного рішення. Серед присутніх на копі обрали найбільш добропорядного жителя села – Янута Пашкена. Тоді копні судді його зв'язали та кинули в озеро. Він пішов на дно. Це вважалося свідченням того, що Я. Пашкен не вчинив злочину чаклунства, тому його врятували від утоплення. За результатами випробування водою копний суд визнав винними в накладенні чарів трьох співучасників злочину, які не тонули у воді, та призначив їм покарання у вигляді спалення на вогнищі¹. Імовірно, що виклик на ордалію мав певну словесну форму, що згодом стала народною приказкою *«Правда не втоне в воді, не згорить в огні»*².

Якщо копний суд розглядав земельний спір і жодна сторона не могла довести свою правоту належною кількістю доказів, можна було вдатися до особливого виду ордалій – «ходіння під дерном»³. Виклик на неї відбувався в такій формі: *«коли ти кажеш, що межа іде туди, то відійди между під дерном»*. На краю спірної земельної ділянки збирались учасники копного суду. Той, хто зголосився провести цю процесуальну дію, викопував скибу землі («дерн») із межі ділянки. Він клав викопану скибу землі собі на

истории русскаго права / Ф. Леонтович // Антологія української юридичної думки. Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Юрид. кн., 2002. – С. 204.

¹Спрогись И. Я. Народный судъ литвиновъ надъ колдунами (чародѣями) 1615 года / И. Я. Спрогись. – Витебскъ, 1896. – С. 5.

²Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших / уклад М. Номис. – К.: Либідь, 1993. – С. 310.

³Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси / В. Інкін. – Львів : Добра справа, 2004. – С. 226.

голову, ставав на коліна, складав присягу «нехай свята земля мене покарає, якщо я не туди йду, куди межа йде» та повз навколішки по лінії, яку вважав справедливою межею. У той час його асистент вставляв дерев'яні палички услід за ним, позначаючи межу між ділянками. Встановлену в такий спосіб межу копний суд визнавав чинною та справедливою. Вважалося, що людина, яка провела цю ордалію недобросовісно, помирала упродовж року. Цікаво, що цей правовий звичай зберігався в карпатських селах Галичини до кінця XIX ст.¹ Формування цієї ордалії відбулося завдяки віруванням праукраїнців у містичну силу землі та інших природних явищ.

Серед доказів у копному судочинстві особливе місце посідало особисте зізнання підсудного. У цьому контексті цікаво згадати особисте зізнання Йосифа Барановського в 1682 р. на засіданні копного суду в с. Залезьниче Овруцького повіту під час розгляду кримінальної справи про крадіжку бджіл. Зізнаючись у скоєнні цього злочину, підсудний заявив: *«Це я украв і знову буду красти»*².

Особисте зізнання в копному судочинстві часто отримувалось із застосуванням тортур. Якщо навіть під тортурами підсудний не зізнавався, то позивач сплачував штраф («нав'язку на муки»), а у випадку смерті підсудного – головщину (штраф на користь родичів)³. Інститут «мук» відповідав традиціям європейської юстиції епохи Середньовіччя.

За Статутами ВКЛ «муки» допускалися, якщо підсудного оголошували в поволанні, а також за наявності значних підозр і доказів щодо його вини. При застосуванні «мук» у копному судочинстві заборонялося завдавати підсудному непоправних тілесних ушкоджень. Якщо підсудний зізнався під «муками», то

¹Охримович В. Знадобы до пізнання народніх звичайів та поглядів правних / В. Охримович // Житє і слово. – Львів, 1895. – Т. 3. – С. 400.

²Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 15 (Овруцький городський суд), оп. 1, спр. 2 (Актова книга 4 січня 1681 р. – 31 грудня 1682 р.), арк. 474 зв.

³Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час) / за ред. Б. Й. Тищика. – Львів : Світ, 2006. – С. 387.

його зізнання прирівнювалося до інших доказів у справі. Натомість якщо він не підтверджував своєї вини під час «мук», то копний суд визнавав його невинуватим, а потерпілого (позивача) зобов'язував заплатити виправданому грошову компенсацію за завдані йому фізичні страждання.

Присяга як доказ у копному судочинстві допускалася, якщо не було інших доказів, а також у випадках, коли наявні у справі докази були недостатніми¹. У судовій практиці общинних судів додержавного суспільства вона мала поганський характер, а в діяльності вервних судів Київської Русі та Галицько-Волинської держави поступово християнізувалась. Сторони копного процесу домовлялися між собою, хто повинен скласти присягу. Коли обидві сторони бажали присягнути, тоді копний суд проводив жеребкування і так визначав, кому з них слід скласти присягу². У копному судочинстві присяга застосовувалася і на стадії попереднього слідства, і під час судового розгляду. Коли позивач (потерпілий) звинувачував ту чи іншу особу у злочині, їй треба було «очиститись», тобто відвести від себе підозри. За відсутності в позивача переконливих доказів, присяги підозрюваного було достатньо, щоб вважати його «очищеним»³.

Учасники копного процесу присягали іменем Святої Трійці. Цілком можливо, що так було й у вервних судах після прийняття в Київській Русі християнства. Натомість у дохристиянський період судді вервного суду, імовірно, присягалися язичницькими богами чи силами природи⁴. Варто також зазначити, що навіть

¹Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права / Ф. Леонтович // Антологія української юридичної думки. Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Юрид. кн., 2002. – С. 203–204.

²Падох Я. Суди й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк ; Париж ; Сидней ; Торонто ; Львів : НТШ, 1990. – С. 90.

³Prochazka V. Prisyęga w postępowaniu dowodowym narodów slowianskich / Vladimir Prochazka // Czasopismo Prawno-historyczne. – Warszawa, 1960. – Т. XII, зт. 1. – С. 12–13.

⁴Gawroński F. Sądy kupne vel kopne na Polesiu / Franciszek Gawronski. – [Б. м., 1899?]. – С. 182.

у копному судочинстві XIV–XVIII ст. поряд із християнськими присягами все ще застосовували окремі поганські присяги. Наприклад, «Земля нехай підо мною розступиться!». Наведене речення було типовою присягою учасника копного судочинства під час подання ним свідчень, адже згадана присяга мала язичницький зміст і походила з найдавніших часів та судової практики додержавних общинних і вервних судів. Присягаючись, землю цілували чи навіть їли її. Вважалося, що земля не пробачить обману, тому покарає винуватця¹. До того ж таке юридичне формулювання надавало більшій переконливості судовій промові учасника копного судочинства під час судових дебатів.

Присяга «самотреть» (трьох осіб) була особливим різновидом присяги в копному судочинстві, який застосовувався для очищення від підозри у злочині чи для підтвердження такої підозри. Так, 1646 р. громада с. Ломна Перемишльської землі Руського воєводства присягала «самотреть», щоб відвести від себе підозру в злочині, а 1668 р. позивач за допомогою присяги «самотреть» доказав вину громади с. Прислоп (зараз – Міжгірський район Закарпатської області) у порушенні процедури гоніння сліду².

10 березня 1601 р. в селищі Рожища Луцького повіту копний суд порушив провадження у справі про викрадення жита, яке належало Климу Трушковському. Копний суд провів гоніння сліду. Сліди довели копників до с. Козин. Його жителі відмовилися вивести слід і не взяли участі в копному розслідуванні. Під час судового розгляду копний суд доручив потерпілому скласти присягу «самотреть». Зміст присяги був таким: «Я, Клим Трушковський, присягаю пану Богу вседержителю на тому, що мені шкода в украденні жита від села Козин сталась». Після потерпі-

¹Ковальова С. Г. Земля як символ у руських правових обрядах / С. Г. Ковальова // Земля і земельні відносини в історії права, держави і юридичної думки : матер. XX Міжнар. іст.-прав. конф. (Судак, 25–28 вересня 2008 р.). – Сімферополь : ДІАЙПІ, 2009. – С. 213.

²Інкін В. Інститут співприсяжництва та громадські сільські суди в галицькій звичаєвій практиці XVI–XVIII ст. порівняно з Руською Правдою [Електронний ресурс] / В. Інкін. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um1/Statti/1-inkin%20vasy1.htm>.

лого подібну присягу склали свідки Юрій і Павло¹. Як засвідчує цей факт, для виконання присяги «самотреть» потрібно було три присяги: сторони процесу та двох свідків. Це надавало більшої вагомості доказу порівняно з іншими присягами.

Отже, у копному судочинстві функціонувала дієва доказова система, яка була однією з гарантій об'єктивності та справедливості рішень, що їх приймали копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст. Звичаєво-правові норми щодо доказів і доказування копні суди значною мірою перейняли від своїх попередників – вервних судів Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Окремі риси доказового права («лице», ордалії тощо) підтверджують давнє походження копного суду та його генетичний зв'язок з додержавними судами родових общин. Випробування вогнем і водою мали архаїчний характер і поступово перестали відповідати умовам суспільних відносин. Натомість визнання копними судами за кожною особою права бути свідком незалежно від суспільного стану є позитивним досвідом, актуальним і нині.

4.4 Рішення копних судів: порядок прийняття, зміст, оскарження та виконання

Завершальною стадією копного судочинства була «завита копа». Її назва походила від слова «завити», що означало «закінчити». «Завитою копою» вважалося будь-яке засідання копного суду, на якому він виносив остаточне рішення у справі². За ідеальних умов, згідно з українськими правовими звичаями, стадія «завитої копи» була стадією виконання рішення копного суду. Проте часто траплялися ситуації (наприклад, смерть підсудного чи примирення з потерпілим), коли момент

¹ Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть шестая: Акты объ экономическихъ и юридическихъ отношеніяхъ крестьянъ въ XVI–XVIII вѣкѣ (1498–1795). – Киевъ, 1876. – Т. 1. – С. 280–283.

² Ефименко А. Я. Южная Русь / А. Я. Ефименко. – СПб., 1905. – Т. 1. – С. 353.

завершення провадження у справі копним судом припадав на момент судового розгляду. Тоді «велика копа» та «завита копа» об'єднувалися в одну стадію. Окрім того, попереднє розслідування також інколи не давало бажаних результатів, що унеможливило продовження копного процесу. У таких випадках «велика копа» не відбувалася, а «гаряча копа» та «завита копа» ставали єдиною стадією. У справах про вбивство, якщо слідчі та розшукові дії копного суду не давали результату, скликалася «присяжна копа», на якій обрані жителі копного округу складали присягу. Коли всі з них присягнули, підтвердивши цим актом свою непричетність у злочині та необізнаність з оставинами його скоєння, копний процес припинявся. Тому тотожність «присяжної копи» та «завитої копи» була лише ситуативною. Отже, термін «завита копа» в українському звичаєвому праві мав два значення. У широкому розумінні «завита копа» – це було будь-яке засідання копного суду, що ним завершувалось копне судочинство. У вузькому розумінні – стадія виконання рішення копного суду.

Рішення копних судів називалися «декретами», або «сказаннями»¹. Термін «копний декрет» був результатом польського впливу на копне судочинство, адже «декрет», «decreto» – запозичення з латинської мови. Копні декрети приймали після дослідження всіх наявних доказів і судового розгляду. Рішення копного суду ухвалювали тільки копні судді, хоча інші учасники копи також могли висловити свою думку з цього приводу. Копні судді разом повинні були дійти спільного одноголосного рішення. Прийняттю рішення передувала нарада копних суддів². Можливо, описана процедура ускладнювала прийняття остаточного рішення, проте за таких умов зменшувалась імовірність судової помилки.

Копні декрети (рішення) в більшості випадків укладали в усній формі шляхом їх проголошення в присутності учасників копного процесу. Коли в громаді була досить грамотна особа,

¹ Падох Я. Суди й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк ; Париж ; Сидней ; Торонто ; Львів : НТШ, 1990. – С. 90.

² Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 493.

копний декрет укладався в письмовій формі. Під цими декретами копні судді підписувались і, по змозі, ставили печатки. Оскільки, як правило, копні судді були неграмотними селянами, то вони часто просили, щоб замість них підписались інші особи, зокрема возні і шляхтичі¹.

У червні 1683 р. в с. В'язівка Овруцького повіту копний суд прийняв обвинувальне рішення у справі про крадіжку мідного котла з місцевої церкви: «Ми... належним чином між собою порадилися і вирішили, оскільки є сила явних доказів про злочинство Матвія, наданих свідками, декретами копними про злочинство, а крім того, сам у своїх злочинах зізнається, з давніх давен цим злочинним шляхом іде, *наказуємо*, що усе зі збережених речей, у тому числі котел, вкрадених цим злочинцем, щоб кожен собі своє взяв, а все, що потратив, щоб дружина за нього відшкодувала, бо усе про його злочинство знала і йому допомагала... а цього Матвія Артюшенка Мошковського, як давнього і теперішнього злочинця, декретуємо, судимо і наказуємо цим нашим декретом на горло карати, повісивши за його заслугами; а якщо особи, що на нього позивались, хотіли б його відпустити та обмежитись грошовими відшкодуваннями, а потім він би знову завдавав шкоду в околиці злочинським своїм ремеслом, повинні вони за його злочини відповідати та збитки відшкодувати...»². Отже, рішення копних судів були обґрунтованими та логічно структурованими.

Копний суд у своїх рішеннях, як правило, посилався на звичаєве право. Проте в деяких рішеннях копного суду містяться посилання на Статути ВКЛ. Особливу категорію рішень копних судів становлять ті, в яких ці органи покликаються водночас на правові звичаї та нормативно-правові акти. Так, 1629 р. в с. Липляни Овруцького повіту копний суд зазначив у своєму рішенні: «Відповідно до звичаю стародавнього права копного присуджує потерпілим згідно Статуту за кожні бджоли по дві копи грошей

¹Щербицькій О. В. Суды въ бывшемъ Великомъ княжестве Литовскомъ / О. В. Щербицькій. – Вильна, 1912. – С. 27.

²Gawroński F. Sądy kupne vel kopne na Polesiu / Franciszek Gawroński. – [Б. м., 1899?]. – S. 187.

литовських, а що стосується смертної кари підсудним за крадіжки, яку передбачає право посполите, стороні потерпілій надає копний суд право вимагати цього в суді належному (очевидно, гродському – М. Б.) з урахуванням прийнятого копного декрету, який зберігає чинність»¹. Отже, ухвалюючи рішення копні суди керувались і законодавчими, і звичаєво-правовими нормами.

Оскільки в українському копному судочинстві не існувало чіткого розмежування між цивільним і кримінальним процесом, обвинувальні вироки та рішення про задоволення позову мали тотожний характер, як і оправдальні вироки та рішення про відхилення позову. У цивільних справах копні суди зазвичай вирішували земельні спори та питання про компенсацію завданої шкоди, що відображалося в їхніх рішеннях. Натомість у кримінальних справах рішення копних судів були значно різноманітнішими за своїм змістом. Якщо рішення копного суду було обвинувальним, у ньому визначався вид покарання, що застосовувався до засудженого. До цих покарань належали: штраф, тілесні покарання, смертна кара та ін. Проте копний суд часто вдавався до умовного засудження². Це підтверджує його гуманність (як для тогочасних умов) та застосування передових юридичних засобів, що актуально досі.

Суворість покарання, присудженого копним судом, залежала від ступеня суспільної небезпеки скоєного злочину. За злочини невеликої тяжкості копний суд присуджував м'які покарання, зокрема штраф і компенсацію потерпілому завданої шкоди. Проте за великі розкрадання, підпали, вбивства, множинність злочинів тощо покарання були дуже суворі і навіть жорстокі, незважаючи на те, до якого суспільного стану належав потерпілий.

Після вирішення справи в копному суді позивач повинен був сплатити відсоток від суми позову, тобто винагороду за працю

¹Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть четвертая: Акты о происхожденіи шляхетскихъ родовъ въ Юго-Западной Россіи. – Киевъ, 1867. – Т. 1. – С. 87.

²Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тишик. – К.: Ін Юре, 2008. – С. 119.

копних суддів, що називалася «пересуд» і «пам'ятне». Проте ці витрати були незначними порівняно з витратами, які виплачував позивач у державних судах¹. Це була одна з багатьох переваг копного судочинства, що дозволили йому проіснувати до XVIII ст.

Щодо можливості оскарження й перегляду рішень копних судів іншими судовими інстанціями в історико-правовій літературі склався плюралізм поглядів. Одні автори, серед яких білоруський учений Й. Юхо, вважали, що рішення копних судів були остаточними, оскарженню не підлягали та виконувались невідкладно². Натомість інші науковці, серед яких український дослідник Я. Падох, дотримувались погляду, що рішення копних судів могли бути оскаржені в державних судах³. З уваги на достатню обгрунтованість обох позицій, а також наявність значної кількості їхніх документальних підтверджень, впливає висновок, що наявність чи відсутність можливості оскарження рішень копних судів залежала від низки чинників. Отже, можливість перегляду рішення копного суду у другій інстанції залежала від історичного періоду, регіону, а також від конкретних обставин ухвалення відповідного рішення⁴.

На думку Я. Падоха, у Київській Русі та в Галицько-Волинській державі рішення вервних судів могли бути оскаржені у князівському суді⁵. Водночас М. Чубатий висловив погляд про те, що

¹Щербицькій О. В. Суды въ бывшемъ Великомъ княжестве Литовскомъ / О. В. Щербицькій. – Вильна, 1912. – С. 27–28.

²Юхо И. А. Основные черты судоустройства и судопроизводства по Статуту Великого княжества Литовского 1529 года / И. А. Юхо // Первый Литовский статут 1529 года: (матер. республ. науч. конф., посвященной 450-летию Первого Статута). – Вильнюс, 1982. – С. 50.

³Падох Я. Суды й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто; Львів: НТШ, 1990. – С. 90.

⁴Кульчицький В. Порядок оскарження рішень копних судів на українських землях у XIV–XVIII ст. / В. Кульчицький, М. Бедрій // Актуальні проблеми історії держави і права країн Центрально-Східної Європи: матер. Міжнар. наук. конф. (Львів, 24–25 квітня 2009 р.). – Львів, 2009. – С. 111.

⁵Падох Я. Суды й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто; Львів: НТШ, 1990. – С. 13.

рішення вервних судів у земельних справах не могли бути оскаржені, бо тільки верв могла максимально точно встановити межі земельної ділянки¹. На українських землях під владою Велико-го князівства Литовського апеляційною інстанцією щодо рішень копних судів був суд намісника, а з 1564 р. – гродський суд². У гродських судах також могли бути оскаржені рішення українських копних судів Польського королівства та Речі Посполитої. Так, 1612 р. в Сяноцькому гродському суді С. Станіслав оскаржував рішення копного суду у справі про вбивство. На засідання прибула громада на чолі з Грицем Карпяком, яка підтвердила своє рішення. Тоді Сяноцький гродський суд відхилив скаргу С. Станіслава³.

Гродський суд був уповноважений підтвердити рішення копного суду, змінити чи скасувати його. Наприклад, 24 серпня 1586 р. Житомирський гродський суд скасував рішення копного суду у справі про крадіжку грошей. Апеляційна інстанція мотивувала своє рішення тим, що копа під час розслідування цього злочину не дотрималася вимог ст. 6 розд. XIV Статуту ВКЛ 1566 р., тобто неправильно здійснила процедуру гоніння сліду⁴. Отже, дотримання законодавчих вимог в українському копному судочинстві було однією з умов чинності копних декретів (рішень копних судів).

Король у Речі Посполитій вважався вищим джерелом справедливості, тому всі державні суди діяли від його імені. У разі відсут-

¹Чубатий М. Українське право / М. Чубатий. – Львів, 1921. – С. 60.

²Костюченко О. Ю. Історія зародження та розвитку інституту апеляційного оскарження судових рішень на території України [Електронний ресурс] / О. Ю. Костюченко. – Режим доступу: <http://www.apcourt.kiev.gov.ua>.

³Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 15 (Сяноцький гродський суд), оп. 1, спр. 448 (Заповіти злодіїв 1563–1638 рр.), арк. 155.

⁴Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть шестая : Акты объ экономическихъ и юридическихъ отношеніяхъ крестьянъ въ XVI–XVIII вѣкѣ (1498–1795). – Киевъ, 1876. – Т. 1. – С. 155.

ності короля діяльність усіх судів призупинялась. Однак держава не могла існувати без судової влади, тому до моменту обрання нового короля утворювались і функціонували каптурові суди – тимчасові органи зі спеціальним правовим статусом¹. Отже, у таких випадках повноваження щодо перегляду рішень копних судів переходили від гродських до каптурових судів. Наприклад, у 1669 р. Пінський каптуровий суд розглядав скаргу на рішення копного суду в кримінальній справі про викрадення килима².

Існувала й можливість оскарження рішень копних судів у земських судах. Відповідні підстави передбачала ст. 2 розд. XIII Статуту ВКЛ 1566 р., де встановлювалась юридична відповідальність за випас своєї худоби на чужій земельній ділянці, а також особливості провадження у таких справах. Відповідно до цієї статті, справу про випас худоби на чужій земельній ділянці («іспаш», «потрава») повинен був розглядати копний суд. Відповідач мав право оскаржити рішення копного суду: «І хто би про потраву, присуджену [копою], не бажаючи платити згідно з правом, до суду [земського] позвав; тоді після суду, якщо буде визнана його вина, має подвійно заплатити»³. Скажімо, у 1714 р. шляхтич В. Виговський позивався на О. Ходаковського в Київському земському суді про те, що той неправомірно зібрав копу, за її рішенням забрав худобу в селян позивача, звинувативши їх у «потраві». Копний суд вирішував цю справу в с. Полохачів Київського повіту. Згідно з його рішенням у селянина Гераська було забрано двох волів. Він, щоправда, чинив опір виконанню цього рішення, тому йому було завдано побої⁴.

¹ Музиченко П. П. Історія держави і права України / П. П. Музиченко. – К. : Знання, 2007. – С. 89.

² Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссією. Томъ XVIII : Акты о копныхъ судахъ / предсѣдатель Ю. О. Крачковскій. – Вильна, 1891. – С. 472–473.

³ Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 2 : Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2003. – С. 391–392.

⁴ Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ,

І. Черкаський зауважив, що інколи траплялись випадки, коли рішення копного суду підлягали перегляду в другій інстанції доменіальними судами¹. Очевидно, це було зумовлено процесами феодалізації та закріпачення селян, що особливо активізувались у XVII ст. В Українській козацькій державі рішення копних судів могли бути оскаржені в сотенних судах².

Можливість оскарження рішень копних судів у державних судах впливає з того, що між цими органами та державою існував юридичний зв'язок. Державна влада (передусім влада Великого князівства Литовського), визнаючи суспільну корисність і значущість копних судів, намагалась не створювати перешкод для їх діяльності в XIV–XVI ст., сприяла цим органам, про що свідчать відповідні норми Статутів ВКЛ, але водночас підпорядковувала їх собі, наглядаючи за копним судочинством через вижа і возного та переглядаючи їхні рішення у другій інстанції в державних судах. Від XVII ст. авторитет копних судів знижувався поряд із зростанням феодальної нерівноправності та зміцненням адміністративного апарату. Упродовж XVIII ст. спостерігався їх поступовий занепад і визнання нелегальними організаціями. Тому відтоді засідання копних судів відбувались таємно від державних органів, що унеможливлювало оскарження їхніх рішень у державних судах. Копні декрети вважались злочинними актами, а з XIX ст. копні суди почали називати «самосудами». Державні суди переглядали рішення копних судів тільки для того, щоб вивчити обставини кримінальних справ, які порушувались стосовно їхніх організаторів й учасників.

Рішення копного суду могли бути оскаржені не тільки в державних і домініальних судах. Як виняток із загальних правил

Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть четвертая. Акты о происхожденіи шляхетскихъ родовъ въ Юго-Западной Россіи. – Киевъ, 1867. – Т. 1. – С. 374–376.

¹ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 588.

² Падох Я. Суди й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто; Львів: НТШ, 1990. – С. 90.

копного судочинства допускалася додаткова стадія копного процесу – «обча копа» (загальна копа), у якій брали участь жителі кількох сусідніх копних округів. Завданням «обчої копи» було переглянути рішення, прийняте на «завитій копі». На цій надзвичайній стадії копного судочинства склад копного суду значно розширювався порівняно з «великою копою». А. Яковлів вважав, що ця стадія копного процесу називалася «копа», проте насправді нею не була, оскільки не проводилася копним судом у його стандартному значенні. «Обча копа» була надзвичайним зібранням, присутність на якому поруч з жителями копного округу, де справа розглядалася у першій інстанції, людей з інших копних округів забезпечувала неупередженість копного суду під час перегляду судової справи у другій інстанції¹. І. Черкаський навіть припустив, що «обчі копи» діяли не на основі копного права, а на підставі іншого різновиду українського звичаєвого права, яке він назвав «обче право»². Можливо, під «обчим правом» треба розуміти особливості організації судового процесу. Проте матеріальні норми, які застосовували копні суди на цій стадії процесу, як видається, не мали відмінностей від норм копного права.

Копний суд був також і виконавчим органом, тому мав право виконувати свої ухвалені рішення. Після становлення судової системи Польського королівства на території Галичини у 30-х роках XV ст. копні суди в цьому регіоні втратили право самостійно застосовувати примус у виконанні своїх рішень, тому вони виконувались або за згодою сторін процесу, або після затвердження копного декрету у гродському суді.

Рішення копного суду, яке набуло чинності, повинно було бути виконаним. Цей принцип копного судочинства відобразився у звичаєво-правовому формулюванні *«що судді межі ними знайдуть, того мають терпіти»*³. Щоправда, цього принципу

¹ Яковлів А. Околиці (округи) копних судів XVI–XVIII в.в. на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1929. – Ч. 1. – С. 17–18.

² Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – С. 235.

³ Яковлів А. Українське право / А. Яковлів // Українська культура:

не завжди чітко дотримували, оскільки інколи впливові феодали перешкоджали виконанню рішення копного суду. До прикладу, 1594 р. копний суд у с. Скалине Кременецького повіту розглядав справу про кілька крадіжок, скоєних жителями с. Краселка. Проте власник цього села Філіон Ласко не привів своїх селян на копу і сам не з'явився. Тоді представники с. Шепетівка, які також були присутні на засіданні, свідчили, що три роки тому вони гнали слід, який привів їх до села Краселка, зокрема до дому Ф. Ласка, але він прогнав їх і сліди знищив¹.

У вервньому судочинстві Київської Русі та Галицько-Волинської держави існувала практика, згідно з якою потерпілий (позивач), котрий виграв справу у вервньому суді, отримував право самостійно вчинити розправу над засудженим. Це було зумовлено переважанням приватного інтересу у вервньому судочинстві². На початках формування й діяльності копних судів на українських землях ця практика була збережена. Учасники «завитої копи» допомагали потерпілому виконати копний декрет. З часом роль публічного інтересу в копному судочинстві зростала, тому й копний суд надавав менше можливостей потерпілому для самостійної розправи над засудженим.

У разі виникнення труднощів у виконанні рішення копний суд був уповноважений звертатися по допомогу до гродського суду. Якщо ж відповідач ухилявся від сплати присудженої компенсації або штрафу, копний суд мав право звертатись по допомогу до

лекції / за ред. Д. Антоновича; упоряд. С. В. Ульяновська. – К. : Либідь, 1993. – С. 235.

¹ Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть четвертая: Акты о происхожденіи шляхетскихъ родовъ въ Юго-Западной Россіи. – Киевъ, 1867. – Т. 1. – С. 241–243.

² Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русскаго права / Ф. Леонтович // Антологія української юридичної думки. Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Юрид. кн., 2002. – С. 205.

місцевого феодала, підданим якого був засуджений¹. Так, 1644 р. у Володимирський гродський суд надійшла скарга на шляхтича П. Достоєвського, котрий відмовився сприяти виконанню рішення копного суду, не видавши копії засуджених селян, які перебували у його феодальному підпорядкуванні².

Під час «завитої копи» до засудженого у кримінальній справі інколи застосовували тілесні покарання або смертну кару. Для цього кільком членам громади копний суд делегував функції ката. Крім того, члени громади мали право зібрати кошти та найняти професійного ката. Наприклад, у 1622 р. в с. Низкеничі Володимирського повіту копний суд засудив В. Черевку до смертної кари за крадіжку. Її виконав професійний кат Ясько з міста Торчин³.

Серед тілесних покарань на «завитій копії» здебільшого застосовували побиття батогами. У справі про викрадення меду, яка розглядалася 1722 р. в с. Хильчичі Очкинської волості Стародубського полку, одного співучасника злочину Савку Розгоненка учасники «завитої копи» повішали на сосні, а іншого співучасника Якіма Подоляку побили батогами⁴. Зауважимо, що смертна кара і тілесні покарання не були одвічними інститутами українського права. Їх поява була зумовлена рецепцією візантійського права, а також впливом держав, у складі яких перебували українські землі.

Визнання копним судом підсудного винним у скоєнні тяжкого злочину, зазвичай, мало наслідком смертну кару. Основними видами смертної кари в копному судочинстві на українських

¹ Падох Я. Суды й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто ; Львів : НТШ, 1990. – С. 90.

² Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденной при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть шестая : Акты объ экономическихъ и юридическихъ отношеніяхъ крестьянъ въ XVI–XVIII вѣкѣ (1498–1795). Томъ 1. Приложение. – Киевъ, 1876. – С. 73–74.

³ Иванишев Н. О древнихъ сельскихъ общинахъ в Юго-Западной Россіи / Н. Иванишев. – Киевъ, 1863. – С. 71–72.

⁴ Ефименко А. Я. Южная Русь / А. Я. Ефименко. – СПб., 1905. – Т. 1. – С. 311.

землях були: повішання на шибениці (цей вид смертної кари був найпоширенішим); спалення на вогнищі (цьому покаранню підлягали лише святотатці, відьми та чаклуни, а згодом – підпалювачі); четвертування (цей вид смертної кари в копному судочинстві застосовували в особливо рідкісних випадках)¹.

Перед виконанням смертної кари кожен з учасників «завитої копи» був уповноважений вимагати, щоб засуджений злочинець був підданий тортурам для з'ясування відомостей про те, чи не вчиняв він ще якихось злочинів. Такий передсмертний допит з тортурами був обов'язковим, якщо в копному окрузі було багато нерозкритих злочинів. Піднімаючись по драбині, яку приставляли до шибениці, засуджений мав право зробити «оговор», тобто усну заяву про відомі йому злочини та осіб, що їх вчинили. Далі кат у присутності громади виконував смертну кару². Описана процедура мала на меті сприяти розслідуванню інших злочинів.

На українських землях із незапам'ятних часів і до пізнього Середньовіччя діяв правовий звичай, на підставі якого дівчина мала право врятувати засудженого на смерть злочинця, вибираючи його собі в чоловіки. Для цього треба було дотриматись деяких умов: дівчина повинна була бути «учтивою», тобто мати добру репутацію; засуджений повинен був дати на це свою згоду, проте мав право і відмовитись, прийнявши смертну кару; дівчина накидувала засудженому на голову свою хустку чи рушника, що мало символічне значення. Останній відомий такий факт датований 1769 р.³

Копне судочинство, що виникло і розвивалось на основі українського звичасового права, істотно вплинуло на формування юридичних традицій українського народу. У рішеннях копних судів втілювалась мудрість українського селянства, його уявлення про «правду і кривду», справедливість і несправедливість, добро і

¹ Щербицькій О. В. Суды въ бывшемъ Великомъ княжестве Литовскомъ / О. В. Щербицькій. – Вильна, 1912. – С. 27.

² Иванишев Н. О древнихъ сельскихъ общинахъ в Юго-Западной Россіи / Н. Иванишев. – Киевъ, 1863. – С. 21.

³ Щурат В. Увільнення злочинця дівчиною в Бродах 1727 р. / В. Щурат. – [Б. м., 1910?]. – С. 1–3.

зло, звичай, закон і злочин. У процесі ухвалення рішення копні судді, які були простими та здебільшого неграмотними селянами, проявляли великий обсяг знань, юридичної логіки, життєвої мудрості, кмітливості, об'єктивності та милосердя.

ВИСНОВКИ

1. Витоки копного права беруть початок із додержавних часів, коли першими та єдиними судами на українських землях були суди родових общин. У зв'язку зі становленням держави на українських землях додержавні суди трансформувались у вервні суди, згадані у «Руській правді» під терміном «звід 12 мужів». Через недостатню розвиненість державного апарату на той час існувала доцільність, щоб більшість судових справ у Київській Русі та Галицько-Волинській державі розглядались саме громадами на засіданнях вервних судів, що в своїй діяльності також наділялись значною незалежністю від органів держави.

Утворення волостей, християнізація староукраїнського суспільства та інші прояви розвитку суспільних відносин зумовили перетворення вервних судів у копні суди в XIV ст. Основна відмінність між ними полягала в тому, що склад вервних судів був сталим, а копних суддів обирали по кожній конкретній справі. Крім того, відрізнялись правові норми, що застосовувались цими органами, адже еволюція звичаєвого права, попри його консерватизм продовжувала відбуватись.

2. Оскільки після Люблінської 1569 р. на українських землях домінував вплив польської влади, сфера діяльності копних судів звужувалась, послаблювався їх зв'язок з державною владою, а на білоруських землях умови для функціонування цих органів були більш сприятливими. Як наслідок, можемо спостерігати активнішу співпрацю копних судів із державними органами на білоруських землях (у т. ч. в ініціативі держави у відкритті копного провадження), а на українських землях копні суди поступово віддалялись від органів держави, були альтернативою щодо свавілля державних судів, і зрештою їх почали забороняти. Натомість в українському копному судочинстві вплив звичаєвого права був сильнішим за таких умов, адже в їх рішеннях значно менше послань на законодавство, ніж у копних декретах білоруських земель.

Копні суди, як правило, функціонували в селах, тому серед названих джерел права пріоритетне значення у діяльності копних судів на українських землях належало правовому звичаю. Водночас участь держави у правовому регулюванні діяльності копних судів не лише вносила корективи в їх функціонування, але й закріплювала їх легальний статус. Звичаєво-правовий інститут копного суду був підсистемою норм звичаєвого права, які регулювали однорідну групу суспільних відносин щодо організації, діяльності та устрою копних судів, а також порядку здійснення копного судочинства. Він був центральним в системі копного права, використовувався як ефективний механізм застосування та корекції звичаєво-правових норм.

3. Найвищого розвитку копні суди набули на українських землях у складі Великого князівства Литовського, внаслідок чого вони були санкціоновані в Литовських статутах 1529 р., 1566 р., 1588 р. Це було зумовлено тим, що в цій державі здійснювалась активна рецепція українського звичаєвого права. Крім того, пріоритетною метою Великого князівства Литовського було вирішення зовнішньополітичних проблем, тому не було встановлено монополії державної влади на здійснення судочинства. Відповідно до ст. 9 розділу XIV Статуту ВКЛ 1588 р. цей правовий інститут впроваджувався на етнічних литовських землях, оскільки практика функціонування копних судів продемонструвала позитивні результати.

Внаслідок утворення Речі Посполитої, суспільне та правове становище копних судів зазнало негативних змін, оскільки в цій державі селянство, що було основним учасником копного судочинства, наділялось вузьким колом прав. Проте навіть у таких умовах копні суди на українських землях функціонували, оскільки певна частина української шляхти надавала їм підтримку в знак поваги до правових звичаїв свого народу. У XVIII ст. копні суди почали занепадати, внаслідок часткової колонізації цієї суспільної групи та утвердження системи державних судів.

Копний суд був демократичним звичаєво-правовим інститутом українського народу, тому російська деспотична влада не могла визнати його легальним, а отже й залежна від неї козаць-

ка старшина почала витіснити цей інститут із правової системи Української козацької держави. Тому в козацькій державі XVII ст. його активність знижувалась, а у XVIII ст. копні суди та копне право почали визнаватись нелегальними, попри чинні на той час правові приписи Статутів ВКЛ. Водночас у Гетьманщині домінував інший вид українського звичаєвого права – козацьке право.

Організація та діяльність копних судів у Галичині мала свої особливості порівняно з іншими українськими етнічними землями, оскільки влада Польського королівства менш прихильно ставилась до українських правових звичаїв, ніж влада Великого князівства Литовського. У цьому регіоні вони діяли лише в селах українського права. Основна особливість копних судів у Галичині полягала в тому, що виконання їх рішень, як правило, набувало обов'язковості після затвердження цих рішень у гродських судах.

Припинення діяльності копних судів на українських землях не було одномоментним актом ліквідації, а довготривалим процесом занепаду, який набув особливої активності у XVIII ст. Внаслідок цього процесу, копні суди втратили своє колишнє правове значення, адже чинність правового звичаю прямо залежить від його актуальності в суспільстві та регулярності застосування. Від XIX ст. державна влада сприймала копне судочинство як «селянські самосуди» та переслідувала його учасників. Попри це діяльність копних судів здійснила значний вплив на розвиток судових органів і здійснення судочинства в українських селах, який виражався в тому, що апробовані столітньою практикою копні правові звичаї продовжували застосовуватись у сільському судочинстві навіть у XIX ст., а подекуди – і на початку XX ст. Існують відомості про поволання, гоніння сліду, ходіння під дерном, що їх проводили українські селяни навіть у згаданий більш пізній період. Крім того, якщо припустити, що право є таким невід'ємним елементом народу, як його звичаї, мова, культура, то копні суди, забезпечуючи дію українського права, сприяли збереженню самодієвності та сутності українства протягом довголітньої відсутності Української держави.

4. Копне судочинство не знало чіткого розмежування між цивільним і кримінальним процесом, однак з аналізу першодже-

рел впливає, що провадження в окремих категоріях справ мало свої процесуальні особливості. У копному судочинстві відбувся синтез приватних і публічних засад судового процесу. Історико-правовий аналіз протоколів засідань копних судів засвідчує наявність у копному праві елементів східної (наприклад, колективна відповідальність громади), західної (приміром, умовне відбування покарання) та власне української (наприклад, розуміння права як правди) елементів правової традиції.

Розслідування злочинів було однією з найважливіших функцій копного суду. Для її здійснення копні суди застосували складну систему слідчих та інших процесуальних дій, більшість з яких притаманні й сучасному кримінально-процесуальному праву України (огляд, обшук, допит та ін.). Завершенням попереднього слідства було «давання вини». Слідчі дії копного суду були спрямовані не тільки на пошук істини, але й на якнайшвидшу компенсацію школи потерпілому, що становить важливий досвід для сучасного законодавця, оскільки чинний КПК України передбачає недостатні гарантії майнових прав потерпілого.

Судовий розгляд у копному судочинстві відбувався гласно, відкрито і прозоро колегіальним складом суду, який обирався по кожній справі жителями копного округу. У засіданнях копних судів брали участь, у тому числі, посадові особи місцевого самоврядування та представники держави. Учасники копного судочинства рідко посилались на статті законодавчих актів, значно частіше спираючись на норми українського звичаєвого права. Оскільки ці норми не мали письмової форми, тому їх запам'ятовуванню сприяло те, що вони мали яскраве звучання. Внаслідок цього вони ставали усталеними словесними юридичними формулюваннями, що їх знала й безперешкодно застосовувала більшість населення українських земель, захищаючи свої права на засіданнях копних судів.

В українському копному судочинстві функціонувала складна система доказів, більшість з яких була успадкована копними судами від вервних судів. Особливе значення надавалось речовим доказам, адже наявність «лиця» була підставою для арешту підсудного, а інколи й призначення смертної кари для засудженого. Письмові докази, як правило, не застосовувались. Основним

позитивом доказової системи копного судочинства було те, що, на відміну від державного судочинства вона визнавала за кожною людиною, незалежно від суспільного стану, право бути свідком.

Копні декрети (рішення), які у більшості випадків мали усну форму, приймалися складом копного суду одноголосно. Вони могли бути оскаржені у державних або вотчинних судах. Як правило, перегляд їх рішень здійснювали гродські суди. Винятком із правил копного судочинства була «обча копа», коли жителі кількох сусідніх копних округів організовували засідання особливого копного суду, який переглядав копний декрет у другій інстанції. Виконання рішень копних судів, зазвичай, вони ж і здійснювали. При виникненні певних перешкод копні судді звертались за допомогою до державних судів і місцевих феодалів.

5. Юридичній спільноті варто звертатись до досвіду копних судів як морального прикладу неупередженості, об'єктивності та динамічності органу, що здійснює судову владу. Кожен суддя повинен знати не тільки текст закону, але й проникнути в дух права та виховати в собі відчуття справедливості, адже тільки таке судочинство можна буде назвати правосуддям. Саме цього навчає сучасні покоління історія копних судів і копного судочинства.

Крім того, необхідно виокремити положення національного правового досвіду, що є актуальними у сьогоденні та могли б мати певне практичне застосування у законодавстві та юридичній практиці. Досвід функціонування копних судів на українських землях доводить, що ефективність судової влади в Україні залежить від демократичності засад її формування та здійснення. З огляду на ці міркування існує необхідність демократизації судової системи Української держави через наступні заходи:

а) надати реальній дії ст. 63 Закону України «Про судоустрій і статус судів» від 07.07.2010 щодо функціонування інституту присяжних, розширивши їх колегію. Присяжні повинні стати важливою частиною судів другої ланки, адже даний правовий інститут відповідає демократичним засадам правосуддя та історичному досвіду;

б) будучи адаптованим до сучасних умов правовий інститут копного суду, міг би набути форми органу відповідного право-

суддя. Кожна територіальна громада повинна вирішувати (очевидно, через утворені нею органи) певне коло судових справ, яке доцільно було б визначити у процесуальному законодавстві. Для набуття юридичної дії прийняте громадою рішення необхідно затвердити державним судом після спрощеної та швидкої перевірки правомірності його прийняття. Пропонована процедура відома у програмах відновного правосуддя інших європейських держав та здатна покращити якість судочинства у сучасній Українській державі, а також зменшити надмірне навантаження судів першої інстанції.

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ГЛОСАРІЙ

борть – колода, яка виконувала функції своєрідного вулика. У ній витесували тунель для бджіл і натирали мелісою, щоб привернути їх увагу, а тоді прикріплювали до високого дерева (здебільшого сосни). Це був давньоруський метод отримання меду.

вальна копа – див. *велика копа*

велика копа – стадія судового розгляду в українському копному судочинстві. Її також називали «вальною копою».

верв – сільська територіальна громада у Київській Русі та Галицько-Волинській державі. Верв також була і в хорватського народу.

вервне право – комплекс правових звичаїв, які регулювали суспільні відносини у вервах.

вервний суд – судовий орган сільських територіальних громад (*вервей*) у Київській Русі та Галицько-Волинській державі, зафіксований у «Руській правді» як «ізвод 12 мужів».

видачка – договір про явку на засідання копного суду, який укладався між сторонами копного судочинства шляхом протиставлення шапок чи інших символічних дій.

виж – особа, якій держава надавала право засвідчувати перед її органами окремі юридичні факти. Виж до 1566 р. також здійснював від імені держави нагляд за діяльністю копних судів.

випробування вогнем – вид *ордалій*, який полягав в обпалюванні підсудного вогнем.

випробування водою – вид *ордалій*, який полягав у тому, що підсудного зв'язаним кидали у водойму. Винним вважався той, хто не тонув.

війт – з XIV ст. посадова особа місцевого самоврядування у містах із магдебурзьким правом. Із XVII ст. термін поширюється на керівників сільських громад незалежно від правового режиму села.

віра – кримінальний штраф у Київській Русі та Галицько-Волинській державі, якого злочинець виплачував державі.

вірник – судовий чиновник у Київській Русі та Галицько-Волинській державі, основною функцією якого було стягнення штрафів.

віче – народні зібрання у східних слов'ян, які вирішували широке коло питань державного (загальнодержавне віче) та місцевого значення (сільське та міське віче). З XIV ст. вічем здебільшого називали схід сільської громади.

вложення – заходи, які застосовували копні судді з метою примирення сторін процесу.

воєвода – загальна назва для військового керівника; у Польському королівстві місцевий чиновник, управитель воєводства.

воєводство – адміністративно-територіальна одиниця у Польському королівстві та Речі Посполитій, яка поділялась на землі та повіти.

возний – судовий чиновник у Польському королівстві, Великому князівстві Литовському, Речі Посполитій і Гетьманщині. До початку XIX ст. возні функціонували навіть на українських землях у складі Російської імперії. Возні здійснювали державний нагляд за діяльністю копних судів.

волока – одиниця виміру земельної площі на українських, польських, литовських і білоруських землях, яку встановила «Устава на волоки» 1557 р. Волока дорівнювала 30 моргам (близько 16, 8 га).

волосний суд – сільський судовий орган у Російській імперії у другій половині XIX ст. – на початку XX ст., склад якого обирався щорічно на волосному сході.

волость – у Київській Русі територія, підпорядкована єдиній владі (князя, монастиря тощо); на українських землях XIV-XVIII ст. адміністративно-територіальна одиниця, яка містила кілька сіл; у Росії та в СРСР до 1929–1930 рр. адміністративно-територіальна одиниця, що входила до складу повіту.

волоцьке право – різновид звичаєвого права, яке діяло у XIII-XVIII ст. в гірських місцевостях Східної Європи (Молдови, Румунії, Угорщини, Польщі, України, Словаччини тощо). Від XIV ст. воно поширилось у карпатських селах Західної України та визначало особливості їх самоврядування, судочинства та оподаткування.

гаряча копа – стадія попереднього розслідування злочину в українському копному судочинстві.

головицина – штраф, який виплачувався винним родичам убитої ним людини.

гоніння сліду – процесуальна дія в копному судочинстві, яка полягала у розшуці злочинця за його слідами.

городський суд – державний суд, який діяв у повітах (українських, польських, литовських і білоруських) у XV-XVIII ст. у складі старости (намісника чи воєводи), судді та писаря. Розглядав цивільні та кримінальні справи вільних людей. Відомий також як замковий суд.

давання вини – процесуальна дія в копному судочинстві, якою завершувалось попереднє слідство. Її суть полягала в тому, що підозрюваному висували обвинувачення та передавали на судовий розгляд.

децький – середньовічний судовий чиновник, який виконував функцію сприяння судочинству.

дика віра – особливий вид давньоруського штрафу, який сплачувала *верв*, яка не могла знайти злочинця чи приховувала його.

доменальний суд – судовий орган феодала, в якому він особисто або через своїх представників здійснював судочинство у справах його підлеглих. На українських землях його також називали вотчинним або боярським судом.

єднання – примирення сторін у копному судочинстві.

завита копа – будь-яке засідання копного суду, яким завершувалось провадження у справі; завершальна стадія копного судочинства, на якій приймалось і виконувалось остаточне рішення.

задруга – родова община. Здебільшого таку назву вона мала у південних слов'ян (сербів, хорватів тощо), проте термін інколи застосовується і до інших народів.

заклад – це додатковий спір між сторонами копного судочинства про те, хто переможе в судовому процесі. Преметом закладу були гроші та інші речі. Переможець у справі набував право власності на них, а той, хто відмовлявся від закладу автоматично програвав справу.

звичаєве право – система *правових звичаїв*.

звід – процесуальна дія в копному судочинстві, яка полягала у розшуці крадених речей і винних у розкраданні. Володілець краденої речі повинен був довести свою добросовісність і вказати на особу, від якої отримав дану річ.

земський суд – державний суд, який розглядав цивільні справи шляхти (рідше – інших станів) у повітах (українських, польських, литовських і білоруських) у XV-XVIII ст. Його склад формувався шляхом виборів серед місцевої шляхти.

знаки – рухомі та нерухомі речові докази.

знахар – народний лікар. У копному судочинстві на нього інколи покладалась роль експерта. Наприклад, у справах про чаклунство він виявляв присутню на засіданні відьму.

іспаши – див. *потрава*.

каптуровий суд – судовий орган Речі Посполитої, який діяв замість гродського, земського та підкоморського судів у періоди відсутності короля (безкоролівства), поширював юрисдикцію на територію повіту та більшість категорій справ. У його склад входили колишні судді гродських, земських і підкоморських судів, які засідали одягнутими у жалобні каптури.

князь – голова феодальної монархічної держави чи окремого політичного об'єднання (удільний князь) у слов'ян та інших народів, а згодом – дворянський титул, який прирівнювався до західноєвропейського герцога.

козацьке право – система правових звичаїв, які формувались у правовідносинах козацтва на Запорізькій Січі, а потім поширили свою дію територію Гетьманщини.

копа – узагальнююче поняття (невизначена кількісно сукупність осіб або предметів); одиниця виміру урожаю (60 снопів); одиниця лічби (число 60); одиниця грошової лічби; срібна монета; територіальна громада; громадське зібрання (віче); громадський (копний) суд; стадія копного судочинства; слідча дія (*присяжна копа*).

копна в'язниця – місце утримання підсудних у копному судочинстві, коли перерва між судовими засіданнями була тривалою. Найчастіше цю нею була комора певного селянина.

копне коло – вільне місце посередині копного зібрання на *коповищі*, куди ставали учасники копи для висловлення своїх

свідчень і думок по справі. Також *копні мужі* кидали у нього свої шапки, що означало відкриття провадження.

копне право – історичний тип (вид) українського звичаєвого права, що виражався в підсистемі матеріальних і процесуальних норм, які застосовували копні суди в своїй діяльності, а також інститутів, котрі ці норми в себе об'єднували.

копне судочинство – врегульована правовими звичаями та нормативно-правовими актами діяльність копних судів у XIV-XVIII ст., яка складалась із розслідування злочинів, розгляду та вирішення цивільних і кримінальних справ, а також виконання ними своїх рішень

копний декрет – рішення копного суду.

копний муж – суддя копного суду, якого обирали жителі копного округу з-поміж найавторитетніших членів громади.

копний оговор – усна заява злочинця, засудженого копним судом до смертної кари, яку він виконував перед смертю. У цій заяві він повідомляв *копу* про відомі йому злочини та осіб, що їх вчинили.

копний округ – територія, на яку поширювалась юрисдикція копного суду. Зазвичай до нього входило декілька сусідніх сіл.

копний суд – громадський юрисдикційний орган сусідського об'єднання сільських територіальних громад, який здійснював судочинство у цивільних і кримінальних справах, розслідування злочинів, примирення винного з потерпілим та виконував свої рішення на українських і білоруських землях у XIV – XVIII ст. на підставі норм звичаєвого права, що ґрунтувались на національних і релігійних особливостях цих народів і визнавались органами державної влади Польського королівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та «Війська Запорозького».

копник – учасник засідання копного суду.

коповище – визначене звичаями громади місце (як правило, під відкритим небом), де проводив свої засідання копний суд.

лавник – посадова особа місцевого самоврядування у містах і селах магдебурзького права. Член лави – місцевого судового органу.

лице – рухомий речовий доказ у копному судочинстві (наприклад, украдена річ або рани на тілі).

личкування – процедура позначення предмету як речового доказу. Наприклад, краденій птиці надрізували крила.

люди сторонні – учасники копного судочинства із сусідніх копних округів, які своєю присутністю забезпечували неупередженість суддів.

магдебурзьке право – комплекс правових норм, який надавав середньовічним містам (інколи селам) право на самоврядування. Сформоване у 1188 р. у німецькому місті Магдебург та згодом поширене на німецькі, польські, чеські, словацькі, литовські, угорські, українські та білоруські землі.

магістрат – узагальнена назва органів станового міщанського самоврядування і суду (за магдебурзьким правом) в середньовічних містах Європи, у тому числі й українських.

метельник – давньоруський судовий чиновник, який вів облік штрафів і стягував їх, а потім передавав *вірнику*.

муки – випробування підсудного шляхом побиття батогами чи ордалій. Якщо підсудний зізнавався в злочині, то він вважався винним, а якщо не зізнався під час мук, його визнавали невинуватим. Коли він витримував муки і не зізнавався, позивач виплачував йому компенсацію (*нав'язку на муки*), а в разі смерті підсудного під час мук – *головщину*.

нав'язка на муки – грошова компенсація, яку виплачував позивач (потерпілий) підсудному, який витримав *муки* та не зізнався.

обча копа – надзвичайна стадія копного судочинства, яка полягала у перегляді копного декрету значно ширшою колегією суддів, до якої залучались представники сусідніх копних округів.

общинний суд – судовий орган родової общини у додержавному суспільстві, в якому судьями були старійшини роду.

оправця – особливий суддя (юстиціарій) у Польському королівстві; професійний кат.

ордалія – вид доказів у копному судочинстві, що мали архаїчне походження та базувались на містичних віруваннях. Шляхом

ордалій учасники копного судочинства намагались схилити надприродні сили до вирішення справи. Їх інша назва – «Божі суди».

отаман – кошовий – керівник Запорізької Січі; курінний – очолював курінь на Запорізькій Січі, займався питаннями казни та продовольчого забезпечення; сільський – голова села у Гетьманщині.

пам'ятковий прочухан – звичай своєрідної підготовки майбутніх свідків у копному судочинстві при розгляді земельних спорів, який полягав у тому, що кількох молодих хлопців (14-15 років) ставили на межі земельної ділянки та били різками, примовляючи: «Оце щоб ти пам'ятав, що тебе бито, щоб знав, де межу проведено!».

пересуд і пам'ятне – матеріальна винагорода, яку виплачували сторони справи копним суддям за їх працю.

підкоморій – посадова особа у Польському королівстві, Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій, яка займалась розмежуванням земель і вирішенням земельних спорів.

повіт – адміністративно-територіальна одиниця, яка з XIV ст. існувала на українських, польських литовських та ін. землях. У Російській імперії повіти об'єднувались у губернії.

поволення – процесуальна дія, яка полягала в оповіщенні околиці про факт злочину та ім'я особи, яка його вчинила.

полк – військовий підрозділ; адміністративно-територіальна одиниця Гетьманщини.

полковий суд – державний судовий орган середньої ланки судової системи Гетьманщини, який поширював свою юрисдикцію на територію *полку*.

потік і розграбування – найважче кримінальне покарання за «Руською правдою», яке полягало у конфіскації майна злочинця та вигнанні його разом із сім'єю за межі громади.

потрава – правопорушення, яке у полягало у випасанні худоби на чужій земельній ділянці. Його також називали «іспаш».

правовий звичай – у спеціально-юридичному значенні: загальнообов'язкове правило поведінки, сформоване суспільною практикою та санкціоноване чи забезпечене державою з метою регулювання, охорони і захисту суспільних відносин; у загально-

соціальному значенні: загальнообов'язкове правило поведінки, яке виникає і розвивається незалежно від згоди і санкції держави, набирає чинності в суспільному житті внаслідок переконання народу в його необхідності та справедливості.

присяжна копа – слідча дія у копному судочинстві, яка полягала в тому, що преставники сіл (їх обирали позивач, копний суд і возний) присягали, що не вчинили злочину та нічого про його обставини не знають. Особи, які відмовлялись скласти таку присягу, притягались до кримінальної відповідальності. Коли ж усі присягнули, то провадження у справі закривалось.

просока – матеріальна винагорода, яку потерпілий виплачував соку за його працю.

райця – посадова особа місцевого самоврядування в містах магдебурзького права, член магістрату.

родова община – це перша соціальна форма виробничого та громадського об'єднання людей на засадах кровного споріднення, що характеризується спільною власністю на засоби виробництва і повним або частковим самоврядуванням.

руги – слідча дія в польському та німецькому праві, подібна до *присяжної копи*. На ругах шляхтичі певної місцевості під присягою свідчили про відомі їм злочини.

сервітор – судовий чиновник, якого призначав гродський суд у Галичині серед жителів приміських сіл. Виконував функцію сприяння державному судочинству.

сок – особа, яку наймав потерпілий або його родичі для розшуку злочинця, свідків і речових доказів. Він отримував за це плату та мав право викласти отриману ним інформацію в копному суді як свідок.

сотенний суд – державний суд першої (інколи другої) інстанції в Гетьманщині, який поширював свою юрисдикцію на територію сотні.

сочіння – діяльність соки, тобто розшук інформації про обставини злочину та осіб, які його вчинили, а також надання такої інформації потерпілому та копному суду.

співприсяга – колективна присяга у середньовічному судочинстві, яка мала велике значення для остаточного рішення суду.

За допомогою співприсяги *копні мужі* підтверджували рішення копного суду у гродському суді. Це було найбільш поширеним у Галичині.

співприсяжник – учасник колективної присяги. У Галичині функції співприсяжників часто виконували *копні мужі*.

староста – у різних періодах і різних державах так називали посадову особу наділену певною владою на рівні села, міста, волості, землі, воєводства тощо.

табу – заборона.

тіун – у Київській Русі та Галицько-Волинській державі чиновник, який здійснював за дорученням князя владу на місцях. На українських землях у XIV–XVIII ст. керівник села з руським (українським) правовим режимом.

трясіння – слідча дія обшуку в українському копному судочинстві.

феодал – власник земельного наділу (феоду), отриманого за службу королю чи князю. Наділений у Середньовіччі значними привілеями та владою над людьми, які проживали на підвладній йому території.

ходіння під дерном – звичаєво-правова *ордаля*, за якою сторона процесу доводила правильність земельної межі шляхом прийняття присяги, покладення на голову скиби землі (дерну) та проповзування із ним навколішки по тій межі, яку вважала правильною.

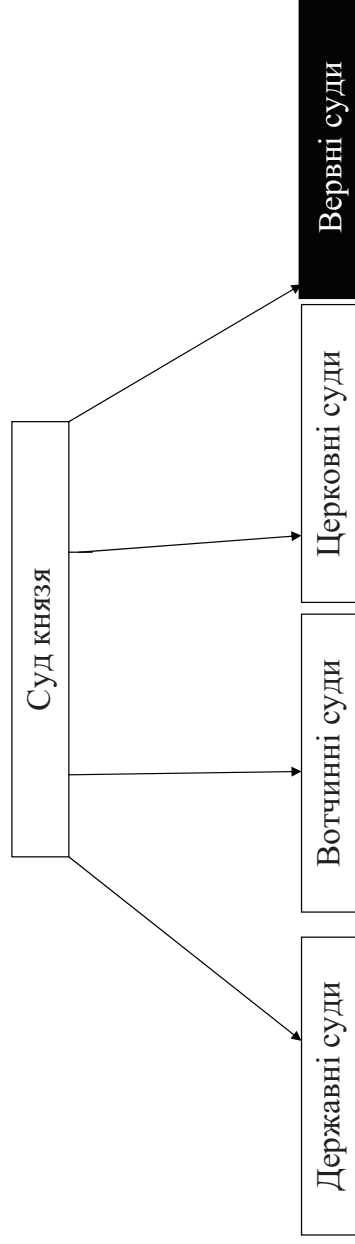
цирульник – перукар, який володів певними медичними знаннями. У копному судочинстві інколи залучався як спеціаліст при огляді ран і побоїв.

шлякування – так називали *гоніння сліду* у Гетьманщині

ДДАТКИ

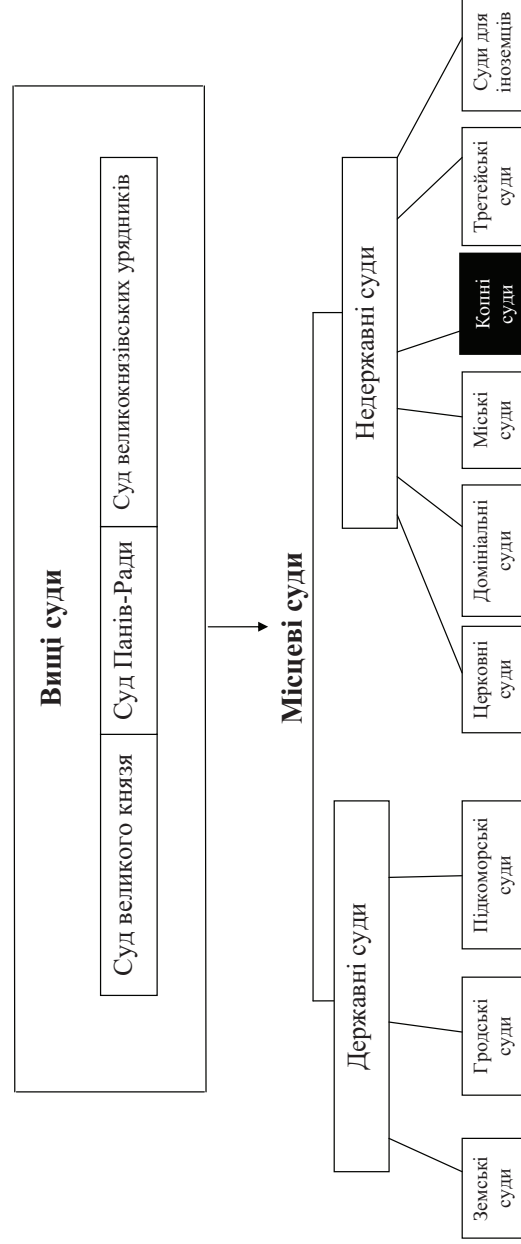
Додаток А

Вервний суд у судовій системі Київської Русі (X–XII ст.)

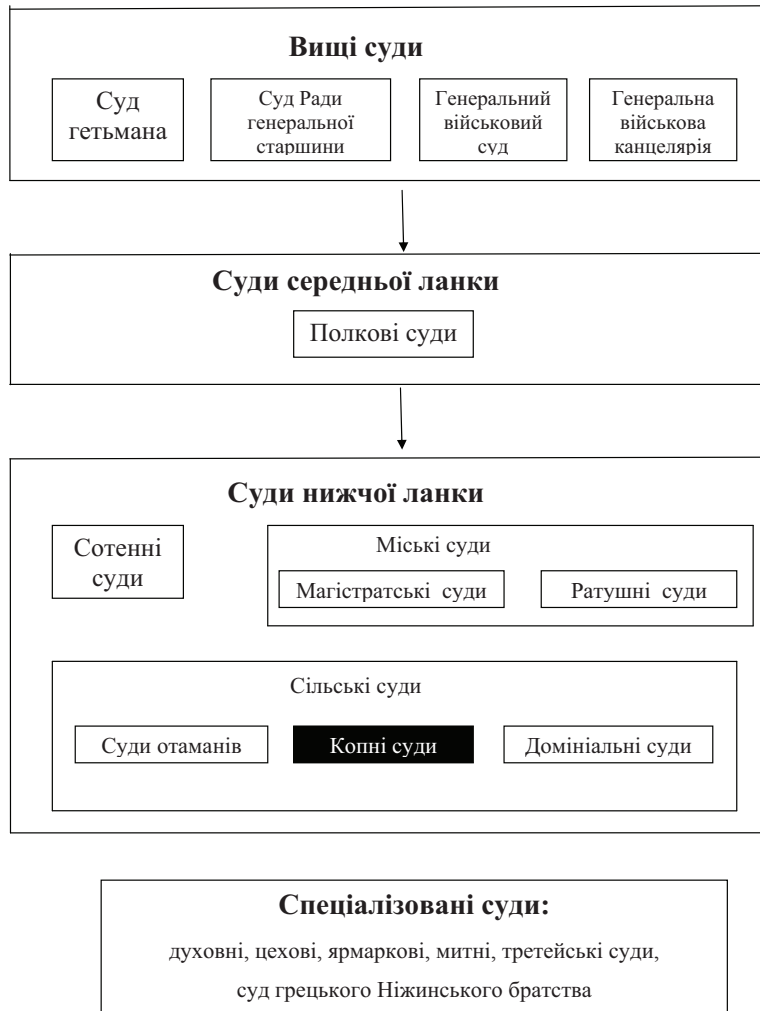

Додаток Б

Копний суд на українських землях у складі Великого князівства Литовського (1566–1569)

Копний суд у судовій системі Української козацької держави (1649–1654)

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Нормативно-правові акти та збірники документів

1. Актовья книги полтавского городского уряда XVII-го вѣка. Вип. 1-й : Справи поточныя 1664–1671 годовъ / ред. и прим. В. Л. Модзалевского. – Черниговъ, 1912. – 216 с.
2. Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссією. Томъ XVIII : Акты о копныхъ судахъ / предсѣдатель Ю. О. Крачковскій. – Вильна, 1891. – 577 с.
3. Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть четвертая : Акты о происхожденіи шляхетскихъ родовъ въ Юго-Западной Россіи. – Киевъ, 1867. – Т. 1. – 460 с.
4. Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть шестая : Акты объ экономическихъ и юридическихъ отношеніяхъ крестьянъ въ XVI–XVIII вѣкѣ (1498–1795). – Киевъ, 1876. – Т. 1. – 614 с.
5. Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть шестая : Акты объ экономическихъ и юридическихъ отношеніяхъ крестьянъ въ XVI–XVIII вѣкѣ (1498–1795). Томъ 1. Приложение. – Киевъ, 1876. – 626 с.
6. Доўнар Т. І. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т. І. Доўнар, У. М. Саголін, Я. А. Юхо. – Минск : Тэсей, 2003. – 352 с.
7. Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799 рр. / уклад. О. Купчинський, О. Ружицький. – К. : Наук. думка, 1972. – 671 с.
8. Купчинський О. Акти і документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть / О. Купчинський. – Львів : НТШ, 2004. – 1283 с.
9. Литовська метрика. Кн. 561 : Ревізії українських замків 1545 р. / підгот. В. Кравченко. – К. : НТШ, 2005. – 599 с.
10. Правда Русская. Т. 2 : Комментарии / под ред. Б. Д. Грекова. – М. ; Ленинград, 1947. – 862 с.

11. Российское законодательство X–XX веков / под ред. О. И. Чистякова. – М., 1984. – Т. 1. – 432 с.
12. Российское законодательство X–XX веков / под ред. О. И. Чистякова. – М., 1985. – Т.2. – 520 с.
13. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673 / упоряд. Геннадій Боряк, Губерт Вайс, Кирило Вислобоков та ін. – К., 2002. – 983 с.
14. Спрогись И. Древній рускій документъ – декретъ граничнаго копнаго суда 1531 г., 15 ноября / И. Спрогись. – [Б. м.], [1896?]. – 14 с.
15. Статут Великого княжества Литовского 1529 года / под ред. К. И. Яблонска. – Минск, 1960. – 253 с.
16. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 1 : Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2002. – 464 с.
17. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 2 : Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2003. – 560 с.
18. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 3 : Статут Великого князівства Литовського 1588 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2004. – Кн. 1. – 672 с.
19. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 3 : Статут Великого князівства Литовського 1588 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2004. – Кн. 2. – 568 с.
20. Хрестоматія з історії держави і права України / упоряд. А. С. Чайковський, О. Л. Копиленко та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.
21. Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 2000. – Т. 1. – 472 с.
22. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji A. Stadnickiego. T. XI : Najdawniejsze zapiski sądów sanockich 1423–1462. – Lwów, 1886. – 567 s.
23. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji A. Stadnickiego. T. XII : Najdawniejsze zapiski sądów halickich 1435–1475. – Lwów, 1887. – 551 s.
24. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji

- A. Stadnickiego. T. XIII : Najdawniejsze zapiski sądów przemyskich. – Lwów, 1888. – 725 s.
25. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji A. Stadnickiego. T. XIV : Najdawniejsze zapiski sądów lwowskich 1440–1456. – Lwów, 1889. – 634 s.
26. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji A. Stadnickiego. T. XV : Najdawniejsze zapiski sądów lwowskich od r. 1457 do 1500. – Lwów, 1891. – 720 s.
27. Statuta polskie króla Kazimierza w Wislicy złożone. / z rękopisu wydal K. W. Wójcicki. – Warszawa, 1847. – 179 s.

Неопубліковані джерела архівних фондів

Державний архів Волинської області

1. Ф. 361 Луцький повітовий земський суд
оп. 2
Спр. 2. Виписки із земських, підкоморських і городських книг Луцького повіту по спірних маєтках Остриєве і Симонове, 216 арк.

Державний архів Чернігівської області

2. Ф. 127 Чернігівське губернське правління
оп. 13
Спр. 13. Протокол про непокору селян від 04.09.1802 р., 56 арк.

Державний архів Чернігівської області.

Відділ забезпечення збереженості документів у м. Ніжин

3. Ф. 343 Ніжинський повітовий предводитель дворянства
оп. 1
Спр. 10. Відомості про возних Ніжинського повіту, 4 арк.

Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника. Відділ рукописів

4. Ф. 5 Оссолінські колекції
Спр. 4105/III. Archiwum lipowieckie. Wypisy z ksiąg grodzkich winnickich 1578–1644, 202 арк.
5. Ф. 103 Сапєги
Спр. 6310. Матеріали в справі встановлення межі між маєтками Яблоновських, Моквінських і Енжейовських, 48 арк.

*Наукова бібліотека Львівського національного університету
імені Івана Франка. Відділ рукописних, стародрукованих і рідкісних
книг ім. Ф. П. Максименка*

6. Ф. Ekonomia Samborska
Zbiór rękopisów № 518 III. Судові акти 1614–1632 pp., 626 арк.
7. Ф. Ekonomia Samborska
Zbiór rękopisów № 529 III. Судові акти 1715–1720 pp., 153 арк.
8. Ф. Ekonomia Samborska
Zbiór rękopisów № 536 III. Судові акти 1673–1679 pp., 271 арк.
- Центральний державний історичний архів України в м. Києві*
9. Ф. 2 Київський гродський суд
оп. 1
Спр. 4. Актова книга 14 січня 1686 р. – 31 грудня 1688 р., 391 арк.
10. Ф. 2 Київський гродський суд
оп. 1
Спр. 5. Актова книга 14 січня 1689 р. – 30 грудня 1690 р., 492 арк.
11. Ф. 11 Житомирський гродський суд
оп. 1
Спр. 21. Актова книга 14 січня 1717 р. – 30 грудня 1719 р., 557 арк.
12. Ф. 11 Житомирський гродський суд
оп. 1
Спр. 54. Актова книга 2 січня – 27 червня 1769 р., 622 арк.
13. Ф. 15 Овруцький гродський суд
оп. 1
Спр. 2. Актова книга 4 січня 1681 р. – 31 грудня 1682 р., 507 арк.
14. Ф. 15 Овруцький гродський суд
оп. 1
Спр. 3. Актова книга 2 січня 1683 р. – 15 грудня 1684 р., 798 арк.
15. Ф. 22 Кременецький земський суд
оп. 1
Спр. 3. Актова книга 1594–1596 pp., 803 арк.
16. Ф. 22 Кременецький земський суд
оп. 1
Спр. 34. Актова книга 1624 р., 256 арк.
17. Ф. 25 Луцький гродський суд
оп. 1
Спр. 6. Актова книга 10 січня – 23 грудня 1564 р., 302 арк.
18. Ф. 25 Луцький гродський суд
оп. 1

- Спр. 10. Актова книга січень – 30 грудня 1568 р., 431 арк.
19. Ф. 25 Луцький гродський суд
оп. 1
Спр. 12. Актова книга 1 січня – 26 грудня 1570 р., 592 арк.
20. Ф. 25 Луцький гродський суд
оп. 1
Спр. 49. Актова книга 3 січня – 31 грудня 1596 р., 981 арк.
21. Ф. 25 Луцький гродський суд
оп. 1
Спр. 51. Актова книга 25 вересня – 29 грудня 1597 р., 868 арк.
22. Ф. 28 Володимирський гродський суд
оп. 1
Спр. 3. Актова книга 2 січня – 29 грудня 1568 р., 191 арк.
23. Ф. 28 Володимирський гродський суд
оп. 1
Спр. 4. Актова книга 1 січня – 23 грудня 1569 р., 310 арк.
24. Ф. 28 Володимирський гродський суд
оп. 1
Спр. 21. Актова книга 1 січня – 10 грудня 1588 р., 1002 арк.
25. Ф. 28 Володимирський гродський суд
оп. 1
Спр. 40. Актова книга 1 січня – 31 грудня 1608 р., 533 арк.
26. Ф. 28 Володимирський гродський суд
оп. 1
Спр. 59. Актова книга 2 січня 1625 р. – 4 січня 1626 р., 1416 арк.
27. Ф. 28 Володимирський гродський суд
оп. 1
Спр. 75. Актова книга 19 листопада 1640 р. – 25 травня 1776 р.,
1622 арк.
28. Ф. 38 Кам'янецький гродський суд
оп. 1
Спр. 17. Актова книга 1641 р., 388 арк.
29. Ф. 40 Летичівський гродський суд
оп. 1
Спр. 2. Актова книга 1665–1672 pp., 133 арк.
30. Ф. 44 Вінницький гродський суд
оп. 1
Спр. 1. Актова книга 1543–1565 pp., 909 арк.
31. Ф. 51 Генеральна військова канцелярія

- оп. 1
Спр. 6. Універсал гетьмана Івана Мазепи Київському магістрату
1706 р., 4 арк.
32. Ф. 51 Генеральна військова канцелярія
оп. 2
Спр. 43. Виписка з рішення Генерального військового суду, 2 арк.
33. Ф. 51 Генеральна військова канцелярія
оп. 2
Спр. 1527. Справа про конокрадство, 1756 р., 8 арк.
34. Ф. 51 Генеральна військова канцелярія
оп. 3
Спр. 598. Справа про майнові спори Федора Потребича-Гречаного,
90 арк.
35. Ф. 51 Генеральна військова канцелярія
оп. 3
Спр. 774. Справа про захоплення ґрунтів, лісів і угідь, 143 арк.
36. Ф. 51 Генеральна військова канцелярія
оп. 3
Спр. 952. Справа про покарання членів копного суду села Хільчич,
12 арк.
37. Ф. 51 Генеральна військова канцелярія
оп. 3
Спр. 2752. Лист отамана слободи Петрівка, 4 арк.
38. Ф. 51 Генеральна військова канцелярія
оп. 3
Спр. 8826. Справа про суперечки Чернігівського монастиря, 228
арк.
39. Ф. 51 Генеральна військова канцелярія
оп. 3
Спр. 10687. Справа про підтвердження чинності Литовського ста-
туту, 12 арк.
40. Ф. 208 Стародубський міський магістрат
оп. 1
Спр. 82. Книга поточних справ 1690 р., 21 арк.
41. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського гене-
рал-губернаторства
оп. 618
Спр. 78. Циркуляр генерал-губернатора про порядок судочинства у
волосних судах, 93 арк.

- Центральний державний історичний архів України в м. Львові*
42. Ф. 1 Белзький гродський суд
оп. 1
Спр. 484. Чистова книга декретів 1618 р., 882 арк.
43. Ф. 3 Буський гродський суд
оп. 1
Спр. 6. Чистова книга донесень 1556–1619 рр., 652 арк.
44. Ф. 3 Буський гродський суд
оп. 1
Спр. 43. Чорнова книга донесень 1600–1610 рр., 832 арк.
45. Ф. 5 Галицький гродський суд
оп. 1
Спр. 104. Чистова книга донесень 1596–1597 рр., 826 арк.
46. Ф. 5 Галицький гродський суд
оп. 1
Спр. 107. Донесення 1598–1600 рр., 296 арк.
47. Ф. 5 Галицький гродський суд
оп. 1
Спр. 108. Донесення 1598–1600 рр., 272 арк.
48. Ф. 5 Галицький гродський суд
оп. 1
Спр. 115. Чистова книга донесень 1612 р., 502 арк.
49. Ф. 5 Галицький гродський суд
оп. 1
Спр. 129. Чистова книга донесень 1635 р., 748 арк.
50. Ф. 5 Галицький гродський суд
оп. 1
Спр. 145. Чистова книга донесень 1653 р., 698 арк.
51. Ф. 5 Галицький гродський суд
оп. 1
Спр. 163. Чистова книга донесень 1667 р., 704 арк.
52. Ф. 9 Львівський гродський суд
оп. 1
Спр. 45. Книга скарг 1556–1590 рр., 486 арк.
53. Ф. 13 Перемишльський гродський суд
оп. 1
Спр. 305. Чистова книга донесень 1589 р., 1880 арк.
54. Ф. 13 Перемишльський гродський суд
оп. 1

- Спр. 413. Чистова книга донесень 1672 р., 2440 арк.
55. Ф. 13 Перемишльський гродський суд
оп. 1
- Спр. 531. Чистова книга донесень 1728 р., 2214 арк.
56. Ф. 15 Сяноцький гродський суд
оп. 1
- Спр. 27. Чистова книга донесень 1559 р., 170 арк.
57. Ф. 15 Сяноцький гродський суд
оп. 1
- Спр. 382. Чистова книга декретів 1702–1704 рр., 1210 арк.
58. Ф. 15 Сяноцький гродський суд.
оп. 1
- Спр. 448. Заповіти злодіїв 1563–1638 рр., 338 арк.
59. Ф. 17 Тереховлянський гродський суд
оп. 1
- Спр. 96. Чистова книга донесень 1585 р., 648 арк.
60. Ф. 17 Тереховлянський гродський суд
оп. 1
- Спр. 112. Чистова книга донесень 1615–1616 рр., 1545 арк.
61. Ф. 17 Тереховлянський гродський суд
оп. 1
- Спр. 336. Чистова книга декретів 1661–1672 рр., 2343 арк.
62. Ф. 17 Тереховлянський гродський суд
оп. 1
- Спр. 348. Чорнова книга декретів 1725 р., 236 арк.

Спеціальна література

1. Андрусак Т. Г. Теорія держави і права / Т. Г. Андрусак. – Львів : Фонд «Право для України», 1997. – 198 с.
2. Антонович В. Изслѣдованіе о крестьянахъ въ Юго-Западной Россіи по актамъ 1700–1798 / В. Антонович. – Київ, 1870. – 64 с.
3. Бакай Н. Значеніе сельской громады въ судебномъ процесѣ конца XVII в. / Н. Бакай // Київская старина. – Київ, 1886. – Т. XVI. – С. 567–569.
4. Бедрій М. М. Вчення про метод Рене Декарта і його значення для юридичної науки / М. М. Бедрій // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 2. – С. 377–380.
5. Бедрій М. М. Поняття та властивості історичного типу українського звичаєвого права / М. М. Бедрій // Держава, право і юридична думка у Балточорноморському регіоні: історія і сучасність: матеріали XXVI Міжнародної історико-правової конференції 27-29 квітня 2012 р., м. Одеса. – Одеса, 2012. – С. 521–525
6. Бедрій М. Система українського звичаєвого права: історико-правовий аспект / М. Бедрій // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Випуск 54. – Львів, 2011. – с. 45- 51
7. Биркович О. І. Судова система Української держави (Гетьманщини) 1648–1657 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. І. Биркович. – К., 2004. – 19 с.
8. Бойко І. Історико-правові аспекти приєднання Галичини до складу середньовічної Польщі у XIV ст. / І. Й. Бойко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матер. XII регіон. наук.-практ. конф. (Львів, 9–10 лютого 2006 р.). – Львів, 2006. – С. 73–75.
9. Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини / І. Й. Бойко. – Львів : Світ, 2000. – 120 с.
10. Бойко І. Й. Державний лад і право Київської Русі / І. Й. Бойко. – Львів : Вид-во юрид. фак. ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 67 с.
11. Бойко І. Й. Джерела та характерні риси права в Галичині у складі Польського Королівства (1387–1569) / І. Й. Бойко. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 344 с.
12. Бойко І. Копні суди в селах українського (руського) права Галичини у XIV–XVIII ст. / І. Бойко, М. Бедрій // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Сер. юрид. – Львів, 2009. – Вип. 1. – С. 33–43.

13. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (ІХ-ХХ ст.) / І.Й. Бойко. – Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2013. – 408 с.
14. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко. – Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – 628 с.
15. Бойко І. Органи державного управління Галичиною в складі Польського Королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – Львів, 2007. – Вип. 44. – С. 59–67.
16. Бойко І. Особливості вервних судів Галицько-Волинської держави (1199–1349 рр.) / І. Бойко, М. Бедрій // Часоп. Київс. ун-ту права. – 2008. – № 1. – С. 32–36.
17. Бойко І. Правовий статус вервних судів у Київській Русі (ІХ–ХІІ ст.) / І. Бойко, М. Бедрій // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – Львів, 2009. – Вип. 49. – С. 26–33.
18. Бойко І. Правові засади організації та діяльності копних судів на українських землях у ХІV–ХІVІ ст. / І. Бойко, М. Бедрій // Про українське право. – К., 2008. – Ч. 3. – С. 265–276.
19. Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 790 с.
20. Бондарук Т. І. Судова влада копи (за працями професора Ф. І. Леонтовича) / Т. І. Бондарук // Держава, право і юридична думка у балточорноморському регіоні: історія і сучасність: матеріали ХХVІ Міжнародної історико-правової конференції 27–29 квітня 2012 р., м. Одеса. – Одеса, 2012. – С. 222–225.
21. Борисенко С. Звичаєве право Литовсько-руської держави на початку ХVІ ст. / С. Борисенко // Праці комісії для виучування звичаєвого права України. – К., 1928. – Вип. 3. – С. 61–98.
22. Борисенко С. Самосуди над карними злочинцями в 1917 році / С. Борисенко // Праці комісії для виучування звичаєвого права України. – К., 1928. – Вип. 3. – С. 213–234.
23. Василенко М. П. Литовско-русское государство // Микола Василенко. Вибрані твори : у 3 т. Т. 2 : Юридичні праці / Микола Василенко ; упоряд. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський. – К. : Юрид. думка, 2006. – С. 33–47.
24. Василенко М. Передмова / М. Василенко // Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права. – К., 1928. – Вип. 4. – С. І–ХІІ.
25. Василенко М. П. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та вкраїнського права) // Микола Василен-

- ко. Вибрані твори : у 3 т. Т. 2 : Юридичні праці / Микола Василенко ; упоряд. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський. – К. : Юрид. думка, 2006. – С. 286–353.
26. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2004. – 1440 с.
27. Владимирский-Буданов М. Очерки изъ истории Литовско-Русского права. Ч. 3 : Крестьянское землевладение въ Западной Россіи до половины ХVІ в. / М. Владимирский-Буданов. – Киевъ, 1893. – 83 с.
28. Голубеу В. Ф. Сельская абщина у Беларусі ХVІ–ХVІІІ ст.ст. / В. Ф. Голубеу. – Минск : Беларуская наука, 2008. – 407 с.
29. Горбань М. Копний суд над відьмою / М. Горбань // Червоний шлях. – Х., 1925 – № 8. – С. 146–159.
30. Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття ХІV–ХІХ ст. / Ю. Гошко. – Львів : Ін-т народозн. НАН України, 1999. – 336 с.
31. Грозовський І. Козацьке право / І. Грозовський // Право України. – 1997. – № 6. – С. 76–80.
32. Грозовський І. М. Особливості землекористування у Запорозькій Січі / І. М. Грозовський // Земля і земельні відносини в історії права, держави і юридичної думки : матер. ХХ Міжнар. істор.-прав. конф. (Судак, 25–28 вересня 2008 р.). – Сімферополь : ДІАЙПІ, 2009. – С. 163–169.
33. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1 : До початку ХІ віка / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991. – 736 с.
34. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 5 : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях ХІV–ХVІІ в. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1994. – 704 с.
35. Гураль П. Волосна громада в період входження українських земель до Великого князівства Литовського / П. Гураль // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – Львів, 2002. – Вип. 37. – С. 83–92.
36. Гураль П. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П. Гураль. – Львів : Край, 2008. – 468 с.
37. Гурбик А. Копні суди на Україні / А. Гурбик // Наука і суспільство. – 1990. – № 7. – С. 54–55.
38. Гурбик А. Копні суди на українських землях у ХІV–ХVІ ст. / А. Гурбик // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 110–116.
39. Гурбик А. Устроєві засади громадського судочинства й народна правосвідомість на українських землях у складі Великого князівства

Литовського / А. Гурбик // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2007. – С. 102–123.

40. Гурбик А. Трагування «судових околиць» в громадському судочинстві на українських землях Великого князівства Литовського / Андрій Гурбик // *Ukraina Lithuanica*. – К., 2009. – Т. 1. – С. 11–33.

41. Гуржій О. І. Історія козацтва. Держава–військо–битви / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – К.: Арій, 2012. – 464 с.

42. Демченко Г. В. Къ вопросу объ участии земских добрыхъ людей въ древне-русскихъ судахъ / Г. В. Демченко. – Київ, 1903. – 23 с.

43. Демченко Г. В. Наказаніе по Литовскому статуту въ его трехъ редакціяхъ (1529, 1566, 1588 г.) / Г. В. Демченко. – Київ, 1894. – Ч. 1. – 273 с.

44. Демченко Г. В. Притомные люди и копная сторона / Г. В. Демченко // *Извест. Варшав. ун-та*. – Варшава, 1899. – № 2. – 44 с.

45. Довідник з історії України (А–Я) / за ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.

46. Дорошенко Д. Історія України / Д. Дорошенко. – К.: Освіта, 1993. – 238 с.

47. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Львів: Світ, 1991 – 576 с.

48. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії / Е. Дюркгайм; пер з фр. Г. Філіпчука та З. Борисюк. – К.: Юніверс, 2002. – 424 с.

49. Енциклопедія українознавства / голов. ред. В. Кубійович. – Львів: НТШ, 1996. – Т. 5. – С. 1605–1999.

50. Ефименко А. Копные суды въ Лѣвобережной Украинѣ / А. Ефименко // *Кіевская старина*. – Київ, 1885. – Т. XIII. – С. 189–203.

51. Ефименко А. Я. Исследования народной жизни / А. Я. Ефименко. Обычное право. – М.: ЛИБРОКОМ, 2010. – 400 с.

52. Ефименко А. Я. История украинского народа / А. Я. Ефименко. – Киев: Лыбидь, 1990. – 512 с.

53. Ефименко А. Я. Очерки истории Правобережной Украины; Малорусское дворянство и его судьба / А. Я. Ефименко. – М.: Либроком, 2011. – 440 с.

54. Ефименко А. Я. Южная Русь / А. Я. Ефименко. – СПб., 1905. – Т. 1. – 439 с.

55. Єрмолаєв В. М. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII–XVIII ст.) / В. М. Єрмолаєв, А. І. Козаченко. – Х.: Право, 2002. – 176 с.

56. Жовтобрюх М. М. Звичаєве право: сутність, генеза, чинність: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / М. М. Жовтобрюх. – К., 2002. – 18 с.

57. Залізняк П. Доки правосуддя буде таємним? / П. Залізняк, А. Шаїпов // *Юрид. вісн. України*. – 2008. – № 30 (682). – С. 9.

58. Заріцька І. Питання принципів історії держави та права / І. Заріцька // *Підприємництво, господарство і право*. – 2010. – № 12. – С. 135–137

59. Захаров И. Копя (общины древней Руси) [Електронний ресурс] / И. Захаров. – Режим доступу: <http://www.newparadigma.ru/engines/NPforum/read.aspx?m=183767>.

60. Захарченко П. Історія держави і права України / П. Захарченко. – К.: Атіка, 2004. – 368 с.

61. Иванишев Н. О древнихъ сельскихъ общинахъ в Юго-Западной Россіи / Н. Иванишев. – Київ, 1863. – 72 с.

62. Иванишев Н. Сочинения / Н. Иванишев. – Київ, 1876. – 451 с.

63. Инкин В. Ф. Статьи Русской Правды о мести в свете обычной практики галицких общинных судов (по актам XVI–XVIII вв.) / В. Ф. Инкин // *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 8: История*. – 1990. – № 1. – С. 72–85.

64. Ідзьо В. Українська держава в IX–XIII століттях / В. Ідзьо. – Львів: Сполом, 2004. – 418 с.

65. Ілюстрована енциклопедія історії України (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / авт. тексту О. Кучерук. – К.: Спалах, 1998. – 216 с.

66. Інкін В. Інститут співприсяжництва та громадські сільські суди в галицькій звичаєвій практиці XVI–XVIII ст. порівняно з Руською Правдою [Електронний ресурс] / В. Інкін. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um1/Statti/1-inkin%20vasyl.htm>.

67. Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси / В. Інкін. – Львів: Добра справа, 2004. – 420 с.

68. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час) / за ред. Б. Й. Тищика. – Львів: Світ, 2006. – 696 с.

69. Історія держави і права України / за ред. А. С. Чайковського. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.

70. Історія держави і права України: акад. курс: у 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – К.: Ін Юре, 2000. – Т. 1. – 648 с.

71. Історія українського права / за ред. І. А. Безклубого. – К. : Грамота, 2010. – 336 с.
72. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології : монографія / М. С. Кельман. – Тернопіль : Терно-граф, 2011. – 453 с.
73. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.) : історико-правове дослідження / М. Кобилецький. – Львів : ПАІС, 2008. – 406 с.
74. Кобилецький М. Магдебурзьке право у селах Галичини / М. Кобилецький // Право України. – 2003. – № 8. – С. 120–124.
75. Коваль Р. Актуальні питання впровадження відновного правосуддя в правову систему України / Р. Коваль // Судоустрій і судочинство в Україні. – 2007. – № 1. – С. 19–24.
76. Ковальова С. Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С. Г. Ковальова. – Одеса, 2004. – 20 с.
77. Ковальова С. Г. Земля як символ у руських правових обрядах / С. Г. Ковальова // Земля і земельні відносини в історії права, держави і юридичної думки : матер. XX Міжнар. іст.-прав. конф. (Судак, 25–28 вересня 2008 р.). – Сімферополь : ДІАЙП, 2009. – С. 212–215.
78. Ковальова С. Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року / С. Г. Ковальова. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2009. – 112 с.
79. Ковальова С. Г. Судоустрій і судочинство на Українських землях Великого князівства Литовського / С. Г. Ковальова. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2008. – 200 с.
80. Костицький М. Відновне правосуддя в контексті правової політики в Україні [Електронний ресурс] / М. Костицький. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/F597C9FC08117043C3256FC50049FEF4?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=F597C9FC08117043C3256FC50049FEF4&Count=500&>.
81. Костюченко О. Ю. Історія зародження та розвитку інституту апеляційного оскарження судових рішень на території України [Електронний ресурс] / О. Ю. Костюченко. – Режим доступу: <http://www.arpcourt.kiev.gov.ua>.
82. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич ; відп. ред. Я. Ісаєвич. – Львів : Ін-т українозн. НАН України, 1999. – 220 с.

83. Кристер А. Три ступені правоутворення / А. Кристер // Праці комісії для виучування звичаєвого права України. – К., 1925. – С. 54–63.
84. Кузнецов И. Н. История государства и права славянских народов / И. Н. Кузнецов. – М. : Новое знание, 2004. – 587 с.
85. Куліш П. Про злодія у селі Гаківниці // Пантелеймон Куліш. Твори : у 2 т. / Пантелеймон Куліш. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 2. – С. 262–274.
86. Кульчицький В. Галицько-Волинська держава (1199–1349) / В. Кульчицький, Б. Тищик, І. Бойко. – Львів : Біблос, 2005. – 280 с.
87. Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К. : Ін Юре, 2008. – 624 с.
88. Кульчицький В. Порядок оскарження рішень копних судів на українських землях у XIV–XVIII ст. / В. Кульчицький, М. Бедрій // Актуальні проблеми історії держави і права країн Центрально-Східної Європи : матер. Міжнар. наук. конф. (Львів, 24–25 квітня 2009 р.). – Львів, 2009. – С. 111–113.
89. Кульчицький В. С. Державний лад і право в Галичині (у другій половині XIX – на початку XX ст.) / В. С. Кульчицький. – Львів, 1965. – 68 с.
90. Кушинська Л. Елементи звичаєвого права в «Руській Правді» / Л. Кушинська // Історія України. – 1999. – № 38. – С. 5–6.
91. Кушинська Л. Становлення державного права і племінна звичаєва традиція у Київській Русі (кінець IX – X ст.) / Л. Кушинська // Історія України. – 2000. – № 38. – С. 3–4.
92. Лашенко Р. Впливи права українського на суспільне життя XIV–XV віків у Великому князівстві Литовському / Р. Лашенко // Антологія української юридичної думки. Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Юрид. кн., 2002. – С. 433–443.
93. Лашенко Р. Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій / Р. Лашенко // 36. Правничої комісії Н.Т.Ш. – Львів, 1925. – Ч. 1. – С. 1–67.
94. Лашенко Р. Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій / Р. Лашенко // 36. Правничої комісії Н.Т.Ш. – Львів, 1927. – Ч. 2. – С. 1–87.
95. Лашенко Р. Лекції по історії українського права / Р. Лашенко. – К. : Україна, 1998. – 254 с.
96. Лашенко Р. Литовський статут, яко пам'ятник українського права / Р. Лашенко. – Прага, 1923. – 32 с.

97. Лашченко Р. Український «копний» процес / Р. Лашченко // Записки УГА в ЧСР. – Подєбради, 1927. – Т. 1. – С. 175–187.
98. Левицький О. І. Волинські оповідання 16–17 ст. / О. І. Левицький. – К., 1914. – 315 с.
99. Левицький О. По судах Гетьманщини / О. Левицький. – Х. : Рух, [б. р.]. – 252 с.
100. Лекції з історії держави і права України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tigr.jurlugansk.org>.
101. Леонтович Ф. И. Областные суды въ Великомъ княжествѣ Литовскомъ / И. Ф. Леонтович // Журналъ министерства юстиціи. – СПб., 1910. – № 9. – С. 83–130.
102. Леонтович Ф. И. Областные суды въ Великомъ княжествѣ Литовскомъ (окончаніе) / Ф. И. Леонтович // Журналъ министерства юстиціи. – СПб., 1910. – № 10. – С. 85–128.
103. Леонтович Ф. Крестьяне Юго-Западной Россіи по Литовскому праву XV и XVI столетий / Ф. Леонтович. – Киевъ, 1863. – 88 с.
104. Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права / Ф. Леонтович // Антологія української юридичної думки. Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Юрид. кн., 2002. – С. 155–223.
105. Лешков В. М. Русский народ и русское государство. История русского общественного права до XVIII в. / В. М. Лешков // Антологія української юридичної думки. Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Юрид. кн., 2002. – С. 52–136.
106. Линниченко И. Черты изъ истории сословій въ Юго-Западной Галицкой Руси XIV–XV в. / И. Линниченко. – М., 1894. – 240 с.
107. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права / Л. А. Луць. – К. : Атіка, 2008. – 412 с.
108. Любавский М. Областное дѣление и мѣстное управление Литовско-Русскаго государства ко времени изданія Перваго Литовскаго статута / М. Любавский. – М., 1892. – 884 с.
109. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн / В. С. Макарчук. – К. : Атіка, 2001. – 624 с.
110. Максимчук І. Деякі інституції звичаєвого права в Старосамбірщині / І. Максимчук. – Самбір, 1939. – 98 с.

111. Малиновський О. Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни / О. Малиновський. – К., 1929. – 186 с.
112. Масютко М. Загублені гроші / М. Масютко // Наука і суспільство. – 1988. – № 2. – С. 74–75.
113. Меденцев А. Копні суди в Україні XIV–XVI ст. / А. Меденцев // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2001. – № 2. – С. 141–145.
114. Мироненко О. В. Судовий процес і його форми на українських землях XIV–XVI ст. / О. В. Мироненко // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 111–113.
115. Міма І. В. Характеристика релігійних норм як різновиду соціальних норм / І. В. Міма // Держава і право. – 2009. – Вип. 43. – С. 133–139.
116. Молдован В. В. Риторика: загальна та судова / В. В. Молдован. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 320 с.
117. Музиченко П. Звичай як джерело права в українських землях у XIV–XVI століттях / П. Музиченко // Вісн. Одес. ін-ту внутр. справ. – 1998. – № 1. – С. 10–16.
118. Музиченко П. П. Історія держави і права України / П. П. Музиченко. – К. : Знання, 2007. – 471 с.
119. Назимов В. Риси українського кримінального права у вироках селянських судів / В. Назимов // Праці комісії для виучування звичаєвого права України. – К., 1925. – С. 74–94.
120. Народичі: історична хроніка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.narodichi.info>.
121. Орел Л. М. Безеквівалентні та тотожні значення міжмовних омонімів – назв історичних реалій (на матеріалі слов'янських мов) / Л. М. Орел // Проблеми зіставної семантики. – 2009. – Вип. 9. – С. 151–156.
122. Охримович В. Знадоба до пізнання народніх звичаїв та поглядів правних / В. Охримович // Житє і слово. – Львів, 1895. – Т. 3. – С. 296–307; 387–401.
123. Падох Я. Ґрунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII столітті / Я. Падох // Антологія української юридичної думки / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Юрид. кн., 2003. – Т. 3. – С. 520–539.
124. Падох Я. Суди й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів: НТШ, 1990. – 128 с.

125. Пашук А. Й. Організація судів на Україні в другій половині XVII ст. / А. Й. Пашук. – Х., 1961. – 47 с.
126. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) / А. Й. Пашук. – Львів, 1967. – 180 с.
127. Платошин Г. Копное право. Русь без християн, мусульман и иудеев [Електронний ресурс] / Г. Платошин. – Режим доступу: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:ccOrT2IowAMJ:doz270.livejournal.com/27743.html+%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D0%BD%D0%BE%D0%B5+%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE+%D1%80%D1%83%D1%81%D0%B8&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua&source=www.google.com.ua>.
128. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2 т. Т. 1 : До середини XVII століття / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – 640 с.
129. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2 т. Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – 608 с.
130. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І. Б. Усенка. – К. : Наук. думка, 2006. – 280 с.
131. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми / упоряд. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 1991. – 440 с.
132. Ромінський Є. В. Особливості судової влади у Київській Русі / Є. В. Ромінський // Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку : матер. XXV Міжнар. істор.-правової конф. (м. Саки, 16–18 вересня 2011 р.) / ред. кол. : І. Б. Усенко (голова) та ін. – К. ; Сімферополь, 2011. – Ч. 1. – С. 348–354
133. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. – Львів : Край, 2008. – 224 с.
134. Рубаник В. Е. Государство, право и суд в Киевской Руси: историко-юридический очерк / В. Е. Рубаник. – М.: Юрлитинформ, 2013. – 352 с.
135. Село Берестовець [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/mistazhit2008/3/23/1.html>.
136. Сиза Н. П. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика, судова експертиза» / Н. П. Сиза. – К., 2002. – 19 с.
137. Сироткін В. Звичаєве право [Електронний ресурс] / В. Сироткін. – Режим доступу : <http://etno.us.org.ua/mynuvshyna/r14.html>.

138. Собестианский И. М. Круговая порука у славян по древним памятникам их законодательства / И. М. Собестианский. – М.: ЛИБРОКОМ, 2011. – 176 с.
139. Сокальська О. В. Елементи інквізиційного (розшукового) процесу в судочинстві українських земель (Брацлавське, Волинське та Київське воєводства) XVI ст. / О. В. Сокальська // Південноукр. правничий часоп. – Одеса, 2006. – № 1. – С. 210–212.
140. Сокальська О. В. Засоби й тактика розслідування злочинів у процесі судового слідства на копному суді в Україні в XV–XVII століттях / О. В. Сокальська // Теорія та практика криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах. – К., 2001. – Ч. 1. – С. 71–76.
141. Сокальська О. В. Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.) / О. В. Сокальська. – Одеса: Інтерпринт, 2010. – 210 с.
142. Сокальська О. Реформи судоустрою на українських землях у XIV–XVI ст. / О. Сокальська // Вісн. Одес. ін-ту внутр. справ. – Одеса, 2001. – № 2. – С. 5–12.
143. Сокальська О. В. Судоустрій та судочинство в Україні (XVI – початок XVII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / О. В. Сокальська. – К., 2006. – 19 с.
144. Софроненко К. А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII в.в. / К. А. Софроненко. – М., 1955. – 138 с.
145. Спрогись И. Я. Народный судь литвиновъ надъ колдунами (чародѣями) 1615 года / И. Я. Спрогись. – Витебскъ, 1896. – 18 с.
146. Старченко Н. Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст.: судові урядники чи слуги? / Н. Старченко // Соціум : альм. соц. історії. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 134–162.
147. Стрельцова О. Співвідношення понять судового прецеденту та судової практики (теоретичний аспект) / О. Стрельцова // Право України. – 2004. – № 10. – С. 136–140.
148. Суд і судочинство на українських землях в XIV–XVI ст. / за ред. П. Музиченка. – Одеса : Астро Принт, 2000. – 180 с.
149. Сырых В. М. История и методология юридической науки / В. М. Сырых. – М.: Норма, 2013. – 464 с.
150. Терлюк І. Історія держави і права України (Доновітній час) / І. Терлюк. – К. : Атіка, 2006. – 400 с.

151. Терлюк І. Історія держави і права України / І. Терлюк. – К. : Атіка, 2011. – 944 с.
152. Тертишник В. Кримінально-процесуальне право України / В. Тертишник. – К. : А.С.К., 2007. – 848 с.
153. Тищик Б. Й. Історія держави і права Середньовічної Польщі (X ст. – 1795 р.) / Б. Тищик. – Львів, 2003. – 129 с.
154. Тищик Б. Копне судочинство в Україні та особливості його здійснення (XIV–XVIII ст.) / Б. Тищик, М. Бедрій // Право України. – 2010 – № 1. – С. 68–75.
155. Тищик Б. Організація та діяльність копних судів на українських землях у складі Речі Посполитої (XVII–XVIII ст.) / Б. Тищик, М. Бедрій // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – 2010. – Вип. 50. – С. 105–111.
156. Тищик Б. Й. Суспільно-політичний лад і право України у складі Литовської держави та Речі Посполитої / Б. Й. Тищик, О. А. Вівчаренко. – Івано-Франківськ : Прикарпат. ун-т, 1996. – 34 с.
157. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 170 с.
158. Толкачова Н. Звичаєве право / Н. Толкачова. – К., 2006. – 367 с.
159. Толкачова Н. Правові звичаї в історії українського народу / Н. Толкачова // Про українське право. – 2008. – Ч. 3. – С. 197–214.
160. Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період / упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – К., 1963. – 791 с.
161. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших / уклад М. Номис. – К. : Либідь, 1993. – 766 с.
162. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / упоряд. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 2001. – 392 с.
163. Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Украинском Советском социалистическом государстве. – Львов, 1955. – 177 с.
164. Федорів С. Віче, рада, круг. Ч. 1 : Староруське віче / С. Федорів. – Прага, 1930. – 35 с.
165. Федущак-Паславська Г. М. Практикум з римського приватного права / Г. М. Федущак-Паславська. – Львів: ПАІС, 2012. – 234 с.
166. Франко І. Я. Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831 г. / И. Я. Франко // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К. : Либідь, 1991. – С. 512–526.
167. Франко І. «Громада» і «задруга» серед українського народу в Галичині і на Буковині // Іван Франко. Зібр. тв. : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 44, кн. 1. – С. 487–495.

168. Франко І. Громада Добровляни (матеріали до монографії) // Іван Франко. Зібр. тв. : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 44, кн. 1. – С. 496–504.
169. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – 714 с.
170. Черкаський І. Поволання над трупом забитого / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права. – К., 1925 – Вип. 1. – С. 90–107.
171. Чубатий М. Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV в. / М. Чубатий. – [Б. м., 1921?]. – 108 с.
172. Чубатий М. Огляд історії українського права / М. Чубатий. – Мюнхен ; К. : УВУ, 1994. – 224 с.
173. Чубатий М. Українське право / М. Чубатий. – Львів, 1921. – 95 с.
174. Чуканов И. А. Волостные суды как правовые регуляторы крестьянского самоуправления в дореволюционной России (вторая половина XIX – начало XX в.) / И. А. Чуканов, С. Т. Артемова, А. А. Гущеваров // Правовая политика и правовая жизнь. – 2009. – № 1. – С. 133–139.
175. Шандра Р. Волоське право та його поширення на українських землях / Р. Шандра // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – 2007. – Вип. 44. – С. 135–142.
176. Шандра Р. Сільські суди та судочинство за українським і волоським правом: історико-правове порівняння (XIV–XVIII ст.) / Р. Шандра, М. Бедрій // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – 2013. – Вип. 58. – Львів, – С. 116–125
177. Шандра Р. Суд та судочинство за волоським правом на західноукраїнських землях у XIII–XVIII ст. / Р. Шандра // Право України. – 2008. – № 6. – С. 153–159
178. Шекера И. М. Литовские статуты и правовое положение крестьян Украины в XVI веке / И. М. Шекера // Первый Литовский статут 1529 года : (матер. республ. науч. конф., посвященной 450-летию Первого Статута). – Вильнюс, 1982. – С. 112–118.
179. Щапов Я. О функциях общины в Древней Руси / Я. Щапов // Общество и государство феодальной России. – М., 1975. – С. 13–21.
180. Щербицькій О. В. Суды въ бывшемъ Великомъ княжестве Литовскомъ / О. В. Щербицькій. – Вильна, 1912. – 79 с.

181. Щурат В. Увільнення злочинця дівчиною в Бродах 1727 р. / В. Щурат. – [Б. м., 1910?]. – 8 с.
182. Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 1 : А–Г / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – 672 с.
183. Юхо И. А. Общественно-политический строй и право Белоруссии в XVI веке : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / И. А. Юхо. – Киев, 1980. – 47 с.
184. Юхо И. А. Крыніцы беларуска-літоўскага права / И. А. Юхо. – Мінск : Беларусь, 1991. – 238 с.
185. Юхо И. А. Основные черты судеустройства и судопроизводства по Статуту Великого княжества Литовского 1529 года / И. А. Юхо // Первый Литовский статут 1529 года : (матер. республ. науч. конф., посвященной 450-летию Первого Статута). – Вильнюс, 1982. – С. 47–54.
186. Юхо И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / И. А. Юхо. – Минск, 1978. – 144 с.
187. Юшков С. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі [Електронний ресурс] / С. Юшков. – Режим доступу: <http://litopus.org.ua>.
188. Юшков С. В. История государства и права СССР / С. В. Юшков. – М., 1961. – Т. 1. – 679 с.
189. Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1928. – Ч. 2. – С. 1–12.
190. Яковлів А. Околиці (округи) копних судів XVI–XVIII в. в. на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – Львів, 1929. – Ч. 1. – С. 5–19.
191. Яковлів А. Про копні суди на Україні / А. Яковлів // Наук. зб. УВУ, присвячений Т. Г. Масарикові. – Прага, 1930. – Ч. 2. – С. 150–173.
192. Яковлів А. Українське право / А. Яковлів // Українська культура : лекції / за ред. Д. Антоновича ; упоряд. С. В. Ульяновська. – К. : Либідь, 1993. – С. 222–236.
193. Ясинский М. «Село» и «верв» Русской Правды / М. Ясинский // Антологія української юридичної думки. Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Юрид. думка, 2002. – С. 258–277
194. Ястремська З. Словацькі й українські фразеологізми з компонентами-назвами мір об'єму і місткості та їх варіантність / З. Ястремська // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 2000. – Вип. 51. – С. 180–186.
195. Adamus J. Zastaw w prawie litewskim XV i XVI wieku / Jan Adamus. – Lwów, 1925. – 142 s.

196. Adamus J. Z zagadnień prawa litewskiego / Jan Adamus. – Lwów, 1926. – 56 s.
197. Bardach J. Sok, soczenie, prosoka. Studium o postępowaniu dowodowym w Wielkim Księstwie Litewskim oraz w innych krajach Europy Środkowej i Wschodniej / Juliusz Bardach // Czasopismo Prawno-historyczne. Warszawa, 1973. – Т. XXV, зт. 1. – С. 61–105.
198. Czacki T. O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku, i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy, 1529 roku wydanym / Tadeusz Czacki. – Kraków, 1861. – Т. 1. – 349 s.
199. Czacki T. O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku, i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy, 1529 roku wydanym / Tadeusz Czacki. – Kraków, 1861. – Т. 2. – 352 s.
200. Dąbkowski P. Wolosi i prawo woloskie w dawnej Polsce / Premysław Dąbkowski // Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby. – Kraków, 1938. – Т. 1. – С. 105–118.
201. Dąbkowski P. Zemsta, okup i pokora na Rusi Halickiej w wieku XV i pierwszej połowie wieku XVI / Premysław Dąbkowski. – Lwów, 1898. – 55 s.
202. Dziadzio A. Powszechna historia prawa / Andrzej Dziadzio. – Warszawa : PWN, 2008. – 592 s.
203. Gawroński F. Sądy kupne vel kopne na Polesiu / Franciszek Gawronski. – [Б. м., 1899?]. – С. 177–190.
204. Grodziski S. Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji (1772–1848) / Stanisław Grodziski. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdansk, 1971. – 303 s.
205. Handelman M. Prawo karne w Statutach Kazimiera Wielkiego / Marseli Handelman. – Warszawa, 1909. – Т. 2. – 214 s.
206. Hejnosz W. Ius Ruthenicale. Przeżytki dawnego ustroju społecznego na Rusi Halickiej w XV wieku / Wojciech Hejnosz. – Lwów, 1928. – 112 s.
207. Kutrzeba S. Przywilej jedlnenski z r. 1430 i nadanie prawa polskiego Rusi / Stanisław Kutrzeba. – Kraków, 1911. – 33 s.
208. Matuszewski J. Bliskość do dowodu w Statutach Kazimierza Wielkiego / Józef Matuszewski // Studia z dziejów państwa i prawa polskiego. – Łódź ; Kraków, 2000. – Т. V. – С. 47–60.
209. Namysłowski W. Pozasądowe organy porządku prawnego w krajach południowo-słowiańskich i polsko-litewskich / Władysław Namysłowski // Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego statutu litewskiego. – Wilno, 1935. – С. 81–105.

210. Prochazka V. Prisyęga w postępowaniu dowodowym narodów slowiańskich / Vladimir Prochazka // Czasopismo Prawno-histeryczne. – Warszawa, 1960. – Т. XII, зт. 1. – С. 9–81.
211. Rafacz J. Dawny proces Polski / Józef Rafacz. – Warszawa, 1925. – 230 s.
212. Rawita Gawronski F. Prawo bartne XVI w / Franciszek Rawita Gawronski. – Lwów, 1895. – 12 s.
213. Szczaniecki M. Powszechna historia państwa i prawa / Michal Szczaniecki. – Warszawa : Lexis Nexis, 2008. – 559 s.
214. Sójka-Zielińska K. Historia prawa / Katarzyna Sójka-Zielińska. – Warszawa : Lexis Nexis, 2008. – 405 s.

Бібліографія автора за темою монографії
(у хронологічній послідовності)

1. Бедрій М. Правовий статус копних судів на українських землях за Литовськими статутами / М. Бедрій // Міжнародна студентсько-аспірантська наукова конференція «Правова система, громадянське суспільство та держава» : тези доп. (Львів, 18–20 квіт. 2008 р.). – Львів, 2008. – С. 42–44.
2. Бедрій М. Територіальна підсудність копних судів на українських землях / М. Бедрій // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави: матеріали V Всеукр. наук. конф. правників-початківців. – Одеса ; Львів: Фенікс, 2008. – С. 259–261.
3. Бойко І. Особливості вервних судів Галицько-Волинської держави (1199–1349 рр.) / І. Бойко, М. Бедрій // Часопис Київського університету права. – 2008. – № 1. – С. 32–36.
4. Бедрій М. Організація та діяльність копних судів у Київщині, Волині та Брацлавщині XVII–XVIII ст. / М. Бедрій // Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні : матеріали IX Всеукр. наук.-практ. конф. (Острого, 30–31 трав. 2008 р.). – Острого, 2008. – С. 18–21.
5. Бедрій М. Правове регулювання копного судочинства за Руською Правдою / М. Бедрій // Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез міжнар. наук. конф. «Сьомі осінні юридичні читання» (Хмельницький, 28–29 листоп. 2008 р.). – Хмельницький, 2008. – Ч.1. – С. 8–10.
6. Бедрій М. Процесуальний статус свідків у копному судочинстві за Першим Литовським статутом 1529 р. / М. Бедрій // Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку : збірник тез наук. доп. V Міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених (Луцьк, 20–21 берез. 2009 р.). – Луцьк : Вежа, 2009. – С. 25–27.
7. Бедрій М. Генезис і еволюція копних судів на українських землях / М. Бедрій // Vivat justitia! – Львів, 2009. – Вип. IX. – С. 11–16.
8. Бойко І. Правові засади організації та діяльності копних судів на українських землях у XIV–XVI ст. / І. Бойко, М. Бедрій // Про українське право. – К., 2008. – Ч. III. – С. 265–276.
9. Бедрій М. Особливості виконання рішень копних судів на українських землях у XIV–XVIII ст. / М. Бедрій // Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих учених : збірник наук. праць Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 23–24 квіт. 2009 р.). – К., 2009. – Ч. I. – С. 9–11.

10. Бедрій М. Примирний характер як ознака українських копних судів (XIV–XVIII ст.) / М. Бедрій // Міжнародна студентсько-аспірантська наукова конференція «Правова система, громадянське суспільство та держава»: тези доп. (Львів, 24–26 квіт. 2009 р.). – Львів, 2009. – С. 34–35.

11. Бедрій М. Рішення українських копних судів: порядок прийняття, зміст, оскарження та виконання (XIV–XVIII ст.) / М. Бедрій // Держава і право. – 2009. Вип. 43. – С. 173–179.

12. Бедрій М. Основні ознаки українських копних судів (XIV–XVIII ст.) / М. Бедрій // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 1. – С. 30–35.

13. Бедрій М. Копний суд – інститут українського звичаєвого права (XIV–XVIII ст.) / М. Бедрій // Закарпатські правові читання: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів (Ужгород, 28–30 квіт. 2009 р.). – Ужгород, 2009. – С. 4–7.

14. Бойко І. Копні суди в селах українського (руського) права Галичини у XIV–XVIII ст. / І. Бойко, М. Бедрій // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2009. – Вип. 1. – С. 33–43.

15. Бедрій М. Становлення та правова природа общинних судів додержавного суспільства східних слов'ян / М. Бедрій // Земля і земельні відносини в історії права, держави і юридичної думки: матеріали ХХ Міжнар. історико-правової конф. (Судак, 25–28 верес. 2008 р.). – Сімферополь: ДІАЙП, 2009. – С. 347–354.

16. Бойко І. Правовий статус вервних судів у Київській Русі (IX–XII ст.) / І. Бойко, М. Бедрій // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2009. Вип. 49. – С. 26–33.

17. Кульчицький В. Порядок оскарження рішень копних судів на українських землях у XIV–XVIII ст. / В. Кульчицький, М. Бедрій // Актуальні проблеми історії держави і права країн Центрально-Східної Європи: матеріали Міжнар. наук. конф. (Львів, 24–25 квіт. 2009 р.). – Львів, 2009. – С. 111–113.

18. Бедрій М. Копні суди в державно-правовій системі Гетьманщини (1648–1783 рр.) / М. Бедрій // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 3. – С. 45–51.

19. Бедрій М. Статути Великого князівства Литовського як джерела правового регулювання діяльності копних судів на українських землях (1529–1842 рр.) / М. Бедрій // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса: Юридична література, 2009. – Вип. 49. – С. 145–150.

20. Бедрій М. Становлення та правова природа общинних судів додержавного суспільства східних слов'ян / М. Бедрій // Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – Симферополь, 2009. – Т.22 (61). – № 1. – С. 283–288.

21. Бедрій М. Докази та доказування в українському копному судочинстві (XIV–XVIII ст.) / М. Бедрій // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 12. – С. 154–157.

22. Бедрій М. Суспільно-правові передумови становлення копних судів на українських землях / М. Бедрій // Актуальні проблеми політики. – Миколаїв, 2009. – Вип. 38. – С. 546–553.

23. Бедрій М. Вервний суд і копний суд: історико-правове порівняння / М. Бедрій // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XVI регіон. наук.-практ. конф. (Львів, 8–9 лют. 2010 р.). – Львів, 2010. – С. 43–45.

24. Бедрій М. Історико-правовий аналіз Галицької грамоти Михайла Боуцацького 1435 р. / М. Бедрій, І. Бойко // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави: матеріали Міжнар. щорічної конф. молодих вчених, аспірантів і студентів, присвяченої пам'яті видатних вчених-юристів П. О. Недбайла, О. В. Сурілова, В. В. Копейчикова. – Львів; Одеса: Фенікс, 2010. – С. 210–212.

25. Бедрій М. Присяжна копа як слідча дія в українському копному судочинстві (XIV–XVIII ст.) / М. Бедрій // Право ХХІ століття: виклики та проблеми: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених (Ужгород, листоп. 2009 р.) – Ужгород, 2010. – С. 47–50.

26. Бедрій М. Деякі історико-правові аспекти функціонування копних судів у Лівобережній Україні (XVII–XVIII ст.) / М. Бедрій // Від громадянського суспільства – до правової держави: тези V Міжнар. наук. конф. студентів та молодих вчених. – Х., 2010. – С. 8–9.

27. Тищик Б. Копне судочинство в Україні та особливості його здійснення (XIV–XVIII ст.) / Б. Тищик, М. Бедрій // Право України. – 2010 – № 1. – С. 68–75.

28. Тищик Б. Організація та діяльність копних судів на українських землях у складі Речі Посполитої (XVII–XVIII ст.) / Б. Тищик, М. Бедрій // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2010. – Вип. 50. – С. 105–111.

29. Бедрій М. Процесуальний статус возного в українському копному судочинстві (XVI–XVIII ст.) / М. Бедрій // Законодавство Украї-

ни: проблеми та перспективи розвитку : збірник матеріалів XI Міжнар. наук.-практ. конф. – К., 2010. – С. 94–98.

30. Бедрій М. Коповища – місця зібрань і засідань українських копних судів (XIV–XVIII ст.) / М. Бедрій // Государство и право в условиях глобализации: реалии и перспективы : материалы II Междунар. науч.-практ. конф. (Симферополь, 16–17 апреля 2010 г.). – Симферополь : Крымучпедгиз, 2010. – С. 86–88.

31. Бедрій М. Особливості додержавного судочинства східних слов'ян / М. Бедрій // Актуальні проблеми державотворення в Україні очима молодих учених : збірник наук. праць Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 23 квіт. 2010 р.). – К., 2010. – Ч. 1. – С. 77–78.

32. Бедрій М. Нормативно-правові акти як джерела правового регулювання діяльності копних судів на українських землях у XIV–XVIII ст. / М. Бедрій // Держава і право. – 2010. – Вип. 47. – С. 107–112.

33. Бедрій М. Речові докази в українському копному судочинстві (XIV–XVIII ст.) / М. Бедрій // Актуальні питання сучасних державотворчих і правотворчих процесів : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 28 квіт. 2010 р.) : 3 ч. – Запоріжжя, 2010. – Ч. 1. – С. 13–14.

34. Бедрій М. Підстави та порядок відкриття провадження у справі в українському копному судочинстві (XIV–XVIII ст.) / М. Бедрій // IX Міжнар. студентсько-аспірантська наук. конф. «Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи»: тези доп. (Львів, 14–16 трав. 2010 р.). – Львів, 2010. – С. 54–55.

35. Бедрій М. Усталені юридичні формулювання в українському копному судочинстві (XIV–XVIII ст.) / М. Бедрій // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 2. – С. 57–61.

36. Бедрій М. Державний нагляд за здійсненням копного судочинства на українських землях у XIV–XVIII ст. / М. Бедрій // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2010. – Вип. 2. – С. 26–34.

37. Бедрій М. Стадія судового розгляду в українському копному судочинстві (XIV–XVIII ст.) / М. Бедрій // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2010. – Вип. 51. – С. 20–26.

38. Бедрій М. Розслідування злочинів в українському копному судочинстві (XIV–XVIII ст.) / М. Бедрій // Проблеми законності. – 2010. – Вип. 111. – С. 250–258.

39. Бедрій М. Правові звичаї як джерело правового регулювання діяльності копних судів на українських землях (XIV–XVIII ст.) / М. Бедрій // Наукова спадщина академіка О. О. Малиновського і сучасність.

Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Рівне, 4–6 груд. 2008 р.). – К., 2010. – С. 174–180.

40. Бедрій М. Копний суд і самосуд: історико-правове порівняння / М. Бедрій // Генезис публічного права: від становлення до сучасності: збірник наук. праць. – Миколаїв: Іліон, 2010. – С. 82–83.

41. Бедрій М. Наукові джерела про історію копних судів і судочинства в Україні / М. Бедрій // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 52. – С. 40–47.

42. Бедрій М. Стадії українського копного судочинства (XIV–XVIII ст.) / М. Бедрій // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XVII регіон. наук.-практ. конф. (Львів, 3–4 лют. 2011 р.). – Львів, 2011. – С. 51–53.

43. Бедрій М. До питання про джерельну базу історико-правового дослідження копних судів і копного судочинства в Україні / М. Бедрій // Наукова спадщина професора В. С. Кульчицького (1919–2009) і сучасність : матеріали XXIV Міжнар. істор.-прав. конф. (Львів, 28 квіт. – 1 трав. 2011 р.). – Львів, 2011. – с. 440–445

44. Бедрій М. Звід як процесуальна дія в українському копному судочинстві (XIV–XVIII ст.) / М. Бедрій // X Міжнародна студентсько-аспірантська наукова конференція «Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи» : тези доп. (Львів, 6–8 трав. 2011 р.). – Львів, 2011. – С. 44–45.

45. Бедрій М. Застосування та значення терміна «копа» в юридичній термінології Середньовічної України / М. Бедрій // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 1. – С. 32–35.

46. Бедрій М. Занепад копних судів на українських землях у XVIII ст. та його вплив на розвиток сільського судочинства у XIX ст. / М. Бедрій // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2011. – Вип. 2. – С. 3–12.

47. Бедрій М. Професор Олександра Єфименко про копні суди та копне судочинство в Україні / М. Бедрій // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (Суми, 20 трав. 2011 р.). – Суми, 2011. – Ч. 2. – С. 6–9.

48. Бедрій М. Значення копних судів в історії державотворення та правового розвитку України / М. Бедрій // Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку : матеріали XXV Міжнар. істор.-прав. конф. (Саки, 16–18 верес. 2011 р.). – Київ ; Сімферополь, 2011. – Ч.1. – С. 387–391.

49. Бедрій М. Особливості формування правового інституту копного суду на українських землях у XIV ст. / М. Бедрій // Держава і право. – 2011. – Вип. 52. – С. 146–152.

50. Бедрій М. Правове регулювання копного судочинства за Статутом Великого князівства Литовського 1566 р. / М. Бедрій // Актуальні проблеми правознавства. – Тернопіль, 2011. – С. 20–26.

51. Бедрій М. Особливості розгляду цивільних справ в українському копному судочинстві (XIV–XVIII ст.) / М. Бедрій // Підприємництво, господарство і право. – 2011 – № 10. – С. 6–9.

52. Бедрій М. Процесуальний статус копного судді на українських землях у XIV–XVIII ст. / М. Бедрій // Правова система в умовах розвитку сучасної державно-правової дійсності: генезис та напрямки вдосконалення : збірник матеріалів юрид. наук.-практ. Інтернет-конф. «Актуальна юриспруденція» (Київ, 15 груд. 2011 р.). – Київ, 2011. – С. 9–13.

53. Бедрій М. Поняття копного права та особливості його інтерпретації в історико-правовій науці / М. Бедрій // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XVIII регіон. наук.-практ. конф. (Львів, 26–27 січ. 2012 р.). – Львів, 2012. – С. 68–53.

54. Бедрій М. Оголошення про злочин в українському копному судочинстві (XIV–XVIII ст.) / М. Бедрій // Правопорядок у державному та суспільному розвитку: національний і міжнародний вимір: збірник матеріалів юрид. наук.-практ. Інтернет-конф. «Актуальна юриспруденція» (Київ, 24 лют. 2012 р.). – К., 2011. – С. 9–17.

55. Бедрій М. Питання копного судочинства в історико-правових дослідженнях Андрія Яковліва / М. Бедрій // XI Міжнародна студентсько-аспірантська наукова конференція «Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи» : тези доп. (Львів, 20–22 квіт. 2012 р.). – Львів, 2012. – С. 25–27.

56. Бедрій М. Функціонування копних судів на українських землях у складі Великого князівства Литовського (XIV–XVI ст.) / М. Бедрій // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – Вип. 56. – С. 80–87.

57. Бедрій М. Копне право – історичний тип українського звичаєвого права (XIV–XVIII ст.) / М. Бедрій // Публічне право. – 2012. – № 4 (8). – С. 362–368.

58. Бедрій М.М. Особливості формування та функціонування копних судів на українських землях (XIV–XVIII ст.): історико-правове дослідження : автореферат на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук :

спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / М.М. Бедрій. – Львів, 2012. – 19 с.

59. Бедрій М. Правові аспекти інтеграції копних судів Галичини у судову систему Польського королівства (XIV–XVI ст.) / М. Бедрій // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2012. – Вип. 20. – Ч. II. – Т.1. – С. 13–17.

60. Бедрій М. Іринарх Черкаський (1869–1941 рр.) як дослідник історії копних судів і копного судочинства / М. Бедрій // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XIX регіон. наук.-практ. конф. (Львів, 7–8 лют. 2013 р.). – Львів, 2013. – С. 29–31.

61. Бедрій М. Методологічне наповнення історико-правового дослідження копних судів і копного судочинства в Україні / М. Бедрій // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. – № 1. – С. 8–12.

62. Шандра Р. Сільські суди та судочинство за українським і волоським правом: історико-правове порівняння (XIV–XVIII ст.) / Р. Шандра, М. Бедрій // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Вип. 58. – С. 116–125.

63. Бедрій М. Проблематика розвитку громадського судочинства в Галичині у творах Івана Франка / М. Бедрій // Актуальні питання публічного та приватного права. – 2013. – № 2 (02). – С. 6–9

64. Бедрій М. До питання про правотворчу функцію українських копних судів (XIV–XVIII ст.) / М. Бедрій // Людиноцентристський вимір в історії права, держави та юридичної думки: до 150-річчя початку наукової діяльності М. П. Драгоманова : матеріали XXVIII Міжнар. істор.-прав. конф. (Рівне, 13–16 черв. 2013 р.) / ред. кол.: І. Б. Усенко (гол.) та ін. – К., 2013. – С. 232–236.

65. Бедрій М. Юрисдикція копних судів на українських землях у XIV–XVIII ст. / М. Бедрій // Актуальні проблеми науки історія держави і права : матер. круг. столу, присв. пам'яті А. Й. Рогожина (Харків, 5 жовтня 2013 р.) / за ред. В. Д. Гончаренка. – Х.: Право, 2013. – С. 77–82.

66. Бедрій М. Здійснення гоніння сліду в українському копному судочинстві (XIV–XVIII ст.) / М. Бедрій // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». – 2013. – Вип. 6-2. – Т. 1. – С. 6–9.

67. Бедрій М. Досвід копного судочинства та перспективи відновного правосуддя в Україні / М. Бедрій // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 3. – С. 22–25.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1 Стан розроблення проблеми в історико- правовій літературі	9
1.2 Джерельна база дослідження	21
1.3 Методологічна основа	27
РОЗДІЛ 2. КОПНИЙ СУД ЯК ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОГО ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА	35
2.1 Значення та застосування терміна «копа» в юридичній термінології середньовічної України	35
2.2 Основні ознаки копного суду	43
2.3 Джерела правового регулювання діяльності копних судів	54
2.4 Місце інституту копного суду в системі українського звичаєвого права	67
РОЗДІЛ 3. ГЕНЕЗИС ТА ЕВОЛЮЦІЯ КОПНИХ СУДІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ	76
3.1 Суспільно-політичні та правові передумови й особливості становлення копних судів на українських землях	76
3.1.1 Додержавні та вервні суди як попередники копних судів	76
3.1.2 Причини й умови формування копних судів на українських землях у XIV ст.	90

3.2 Компетенція і діяльність копних судів в Україні у XIV–XVIII ст.	99
3.2.1 Правовий статус копних судів на українських землях у складі Великого князівства Литовського	99
3.2.2 Правові аспекти інтеграції копних судів у Галичині в судову систему Польського королівства	112
3.2.3 Організація та функціонування копних судів на українських землях у складі Речі Посполитої	122
3.2.4 Копні суди в судовій системі Української козацької держави	131
3.3 Занепад копних судів на українських землях у XVIII ст. та їхній вплив на розвиток сільського судочинства в XIX ст.	143
РОЗДІЛ 4. КОПНЕ СУДОЧИНСТВО В УКРАЇНІ Й ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ЗДІЙСНЕННЯ	155
4.1 Порядок попереднього розслідування злочинів копними судами	158
4.2 Судовий розгляд цивільних і кримінальних справ у копних судах	171
4.3 Докази та доказування в українському копному судочинстві	188
4.4 Рішення копних судів: порядок прийняття, зміст, оскарження та виконання	198
ВИСНОВКИ	211
ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ГЛОСАРІЙ	217
ДОДАТКИ	227
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	231
БІБЛІОГРАФІЯ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ МОНОГРАФІЇ	255

Наукове видання

БЕДРІЙ Мар'ян Миронович

**КОПНІ СУДИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У XIV–XVIII СТ.:
ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Оформлення та дизайн обкладинки: *Роган В. О.*
Редагування: *Дудяк Н. Й., Панчишин О. В.*
Комп'ютерне верстання: *Кундельський Г. Л.*

*В оформленні обкладинки використано фрагменти картин
Тараса Шевченка «Судня рада» (1844 р.)
та Миколи Пимоненка «Самосуд» (1900 р.).*

Підп. до друку 7.02.2014.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 15,4. Обл.-вид. арк. 10,6. Наклад 300 прим.
Зам. № 3.

ПП «Видавництво «Галицький друкар»
79059, м. Львів, вул. Щурата, 9.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3499 від 10.06.2009 р.

Друк: ФОП Кундельська В.О.
79037, м. Львів, вул. Студинського, 4.
Виписка з ЄДР серія АА № 543619 від 22.10.2007 р.
Тел.: 096 270 62 87; 050 227 91 39.
e-mail: genaprint@mail.ru